

Godina XL/2021

Broj 1

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Sladana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja

Luci, Bosna i Hercegovina

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Zoran Pavlović, Pravni fakultet Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Srbija

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Sladana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja
Luka, Republic of Srpska

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Zoran Pavlović, Faculty of Law, University of Business academy Novi Sad, Serbia

Olivera Pavičević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Milena Miličević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XL / broj 1 / 2021

S A D R Ź A J

Dragan Obradović, Stevan Karać PRIVREDNI PRESTUPI IZ OBLASTI BEZBEDNOSTI SAOBRAĆAJA NA PUTEVIMA U PRAKSI PRIVREDNOG SUDA U VALJEVU	9
Ana Batrićević, Marina Kovačević RESTORATIVNI PERFORMANS I RESOCIJALIZACIJA OSUĐENIH LICA	25
Tijana Karić STAVOVI PREMA MALOLETNICIMA U SUKOBU SA ZAKONOM U SRBIJI – EKSPLOATIVNA STUDIJA	51
Andrijana Damjanović, Janko Međedović MRAČNA TETRADA I NEPOVOLJNI SREDINSKI USLOVI KAO FACILITATORI KONZUMACIJE PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI	69
Sladana Milošević KARAKTERISTIKE KOCKANJA KOD ŽENA	85
Vladan Joldžić POTREBA I MOGUĆNOSTI PRAVNOG SAGLEDAVANJA I TRETMANA NESTANKA BEBA	103
Prikaz knjige Ljiljana Lazarević LEKSIČKI MODEL SOCIJALNIH STAVOVA - STUDIJA NA SRPSKOM JEZIKU Autora Bobana D. Petrovića	133

Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research (IKSI)

Volume XL / Number 1 / 2021

TABLE OF CONTENTS

Dragan Obradović, Stevan Karać ECONOMIC OFFENSES IN THE FIELD OF ROAD SAFETY IN THE PRACTICE OF THE COMMERCIAL COURT IN VALJEVO	9
Ana Batričević, Marina Kovačević RESTORATIVE PERFORMANCE AND THE RESOCIALIZATION OF CONVICTED PERSONS	25
Tijana Karić ATTITUDES TOWARDS JUVENILE OFFENDERS IN SERBIA – AN EXPLORATORY STUDY	51
Andrijana Damjanović, Janko Međedović DARK TETRAD AND THE DYSFUNCTIONAL FAMILY ENVIRONMENT AS FACILITATORS OF THE CONSUMPTION OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES	69
Sladana Milošević CHARACTERISTICS OF WOMEN'S GAMBLING	85
Vladan Joldžić THE NEED AND POSSIBILITIES OF LEGAL CONSIDERATION AND TREATMENT OF THE DISAPPEARANCE OF BABIES	103
BOOK REVIEW Ljiljana Lazarević LEXICAL MODEL OF SOCIAL ATTITUDES: THE STUDY IN SERBIAN LANGUAGE By Boban D. Petrović	133

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 1 / 9-24
Originalni naučni rad
Primljeno: 5. aprila 2021. godine
Prihvaćeno: 13. aprila 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2021011
UDK: 343.232:656.136.084(497.11)
340.142:656.136.084(497.11)

PRIVREDNI PRESTUPI IZ OBLASTI BEZBEDNOSTI SAOBRAĆAJA NA PUTEVIMA U PRAKSI PRIVREDNOG SUDA U VALJEVU

Dragan Obradović*
Stevan Karać*

Osim krivičnih dela i prekršaja, u oblasti bezbednosti saobraćaja na putevima postoje i privredni prestupi, specifična vrsta kaznenih dela. U radu smo ukazali na pojedine karakteristike privrednih prestupa i na određene probleme u njihovoj primeni danas. Akcenat smo usmerili na prevoz tereta s obzirom na značaj istog za privredno poslovanje, kao i na privredne prestupe s tim u vezi. Predstavili smo određene podatke od značaja za ovu problematiku u Srbiji i za područje Privrednog suda u Valjevu. Cilj nam je da se kroz probleme koje smo prepoznali i na koje smo ukazali harmonizuje rad policije odnosno pravosuđa na području na kome se prostire nadležnost Privrednog suda u Valjevu i u Srbiji. To je neophodno u cilju efikasnijeg postupanja svih nadležnih državnih organa u ovoj specifičnoj oblasti borbe protiv neodgovornih pravnih lica i odgovornih lica u pravnim licima koja organizuju rad na prevozu tereta u okviru poslova kojima se bave.

KLJUČNE REČI: kaznena dela / privredni prestupi / bezbednost saobraćaja na putevima / prevoz tereta

* Sudija, Viši sud u Valjevu, Republika Srbija, naučni saradnik. E-mail: dr.gaga.obrad@gmail.com

* Viši sudijski saradnik, Privredni sud u Valjevu, Valjevo, Republika Srbija. E-mail: stevankarac@gmail.com

UVOD

Zaštitna funkcija kaznenog prava, kao dela pozitivnog prava jedne države, ostvaruje se propisivanjem određenih društveno nepoželjnih ponašanja kao kaznenih dela, propisivanjem sankcija za ta dela i u krajnjem procesuiranjem učinilaca takvih dela u zakonom propisanom postupku. Pozitivno pravo Republike Srbije poznaje tri vrste kaznenih dela: krivična dela, prekršaji i privredni prestupi. Kod većeg dela naše laičke, ali i stručne javnosti, kao glavni mehanizmi u borbi za zaštitu i očuvanje najznačajnijih društvenih vrednosti primat imaju krivičnopravno i prekršajno zakonodavstvo, dok su privredni prestupi nekako marginalizovani.

Ova grupa kaznenih dela uvedena je u našu pravnu regulativu davne 1977. godine, u vreme specifičnih društveno-političkih, ali i ekonomsko-privrednih okolnosti. Privredni prestupi su nastali u tom vremenu radi zaštite zakonitosti u oblasti privrednog i finansijskog poslovanja. U našem pozitivnom pravu, uz mnogobrojne, ali suštinski relativno zanemarljive izmene, o(p)stali su uprkos opštepoznatim promenama i teškoćama kroz koje su u proteklih tridesetak godina prošli kako naša država, tako i društvo u celini. Ta posebnost ujedno predstavlja i najveću prepreku za pravilno i efikasno pokretanje i sprovođenje postupaka za privredne presteupe u današnjim, bitno izmenjenim prilikama.

Bilo kako bilo, privredni prestupi egzistiraju u našem pravnom sistemu i upravo zbog svoje pozitivnopravne prirode, ne sme se zanemarivati njihov značaj. Osnovni propis u ovoj oblasti jeste Zakon o privrednim prestupima (dalje: Zakon).¹ Zakonom, privredni prestup je definisan kao društveno štetna povreda propisa o privrednom ili finansijskom poslovanju koja je prouzrokovala ili je mogla prouzrokovati teže posledice i koja je propisom nadležnog organa određena kao privredni prestup, s tim što nije privredni prestup ona povreda propisa o privrednom ili finansijskom poslovanju koja, iako sadrži obeležja privrednog prestupa određena propisom, predstavlja neznatnu društvenu štetnost zbog malog značaja i zbog neznatnosti ili odsutnosti štetnih posledica. Inicijalna namera zakonodavca je bila da ograniči njihov domašaj na oblast privrednog i finansijskog poslovanja, ali je u praksi polje njihove primene dosta šire, prostire se i na mnoge druge oblasti, pa i na oblast bezbednosti saobraćaja na putevima.

Cilj nam je da u radu ograničenog obima ukažemo na jedan aspekt kršenja odredaba Zakona o bezbednosti saobraćaja na putevima (dalje: ZBS)² – prevoz tereta u drumskom saobraćaju. O tome se više razmišlja kod saobraćajnih nezgoda, mada

¹ Zakon o privrednim prestupima, Službeni list SFRJ, br. 4/77, 36/77, 14/85, 74/87, 57/89, 3/90, Službeni list SRJ br. 27/92, 24/94, 28/96, 64/2001, Službeni glasnik RS, br. 101/2005

² Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima, Službeni glasnik RS, br. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013 (Odluka Ustavnog suda), 55/2014, 96/2015, 9/2016 (Odluka Ustavnog suda), 24/2018, 41/2018 (drugi zakon), 41/2018, 87/2018, 23/2019.

značaj pravilnog sagledavanja opterećenosti vozila koja su učestvovala u saobraćajnoj nezgodi prilikom vršenja uviđaja od strane službenih lica nije dovoljno prepoznat (Obradović, 2012:92). Kod saobraćajnih nezgoda u kojima je učestvovalo teretno vozilo, prema podacima iz saobraćajne dozvole i iz otpremnice treba ustanoviti maksimalnu nosivost i opterećenost vozila, a u slučaju sumnje da je teretno vozilo pretovareno, ono može biti upućeno na merenje (Obradović i dr., 2018). Zbog pojedinih propusta u pogledu poštovanja važećih propisa kada je u pitanju prevoz tereta privrednici dolaze u sudske postupke pred nadležne privredne sudove, koji prema pravnim licima i odgovornim licima u pravnim licima dalje primenjuju odredbe Zakona. Predstavili smo relevantne podatke u vezi sa ovim privrednim prestupima u Srbiji. Posebnu pažnju posvetili smo postupanju Privrednog suda u Valjevu u vezi sa ovim predmetima.

1. POJEDINE KARAKTERISTIKE PRIVREDNIH PRESTUPA

Neke od najvažnijih karakteristika su: za privredni prestup može biti odgovorno samo pravno lice i odgovorno lice u pravnom licu, za privredni prestup propisana je samo novčana kazna, ali sud može izreći i uslovnu osudu, kao i zaštitne mere. Za zastarelost gonjenja propisan je rok od tri godine od dana izvršenja privrednog prestupa.³ Na tok i prekid zastarevanja gonjenja, zastarevanje izvršenja kazne ili zaštitnih mera, kao i za apsolutnu zastarelost, shodno se primenjuju odredbe krivičnog zakonodavstva. U funkcionalnom smislu, za suđenje u postupcima za privredne presteupe u prvom stepenu nadležno je veće od jednog sudije - predsednika veća i dvoje sudija-porotnika,⁴ dok za privredne presteupe za koje propisana novčana kazna za pravno lice ne prelazi iznos od 100.000 dinara u prvostepenom sudu sudi sudija pojedinac. U drugom stepenu sudovi sude u veću od dvojice sudija, od kojih je jedan predsednik veća i jednog sudije-porotnika. Osobenost privrednih prestupa u odnosu na krivična dela i prekršaje, jeste i da je mesno nadležan sud na čijem se području nalazi sedište okrivljenog pravnog lica, a ne sud na čijem području je privredni prestup učinjen ili pokušao. Optužni akt je isključivo optužni predlog. Osim redovnog postupka zakonodavac je predvideo i skraćeni postupak za koji je nadležan sudija pojedinac, kao i posebne postupke - postupak za oduzimanje imovinske koristi, postupak za naknadu štete zbog neopravdane osude i postupak za brisanje osude, za prestanak zaštitne mere ili pravne posledice osude.

Bez obzira na sličnosti sa krivičnim i prekršajnim postupkom, ovaj postupak ima ozbiljne manjkavosti i nedostatke. Pre svega, Zakon obiluje prevaziđenim, napuštenim i retrogradnim pojmovima kao što su: organi samoupravne radničke

³ Osim za privredne presteupe u oblasti spoljnotrgovinskog, deviznog i carinskog poslovanja zastarelost gonjenja nastupa kad protekne pet godina od dana izvršenja privrednog prestupa.

⁴ Zakonska odredba iz člana 59. stav 1. navodi "dvojicu sudija-porotnika". Ipak, mišljenja smo da namera zakonodavca nije bila da funkciju sudija porotnika obavljaju samo pripadnici muškog pola, već da je reč o anahronoj jezičkoj konstrukciji, što u ostalom proizlazi i iz svakodnevnih prakse u kojoj su i žene ravnopravno članice porote.

kontrole, zakoni federacije, teritorija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, savezni sud i drugi... Ovakva terminologija predstavlja relikv davnih vremena, pa ipak čini manji deo problema vezanih za materiju privrednih prestupa. Naime, ovakva zakonska anomalija bi se i mogla prihvatiti kao jezikoslovni problem,⁵ no pravi izazov predstavlja okolnost da je ovaj Zakon u velikoj meri do danas oslonjen na krivičnopravnu regulativu. To ne bi bilo sporno, da Zakon ne upućuje na shodnu primenu propisa koji odavno nisu na snazi: Krivičnog zakona Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (dalje: KZ SFRJ)⁶ i Zakona o krivičnom postupku (dalje: ZKP)⁷.

Prema Zakonu istražne radnje preduzima sud, odnosno određeni sudija. Ovakvo rešenje je razumljivo jer je u vreme donošenja Zakona, pa do 1. oktobra 2013. godine u krivičnom postupku u Srbiji bila dominantna uloga istražnog sudije. Međutim, ovakav model je u našem krivičnom zakonodavstvu napušten sa novim Zakonikom o krivičnom postupku (dalje: Zakonik)⁸, uvođenjem tužilačke istrage. Kako se radi o izuzetno važnoj fazi postupka koja je ključna za obezbeđivanje dokazne građe protiv okrivljenih, očigledne su teškoće sa kojima se susreću svi učesnici u privredno-kaznenom postupku.

Prethodno navedeni zakonski nedostaci neminovno iziskuju primenu analogije, a izlišno je govoriti o opasnostima od primene takve metode tumačenja u kaznenom postupku. Cilj rada nije detaljna analiza pravne prirode privrednih prestupa, ni nedostataka ovog Zakona. Ukazali smo samo na najznačajnije nedostatke, po našem mišljenju.

2. PREVOZ TERETA – JEDAN OD PRIVREDNIH PRESTUPA U PRAKSI

U kaznenim odredbama ZBS u XXI glavi predviđa pod tačkom 6. privredne presteupe, pa je u članu 325. stav 1. propisano da će se pravno lice kazniti novčanom kaznom u iznosu od 300.000 do 2.500.000 dinara za 23 privredna prestupa. Stavom 2. tog člana propisano je da će se za privredni prestup iz stava 1. tog člana kazniti novčanom kaznom od 20.000 do 200.000 dinara odgovorno lice u pravnom licu.

⁵ S obzirom da postoje i drugi zakoni sa sličnim anomalijama koji se uspešno primenjuju dugi niz godina, kao što su Zakon o obligacionim odnosima, Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa, Zakon o menici i drugi.

⁶ Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Službeni list SFRJ, br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, Osnovni krivični zakon, Službeni list SRJ, br. 35/92, 16/93, 31/93, 37/93, 24/94, 61/2001, Službeni glasnik RS, br. 39/2003 – primenjivao se od 1.1.1977. do 1.1.2006. godine kada je prestao da važi na osnovu Službeni glasnik RS, br. 85/2005

⁷ Zakon o krivičnom postupku, Službeni list SFRJ, br. 4/77, 36/77, 14/85, 26/86, 74/87, 57/89, 3/90, Službeni list SRJ, br. 27/92, 24/94, 21/99, 71/00, 13/2001 i 70/01 od 28.12.2001 – prestaje da važi tri meseca od dana objavljivanja.

⁸ Zakonik o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019

Pažnju smo ograničili samo na jedan od tih privrednih prestupa koje učine pravno lice odnosno odgovorno lice u pravnom licu, od značaja za privredno poslovanje pravnih lica – prevoz tereta i kršenje tog propisa, i to samo na pojedine oblike tog privrednog prestupa. Ključni propis zbog koga smo usmerili pažnju na ovaj privredni prestup je Zakon o prevozu tereta u drumskom saobraćaju,⁹ s obzirom na značaj ove problematike za celokupnu privredu Srbije, ali i za druge države jer se preko naše države obavlja i međunarodni tranzit vozila u putničkom kao i u teretnom saobraćaju. Odredbe ZBS koje se odnose na prevoz tereta na vozilu primenjuju se na sva teretna vozila koja se zateknu na teritoriji Republike Srbije. U sudskoj praksi u Republici Srbiji to je jedan od najčešćih privrednih prestupa iz ove oblasti.

Tako, ZBS prema važećoj definiciji na snazi od 02.04.2018. godine¹⁰ propisuje kao privredni prestup postupanje suprotno odredbama iz čl. 112. st. 1. tač. 2) ZBS, kada je premašeno osovinsko opterećenje propisano tehničkim normativima za vozila ili najveća dozvoljena ukupna masa, za više od 5,0% i tačke 3) ovog stava. Članom 112. ZBS regulisan je prevoz tereta na vozilu, a stavom 1. tog člana propisano je da u saobraćaju na putu vozilo ne sme da se optereti preko osovinskog opterećenja propisanog tehničkim normativima za vozila i najveće dozvoljene ukupne mase (tač. 2), odnosno tako da vozilo sa teretom premašuje najveće dozvoljene dimenzije za pojedine vrste vozila (dužina, širina i visina) – tač. 3. Zakonodavac je predvideo i osnov isključenja postojanja privrednog prestupa, pa je tako čl.112. st.2. propisano da izuzetno od odredbi st. 1. tač. 2) i 3) tog člana, vozilo, odnosno skup vozila, sme da učestvuje u saobraćaju na putu, uz posebnu dozvolu nadležnog organa. Pobražani stručni pojmovi navedeni u ovom članu definisani su u čl. 7. ZBS, i to: *najveća dozvoljena masa vozila* (tač. 59); *najveća dozvoljena ukupna masa vozila, odnosno skupa vozila* (tač. 60 i 61); *osovinsko opterećenje* (tač. 64); a *najveće dozvoljeno osovinsko opterećenje proizvođača vozila* (tač. 64a).

Citiranim propisom kojim je određen pomenuti privredni prestup pored odgovornosti pravnog lica odnosno odgovornog lica predviđena je i odgovornost fizičkog lica - vozača teretnog vozila koji upravlja takvim preopterećenim vozilom odnosno skupom vozila odnosno skupom vozila – novčana kazna u iznosu od 20.000 - 40.000 dinara ili kazna zatvora za tako učinjen prekršaj. Osim toga, vozaču vozila koje sa teretom premašuje najveće dozvoljene dimenzije za pojedine vrste vozila (dužina, širina i visina) – iz čl.112 st.1.tač.3 ZBS sleduje i kumulativno izricanje zaštitne mere zabrana upravljanja motornim vozilom u trajanju od najmanje 3 meseca kao i 4 kaznena poena.

Može se zaključiti da je radnja izvršenja ovog privrednog prestupa određena dvojako i to:

- prvi oblik sastoji se iz opterećenja vozila koje rezultira premašivanjem osovinskog opterećenja propisanog tehničkim normativima za vozila ili najveće dozvoljene

⁹ Zakon o prevozu tereta u drumskom saobraćaju, Službeni glasnik RS br. 68/2015, 41/2018

¹⁰ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o bezbednosti saobraćaja na putevima, Službeni glasnik RS, br. 24/2018, čl.325 st.1.tač.2.

ukupne mase, za više od 5,0%. U ovom slučaju radnja je određena alternativno, tj. dovoljno je da se premaši ili osovinsko opterećenje ili najveća dozvoljena ukupna masa vozila kako bi se ostvarilo biće ovog privrednog prestupa. Pritom, nije kažnjivo svako preopterećivanje vozila u pogledu osovinskog opterećenja ili najveće dozvoljene ukupne mase vozila, već samo ono koje prelazi dozvoljenu toleranciju od 5,0%;

- drugi oblik sastoji se iz opterećenja vozila koje alternativno rezultira premašivanjem najveće dozvoljene dimenzije za pojedine vrste vozila: dužine, širine i visine, pri čemu je kažnjivo premašivanje bilo koje od navedenih dimenzija. Za razliku od prvog oblika, nije predviđena dozvoljena tolerancija, pa je kažnjivo svako premašivanje dimenzija.

Pre tih izmena, privredni prestup u vezi sa prevozom tereta propisan u osnovnom tekstu ZBS¹¹ glasio je: "Novčanom kaznom u iznosu od 300.000 do 2.500.000 dinara kazniće se za privredni prestup pravno lice koje postupi suprotno odredbama iz člana 112. stav 1. tačka 2), kada je premašeno osovinsko opterećenje propisano tehničkim normativima za vozila i najveću dozvoljenu ukupnu masu, za više od 5,0% i tačka 3)". Osim ovih privrednih prestupa u vezi sa prevozom tereta postoje i drugi privredni prestupi, na koje ukazuju pojedini autori (Vujanić i dr., 2009).

Osim razlike u numeraciji (po "starom" je privredni prestup bio propisan članom 325. stavom 1. tačkom 3., a po "novom" članom 325. stavom 1. tačkom 2.), suštinska razlika sastoji se u tome što je za prvi oblik ovog privrednog prestupa pre izmene ZBS, bilo obavezno kumulativno ispunjenje oba propisana uslova - prekoračenje ukupne dozvoljene mase vozila i prekoračenje osovinskog opterećenja za više od 5,0%, dok je po važećem tekstu za postojanje prvog oblika ovog privrednog prestupa dovoljno alternativno ispunjenje jednog od tih uslova. U svemu ostalom, odredba koja se odnosi na pomenuti privredni prestup je ostala bez promena kao i odredba koja se odnosi na prevoz tereta na vozilu. Značaj spomenute izmene je u tome što je povodom prvog oblika napušten kumulativni koncept u pogledu radnje izvršenja ovog privrednog prestupa i prihvaćen alternativni koncept, čime je došlo do pooštavanja zakonskog režima.

Ova okolnost je značajna i zbog postupaka pred Privrednim sudom u Valjevu u periodu od 01.01.2015. godine do 31.12.2019. godine gde je velika većina postupaka povodom ovog privrednog prestupa vođena, pre izmena ZBS.

¹¹ Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima, Službeni glasnik RS, br. 41/2009., čl.325.st.1.tač.3

3. UKRATKO O PRIVREDNOM SUDU U VALJEVU

Privredni sud u Valjevu je shodno Zakonu o uređenju sudova¹² osnovan za teritoriju više gradova odnosno opština. Nadležan je za teritorije jedanaest opština i tri grada i to opština Bogatić, Vladimirci, Koceljeva, Krupanj, Lajkovac, Ljig, Ljubovija, Mali Zvornik, Mionica, Osečina i Ub i gradova Valjevo, Loznica i Šabac. Postoji i sudska jedinica u Loznici za teritoriju opština Krupanj, Ljubovija i Mali Zvornik i za grad Loznicu i sudska jedinica u Šapcu za teritoriju opština Bogatić, Vladimirci i Koceljeva i za grad Šabac¹³.

Kako se u privrednoprestupnom pravu mesna nadležnost suda određuje na osnovu sedišta okrivljenog pravnog lica u trenutku izvršenja privrednog prestupa, to je Privredni sud u Valjevu nadležan da u prvom stepenu odlučuje o privrednim prestupima izvršenim ili pokušanim od strane pravnih lica koja imaju sedište na području pobrojanih gradova i opština.

4. PRIVREDNI PRESTUPI IZ BEZBEDNOSTI SAOBRAĆAJA U SRBIJI I PRIVREDNOM SUDU U VALJEVU

Da bismo mogli na adekvatan način sagledati privredne prestupe u postupcima u Privrednom sudu u Valjevu analizirali smo samo jedan, po našem mišljenju najznačajniji aspekt i za teritoriju Republike Srbije, a to su primljeni privredni prestupi u radu svih sudova u istom periodu kako će biti analizirano, samo detaljnije za područje Privrednog suda u Valjevu.

Tabela 1: Primljeni privredni prestupi u Srbiji

Ukupno	Godina	2015	2016	2017	2018	2019	ukupno
	Svi predmeti	1013	5726	6196	9194	7764	29893
	Zakon o računovodstvu	275	5266	5669	8828	7345	27383
	ZBS	94	80	83	28	26	311

U prvoj tabeli na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku za period 2015 - 2019. godine¹⁴ prikazani su osnovni statistički parametri u vezi sa privrednim

¹² Zakon o uređenju sudova, Službeni glasnik RS br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011, 78/2011 (drugi zakon), 101/2011, 101/2013, 40/2015 (drugi zakon), 106/2015, 13/2016, 108/2016, 113/2017, 65/2018 (Odluka Ustavnog suda), 87/2018, 88/2018 (Odluka Ustavnog suda), čl. 14. st. 2

¹³ Zakon o sedištim i područjima sudova i javnih tužilaštava, Službeni glasnik RS, br. 101/2013). čl. 5. st. 1. tač. 2

¹⁴ Republički zavod za statistiku, Bilten 619, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2015, Beograd 2016.; Republički zavod za statistiku, Bilten 631, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2016, Beograd 2017.; Republički zavod za statistiku, Bilten 642, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2017, Beograd 2018.; Republički zavod za statistiku, Bilten 655, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u

prestupima: broj svih primljenih predmeta po godinama, ukupan broj najzastupljenijih privrednih prestupa u praksi privrednih sudova i ukupan broj privrednih prestupa protiv bezbednosti saobraćaja. Smatramo da je to relevantan period radi izvođenja određenih, validnih zaključaka.

Iz navedenih podataka uočava se da su u periodu od 01.01.2015. godine do 31.12.2019. godine dominantna grupa u svim privrednim sudovima na teritoriji Republike Srbije bili privredni prestupi u vezi sa Zakonom o računovodstvu. Takođe, uočljivo je da broj privrednih prestupa iz grupe protiv bezbednosti javnog saobraćaja u istom periodu opada. Iste ove zakonitosti uočene su i u Privrednom sudu u Valjevu što će se videti u narednoj tabeli.

Predmet analize u daljem tekstu bili su predmeti privrednih prestupa primljeni u Privrednom sudu u Valjevu od 01.01.2015. - 31.12.2019. godine na osnovu godišnjih izveštaja o radu suda.

Tabela 2: Primljeni privredni prestupi

Ukupno	Godina	2015	2016	2017	2018	2019	ukupno
	Svi predmeti	70	858	518	1124	644	3206
	Zakon o računovodstvu	16	820	479	1075	556	2946
	ZBS	16	11	8	3	1	39

U ovoj tabeli prikazani su osnovni statistički parametri: broj svih primljenih predmeta u periodu od 01.01.2015. do 31.12.2019. godine po godinama,¹⁵ ukupan broj najzastupljenijih privrednih prestupa i ukupan broj privrednih prestupa protiv bezbednosti saobraćaja. Smatramo da je to relevantan period radi izvođenja određenih, validnih zaključaka.

U posmatranom periodu primljeno je ukupno 39 predmeta u vezi sa privrednim prestupima protiv bezbednosti saobraćaja. Očigledna je tendencija pada broja ovih predmeta kao i Srbiji. A tokom 2020. godine nije bio u radu nijedan predmet iz ove oblasti.

U daljem tekstu analizirali smo različite parametre koji se odnose na privredne prestupe iz grupe protiv bezbednosti saobraćaja u radu Privrednog suda u Valjevu u istom periodu.

Republici Srbiji, 2018, Beograd 2019; Republički zavod za statistiku, Bilten 667, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2019, Beograd 2020.

¹⁵ Predmeti su svrstavani po kalendarskim godinama na osnovu trenutka prijema optužnog predloga u sud.

Tabela 3: Vrste pravnosnažnih odluka po privrednim prestupima

Vrsta odluke		Godina	2015	2016	2017	2018	2019	Ukupno
		osudjujuće	11	3	2	2	/	18
Presude	oslobađajuće	/	/	/	/	/	/	/
	odbijajuće	2	1	4	/	/	/	7
	„mešovite“	1	2	/	/	/	/	3
	o obustavi postupka	/	/	1	/	/	/	1
	o nenadležnosti	1	/	1	/	/	/	2
Rešenja	o spajanju postupaka	1	5	/	1	/	/	7

Velika većina predmeta u vezi sa privrednim prestupima koji se odnose na kršenje propisa iz ZBS je pravnosnažno okončana - 38 od 39 predmeta. U jednom predmetu, pod poslovnim brojem Pk.br.376/2019 godine doneta je prvostepena osudjujuća presuda protiv koje je izjavljena žalba, predmet se nalazi pred Privrednom apelacionom sudom. Od pravnosnažno završenih predmeta, 28 ih je okončano donošenjem presude: 18 osudjujućih, 3 "mešovite"¹⁶ i 7 odbijajućih, a 10 predmeta rešenjem i to: 1 je okončan rešenjem o obustavi postupka, 2 rešenjem o nenadležnosti a 7 rešenjima o spajanju spisima drugih predmeta.

Procenat osudjujućih presuda u odnosu na ukupan broj pravnosnažno okončanih predmeta je 47,36% (18 od 38). Zajedno sa predmetima koji su završeni rešenjima o spajanju to je nešto preko 58%, a ako u osudjujuće uračunamo i "mešovite" presude, to je 67,74%.

Uvidom u presude uočeno je da se sud prilikom utvrđivanja odgovornosti okrivljenih za privredni prestup vodio pre svega priloženom pismenom dokumentacijom, koja kao dokazna građa postoji u svakom od 18 predmeta okončanih osudjujućom presudom. Pismena dokumentacija se uglavnom sastoji iz sledećih isprava: zapisnika o izvršenoj kontroli Ministarstva unutrašnjih poslova (sa nastavkom zapisnika), zapisnika o merenju osovinskog opterećenja odnosno ukupne mase vozila odnosno skupa vozila JP "Putevi Srbije", potvrda o primeni posebnih mera i ovlašćenja i privremeno oduzetim registarskim tablicama, putnih isprava, stranih vozačkih dozvola u predmetu i izdatom naređenju o isključenju vozača-vozila iz saobraćaja, uverenja o overavanju merila i izvoda iz kaznene evidencije za okrivljene. Na osnovu njih, sud je utvrđivao relevantne činjenice vezane za opterećenje vozila, a na osnovu izvoda iz kaznene evidencije za okrivljene činjenice od značaja za odmeravanje visine kazne. Dalje, u 8 od 18 postupaka, izvođen je dokaz saslušanja svedoka - različita lica (vozači vozila, policijski službenici koji su vršili kontrolu saobraćaja, radnici JP "Putevi Srbije"). Njihove iskaze sud je različito cenio, u zavisnosti od njihove (ne)usaglašenosti sa prioritetnim pismenim ispravama. Najređe korišćeno dokazno sredstvo bilo je veštačenje posredstvom veštaka saobraćajne struke, koji dokaz je izvođen u samo 4 postupka.

¹⁶ U pitanju su postupci vođeni protiv više okrivljenih pravnih i odgovornih lica, u kojima su presudom jedno pravno i odgovorno lice oglašeni krivim, a prema drugom pravnom i odgovornom licu je optužba odbijena.

Tabela 4: Vrste izrečenih sankcija za osuđene

Izrečene sankcije	Godina	2015	2016	2017	2018	2019	Ukupno
	Novčane kazne	10	3	2	1	/	16
	Uslovna osuda	1	/	/	1	/	2

Od 18 osuđujućih presuda, u 16 su izrečene (novčane) kazne, a u 2 presude su izrečene uslovne osude. Visina izrečenih novčanih kazni za okrivljena pravna lica kretala se od 20.000 dinara do 160.000 dinara, dok su odgovorna lica kažnjavana u visini od 4.000 dinara do 14.000 dinara. S obzirom da je za ovaj privredni prestup zaprećena novčana kazna od 300.000 do 2.500.000 dinara za pravna lica i od 20.000 do 200.000 dinara za odgovorno lice u pravnom licu, sud je u svih 16 slučajeva izricanja novčanih kazni primenjivao pravila o ublažavanju i okrivljenima odmeravao kazne ispod najmanje mere propisane za ovaj privredni prestup. Postavlja se pitanje opravdanosti takve prakse suda? Naime, u pitanju je zakonska mogućnost, a ne obaveza. Kazna se može ublažiti kad to predviđa Zakon ili propis kojim je određen privredni prestup, ili ako sud nađe da postoje naročito olakšavajuće okolnosti. Pošto ZBS, kao propis kojim je privredni prestup određen, ne predviđa mogućnost ublažavanja, to je sud ublažavanje kazne po pravilu opravdavao postojanjem naročito olakšavajućih okolnosti kao što su: najčešće ekonomsko stanje i loše poslovanje pravnog lica, raniju neosuđivanost pravnog i odgovornog lica, kao i imovinske i porodične prilike okrivljenog odgovornog lica.

Nelogičnosti u primeni instituta ublažavanja kazne uočene su u presudi Pk.br.27/16 od 04.11.2016. godine prema okr. pravnom licu Strugara "R." DOO iz Č. i okr. odgovornom licu D.R. iz Č., koji su bili prethodno osuđivani za isti privredni prestup (presudom Pk.25/25 od 22.04.2015. godine), gde je sud veći značaj dao porodičnim prilikama okrivljenog - odgovornog lica, činjenici da mesečno zarađuje 22.000 dinara, te da su okrivljeni priznali izvršenje privrednog prestupa, kao naročito olakšavajućim okolnostima, u odnosu na ranije osuđivanosti. Istovetan stav izražen je i u presudi Pk.br.376/19 od 23.05.2019. godine prema istim okrivljenim licima, koja presuda nije pravnosnažna, pa dalji komentar nije celishodan.

U postupku Pk.br.447/17 od 06.06.2019. godine vođenom protiv "D. GROUP" DOO V. kao okr. pravnog lica i okr. A.D. iz M. kao odgovornog lica okrivljeno pravno lice je u izreci presude označeno kao neosuđivano za privredne prestupe iako je presudom Privrednog suda u Valjevu Pk.br.58/2015 od 24.03.2017. godine pravnosnažno osuđeno. Iz pomenute presude može se zaključiti da izvod iz kaznene evidencije za okrivljene nije bio upotrebljen kao dokaz u postupku zato što je javni tužilac propustio da izvođenje tog dokaza predloži u okviru optužnog akta. Zbog toga, izostalo je izvođenje dokaza od značaja za odmeravanje visine kazne, gde bi sud eventualno doneo drugačiju odluku da je spomenuti dokaz izveden.

Osuđena pravna i odgovorna lica su pretežno oglašavana krivim za oblik privrednog prestupa iz čl. 112. st. 1. tač. 2, u odnosu na tačku 3. istog stava i člana ZBS. Tako, u 15 slučajeva sud je okrivljene oglašavao krivim zbog opterećenja vozila preko osovinskog opterećenja propisanog tehničkim normativima za vozila i najveće dozvoljene ukupne mase, a u 3 slučaja zbog opterećenja vozila tako da ono sa

teretom premašuje najveće dozvoljene dimenzije za pojedine vrste vozila (dužina, širina i visina). Nije primetna drastična razlika u sankcionisanju dva oblika privrednog prestupa, s obzirom da je sud za manje zastupljeni oblik (tačka 3.), izrekao dve novčane kazne u iznosima od 50.000,00 dinara i 150.000,00 dinara za pravna lica, i 10.000,00 dinara i 5.000,00 dinara za odgovorna lica, kao i jednu uslovnu osudu što je sve u okviru opšteg opsega kazni o kojem je već bilo reči.

U dva predmeta okrivljenima su izrečene uslovne osude. U predmetu Pk.br.24/2015 sud se vodio razlozima da je okrivljeno pravno lice u 2014. godini poslovalo pozitivno, porodičnim prilikama okrivljenog odgovornog lica - oženjen, otac dvoje dece, kao i da su okrivljeni neosuđivani. Osim toga, sud je kao opredeljujuću, uzeo u obzir i činjenicu da se u tom slučaju radilo o minimalnom prekoračenju zakonom dozvoljenog osovinskog opterećenja od svega 0,83% u odnosu na dozvoljenu toleranciju opterećenja. U predmetu Pk.br.741/18 za sud su bile dovoljne okolnosti vezane za ekonomsku snagu okrivljenog pravnog lica, porodične i imovinske prilike okrivljenog odgovornog lica, kao i ranije neosuđivanost okrivljenih, pa da im umesto kazne izrekne uslovnu osudu, uprkos činjenici da su okrivljeni, osim za predmetni privredni prestup, oglašeni krivim i za privredni prestup iz člana 110.st.1.tač.11. i st.2. Zakona o putevima. U oba slučaja izricanja uslovne osude, sud je u obrazloženju presuda navodio da će se izrečenim uslovnim osudama postići cilj i svrha kažnjavanja. Imajući u vidu da uslovna osuda po svojoj prirodi predstavlja meru upozorenja, a ne kaznu, spornu formulaciju bi ubuduće trebalo izostavljati, jer se svrha kažnjavanja može postići isključivo kaznom, a ne i merom upozorenja.

Za razliku od krivičnog postupka, primetno je da u postupcima za privredne prestupe okrivljeni u značajno manjoj meri angažuju braniocce iz reda advokata.

Tabela 5: Učešće branioca u postupcima za privredne prestupe

Godina	2015	2016	2017	2018	2019	Ukupno
Branioci u predmetu	7	2	3	/	/	12

Od 18 postupaka koji su pravnosnažno završeni osuđujućim presudama, u 7 su okrivljene kao branioci zastupali advokati. Za sve predmete zajedničko je da je oba okrivljena (pravno lice i odgovorno lice u pravnom licu) zastupao jedan branilac.

Vrlo značajna faza svakog sudskog postupka jeste i drugostepeni postupak.

Tabela 6: Odluke po žalbi

Godina	2015	2016	2017	2018	2019	Ukupno
Ukupan broj izjavljenih žalbi protiv prvostepenih presuda	4	2	1	/	/	7
Ishod žalbi						
usvojene	/	1	/	/	/	1
odbijene	4	1	1	/	/	6

Od 18 postupaka završenih osuđujućim presudama, u 6 su izjavljene žalbe protiv prvostepene presude od strane okrivljenih i putem branilaca - advokata. U svih 6 slučajeva, drugostepeni sud je odbijao žalbe kao neosnovane. Kao odlučujuće razlog

za odbijanje žalbi, drugostepeni sud je isticao da je prvostepeni sud pravilno utvrdio činjenično stanje i na tako utvrđeno činjenično stanje pravilno primenio materijalno pravo, kao i da se tokom postupka i obrazloženje presude, prvostepeni sud u dovoljnoj meri bavio odbranom okrivljenih i istu pravilno ocenio kao neosnovanu. U jedinom slučaju kada je Privredni apelacioni sud presudom Pkž 336/16 od 27.04.2017. godine preinačio prvostepenu odluku u predmetu Pk.br.13/2016 u drugostepenoj odluci je navedeno da samostalna autoprevoznička radnja nema svojstvo pravnog lica, te da se ne može ni podvrgnuti privredno-kaznenoj odgovornosti.

U posmatranom periodu kada je u pitanju povrat ukupno 4 pravna i odgovorna lica su oglašena krivim za privredne prestupe više od jedanput, ako se uzmu u obzir i „mešovite“ presude. Tako, u 3 slučaja su pravna lica i odgovorna lica osuđivana po dva puta, pri čemu je u odnosu jedno od tih pravnih lica odnosno odgovornih lica doneta i treća osuđujuća presuda koja nije pravnosnažna¹⁷, dok su u jednom slučaju pravno lice i odgovorno lice tri puta pravnosnažnim presudama osuđivani za iste privredne prestupe.

Od ostalih statističkih parametara, kao relevantne izdvajamo sedišta okrivljenih pravnih lica odnosno prebivališta okrivljenih odgovornih lica.

Tabela 7: Sedišta pravnih lica koja su izvršila privredne prestupe i vrste odluka

Sedišta pravnog lica	osuđujuće	odbijajuće	nenadležnost	obustava	Ukupno
Loznica	7	6		1	14
Valjevo	8	2			10
Šabac	3	1			4
Ljig	1				1
Vladimirci	1				1
Ub	1	1			2
Grad Beograd			2		2
Mali Zvornik		1			1

Tabela 8: Prebivalište odgovornog lica u pravnom licu
koja su izvršila privredne prestupe i vrste odluka

Prebivalište odgovornog lica	osuđujuće	odbijajuće	nenadležnost	obustava	Ukupno
Loznica	7	6		1	14
Valjevo	6	2			8
Šabac	2	1			3
Ljig	1				1
Vladimirci	1				1
Ub	1	1			2
Mionica	2				2
Grad Beograd	1		2		3
Mali Zvornik		1			1

¹⁷ Protiv "STRUGARA R." DOO Č. i D.R. iz Č. doneta je i treća osuđujuća presuda, Pk.br.376/19 od 23.05.2019. godine, koja nije pravnosnažna.

Podaci za osuđena pravna lica pokazuju da su u najvećem broju slučajeva imala sedište na teritoriji gradova Valjeva - 8 slučajeva, Loznica – 7 i Šabac sa 3 slučaja u kojim gradovima su u najvećem broju slučajeva imala i prebivališta okrivljena odgovorna lica koji su osuđeni Loznice - 7 slučajeva, a zatim sledi grad Valjevo sa 6, grad Šabac i opština Mionica sa 2 slučaja. U svim ostalim slučajevima u pitanju su pojedinačni slučajevi sedišta osuđenih pravnih lica odnosno prebivališta okrivljenih odgovornih lica u pravnom licu. Kada je reč o sedištim pravnih lica prema kojima je optužba odbijena, odnosno o prebivalištim odgovornih lica prema kojima je optužba odbijena u 6 slučajeva sedište pravnog lica bilo je na teritoriji grada Loznice, u 2 slučaja na teritoriji grada Valjeva. U svim ostalim slučajevima gde je došlo do odbijanja optužbe u pitanju su pojedinačni slučajevi sedišta osuđenih pravnih lica odnosno prebivališta okrivljenih odgovornih lica u pravnom licu. (Razlika u broju pravnih lica u odnosu na broj postupaka za privredne prestupe je posledica toga što su pojedina pravna lica izvršila privredne prestupe više puta, o čemu je bilo reči).

ZAKLJUČAK

Uprkos marginalizovanom statusu privredni prestupi zavređuju mnogo veću pažnju, jer su prisutni u gotovo svakoj sferi života. Privredne prestupe, osim u tradicionalnim materijalnim izvorima kao što su Zakon o privrednim društvima, Zakon o računovodstvu itd, srećemo i u kaznenim odredbama, mnogih drugih zakona, pored prekršaja, pa i u odredbama Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima. Namera zakonodavca očigledno je bila da privrednim prestupima nameni značajniju ulogu u suzbijanju društveno nepoželjnih ponašanja u odnosu na njihovu zakonsku definiciju.

U radu je analizirana primena postupaka za privrednih prestupa iz oblasti saobraćaja u petogodišnjem periodu pred Privrednim sudom u Valjevu, u kom periodu su iza neprikosnovenog Zakona o računovodstvu,¹⁸ privredni prestupi iz Zakona o bezbednosti saobraćaja na putevima bili drugi najzastupljeniji, iako je uočljivo je da njihov broj rapidno opada što iznenađuje, imajući u vidu da je od 02.04.2018. godine na snazi oštrij zakonski režim analiziranog privrednog prestupa. Uzroci ovakve negativne tendencije mogu biti različiti (povećana disciplina učesnika u saobraćaju, pozitivni efekti sankcionisanja, ali i nedovoljno efikasan rad policije i drugih nadležnih organa u suzbijanju privrednih prestupa). Njihovo tačno definisanje zahtevalo bi analizu svih relevantnih faktora u okviru posebnog rada.

Preovlađujući utisak, po našoj oceni, zapravo je izuzetno mali procenat osuđujućih presuda –manje od 50% (18 od 38). Kao glavni razlog ovakvog stanja vidimo

¹⁸ Od 2016. godine, pa zaključno sa 2020.godinom, primetan je drastičan skok broja postupaka pred privrednim sudovima u Srbiji, pa i pred Privrednim sudom u Valjevu povodom Zakona o računovodstvu koji prema podacima iz 2019. godine u Srbiji čine 91,60% svih primljenih privrednih prestupa, a u Privrednom sudu u Valjevu 91,89% svih privredno kaznenih postupaka.

nedovoljno temeljnu pripremu javnih tužilaca pre samog optuženja. Bez obzira na sve pobrojane objektivne nedostatke, Zakon o privrednim prestupima pruža dovoljno dobre mogućnosti javnim tužiocima za kvalitetnu pripremu optužnog akta. Tu su pre svega ovlašćenja javnog tužioca da prikupi potrebna dodatna obaveštenja od pripadnika MUP odnosno nadležnih inspekcija, kao najčešćih podnosilaca prijava, ali i da preduzme druge mere radi otkrivanja učinioaca privrednog prestupa i obezbeđenja dokaza. Takođe, ne smeju se zanemariti ni ovim Zakonom propisane istražne radnje. Iako je u krivičnom zakonodavstvu, institucija istražnog sudije napuštena, u Zakonu je takvo rešenje ipak zadržano, zbog čega je i Sudskim poslovníkom predviđen tzv. "Pki" upisnik za prethodni postupak po privrednim prestupima. Dodatni razlog zbog koga smatramo da javni tužioci ne pokazuju neophodan nivo posvećenosti pri postupanju u ovoj materiji, je u tome što u obrađenim predmetima nismo zabeležili nijedan slučaj u kojem su javni tužioci od suda zahtevali sprovođenje istražnih radnji i na taj način dopunu dokazne građe pre podnošenja optužnog predloga.

S obzirom da privredni prestupi predstavljaju značajnu kazneno-pravnu kategoriju jer se radi o kaznenim delima za koja su propisane visoke novčane kazne, potreban je mnogo ozbiljniji pristup svih učesnika u postupku, a pre svega javnih tužilaca pošto svaka procesna greška i nepažnja može rezultirati oslobađajućom presudom odnosno odustankom javnog tužioca od optužbe. Takav epilog nepovoljno utiče na težnje države ka suzbijanju ovih dela, a ne treba zaboraviti ni negativni materijalni aspekt, odnosno udar na budžetska sredstva, imajući u vidu visoke tarife za pružene advokatske usluge okrivljenima u ovim kaznenim postupcima.

LITERATURA

- (1) Obradović, D. (2012) Uviđaj kod saobraćajnih nezgoda i naknada štete. Beograd: Intermex
- (2) Obradović, D (2018) Propusti službenih lica prilikom vršenja uviđaja saobraćajne nezgode – Specifičnosti uviđaja u slučaju saobraćajnih nezgoda, u: M.Nešić, D.Obradović (ur.) Uviđaj saobraćajnih nezgoda za javne tužioce i saobraćajnu policiju. Beograd, Pravosudna akademija, IP“Glosarijum“, str.101-122.
- (3) Vujanić, M., Lipovac, K., Jovanović, S. Milojević, D. (2009) Komentar Zakona o bezbednosti saobraćaja na putevima. Beograd: Službei glasnik
- (4) Republički zavod za statistiku, Bilten 619, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2015, Beograd 2016.
- (5) Republički zavod za statistiku, Bilten 631, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2016, Beograd 2017.
- (6) Republički zavod za statistiku, Bilten 642, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2017, Beograd 2018.
- (7) Republički zavod za statistiku, Bilten 655, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2018, Beograd 2019.
- (8) Republički zavod za statistiku, Bilten 667, Pravna i odgovorna lica – učinioci privrednih prestupa u Republici Srbiji, 2019, Beograd 2020.

Propisi:

- (9) Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Službeni list SFRJ, br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, Osnovni krivični zakon, Službeni list SRJ, br. 35/92, 16/93, 31/93, 37/93, 24/94, 61/2001, Službeni glasnik RS, br. 39/2003.
- (10) Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima, Službeni glasnik RS, br. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013 (Odluka Ustavnog suda), 55/2014, 96/2015, 9/2016 (Odluka Ustavnog suda), 24/2018, 41/2018 (drugi zakon), 41/2018, 87/2018, 23/2019.
- (11) Zakon o krivičnom postupku, Službeni list SFRJ, br. 4/77, 36/77, 14/85, 26/86, 74/87, 57/89, 3/90, Službeni list SRJ, br. 27/92, 24/94, 21/99, 71/00, 13/2001 i 70/01 od 28.12.2001.
- (12) Zakonik o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019.
- (13) Zakon o prevozu tereta u drumskom saobraćaju, Službeni glasnik RS br. 68/2015, 41/2018.
- (14) Zakon o privrednim prestupima, Službeni list SFRJ, br. 4/77, 36/77, 14/85, 74/87, 57/89, 3/90, Službeni list SRJ br. 27/92, 24/94, 28/96, 64/2001, Službeni glasnik RS, br. 101/2005.
- (15) Zakon o sedištim i područjima sudova i javnih tužilaštava, Službeni glasnik RS, br. 101/2013).
- (16) Zakon o uređenju sudova, Službeni glasnik RS br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011, 78/2011 (drugi zakon), 101/2011, 101/2013, 40/2015 (drugi zakon), 106/2015, 13/2016, 108/2016, 113/2017, 65/2018 (Odluka Ustavnog suda), 87/2018, 88/2018 (Odluka Ustavnog suda).

Sudska praksa:

- (17) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.27/16 od 04.11.2016., pravnosnažna, neobjavljena
- (18) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.25/25 od 22.04.2015., pravnosnažna, neobjavljena
- (19) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.447/17 od 06.06.2019., pravnosnažna, neobjavljena
- (20) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.58/15 od 24.03.2017., pravnosnažna, neobjavljena
- (21) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.24/15 od 05.05.2015., pravnosnažna, neobjavljena
- (22) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.741/18. od 23.07.2019., pravnosnažna, neobjavljena
- (23) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.376/19 od 23.05.2019., nepravnosnažna
- (24) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.6/16 od 14.03.2016., pravnosnažna, neobjavljena
- (25) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.178/17 od 26.03.2018., pravnosnažna, neobjavljena
- (26) Presuda Privrednog suda u Valjevu Pk.br.13/2016 od 14.10.2016. zajedno sa presudom Privrednog apelacionog suda Pkž 336/16 od 27.04.2017., pravnosnažna, neobjavljena

ECONOMIC OFFENSES IN THE FIELD OF ROAD SAFETY IN THE PRACTICE OF THE COMMERCIAL COURT IN VALJEVO

In addition to criminal acts and misdemeanors, in the field of road traffic safety, there are also economic offenses, a specific type of criminal offenses. In this paper, we have pointed out certain characteristics of economic crimes and certain problems in their application today. We focused on the transport of cargo, given its importance for business, as well as economic offenses in this regard. We presented certain data of importance for this issue in Serbia and the area of the Commercial Court in Valjevo. Our goal is to harmonize the work of the police and the judiciary in the area where the jurisdiction of the Commercial Court in Valjevo and Serbia extends, through the problems we have identified and pointed out. This is necessary in order to act more efficiently of all competent state bodies in this specific area of the fight against irresponsible legal entities and responsible persons in legal entities that organize work on the transport of goods within the scope of their activities.

*KEY WORDS: criminal offenses / economic offenses / road safety /
transport of cargo*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 1 / 25-49
Originalni naučni rad
Primljeno: 11. marta 2021. godine
Prihvaćeno: 1. aprila 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2021012
UDK: 364-786:343.261-052

RESTORATIVNI PERFORMANS I RESOCIJALIZACIJA OSUĐENIH LICA*

Ana Batrićević*
Marina Kovačević*

*„Dodi, dodi, ko god da jesi,
bilo da bježiš, tražiš ili lutaš,
to više važno nije.
Dodi, ovdje ne broje se grijesi,
čak i ako si posrnuo hiljadu puta,
dodi, dodi, dodi što prije.“*

Mevlana Dželaludin Rumi¹

Polazeći od dosadašnje uspješne primene umetnosti (pozorišta, književnosti, slikarstva) u cilju resocijalizacije i socijalne reintegracije osuđenih lica, autorke kao predmet rada razmatraju uvođenje, kako u teoriju tako i u praksu, pojma restorativnog performansa kao inovativnog pristupa u radu sa prestupnicima. Nakon analiziranja pojma i karakteristika restorativnog procesa sa jedne i performansa (sa fokusom na pozorišni performans) sa druge strane, autorke

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2021. godinu.

* Viši naučni saradnik na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. Email: a.batricevic@yahoo.com

* Direktor Instituta za performativne umetnosti i socijalni rad - Centar za rehabilitaciju imaginacijom i doktorand na Fakultetu dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu. Email: marina_the_first@hotmail.com

¹ Mevlana Dželaludin Rumi (1207-1273), persijski islamski filozof, teolog, pravnik, pesnik i sufijski mistik. Citirano prema: Safransky, S. (ed.) (1990). *Sunbeams: A Book of Quotations*. Berkeley, CA: North Atlantic Books, 67.

izdvajaju ključne dodirne tačke ova dva procesa i izvode definiciju restorativnog performansa. Potom, autorke predstavljaju primere uspešne primene ovog metoda rada sa osuđenim licima u Srbiji, analizirajući na osnovu prethodno sprovedenog kvalitativnog istraživanja, ključne restorativne elemente koji u njima dolaze do izražaja, kao bitne faktore suzbijanja recidiva. Kao osnovni cilj ovog rada, autorke se zalažu za širu primenu restorativnog performansa i njegovo uvođenje u redovne programe tretmana u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, uz angažovanje svih zainteresovanih strana i podršku zajednice.

KLJUČNE REČI: *restorativni proces / performans / pozorište / resocijalizacija / zatvor*

UVOD

Među brojnim oblicima rada sa licima lišenim slobode, umetnost se sve više koristi kao medij za njihovo osnaživanje, čime se postiže autonomija, emancipacija, razvoj kritičkog mišljenja i pospešuje njihova socijalna reintegracija. Naučne studije u Sjedinjenim Američkim Državama (McArthur, Law, 1996; Fiske, 1999) i Velikoj Britaniji (McLewin, Gladstone, 2002; Wrench, Clarke, 2004) potvrdile su da umetnost može imati uspešnu primenu u tretmanu i rehabilitaciji prestupnika i time doprineti prevenciji kriminaliteta (Farrier, Froggett, Poursanidou, 2009: 61). Primer umetničke, ali i obrazovne metodologije koja se koristi za suzbijanje opresije i borbu protiv različitih vrsta socijalnih nejednakosti predstavlja i proces primenjenog pozorišta, koje je zahvaljujući svojoj dinamičnoj prirodi i transformativnoj snazi prepoznato kao delotvoran metod osnaživanja osuđenih lica.

Polazeći od dosadašnje uspešne primene umetnosti, a posebno pozorišne, u resocijalizaciji osuđenih lica, predmet ovog rada obuhvata teorijsko koncipiranje pojma restorativnog pozorišnog performansa, izvedenog iz pojma primenjenog pozorišta, a zasnovanog na osnovnim principima i simboličkim restorativne pravde, kao i analizu njegovih kapaciteta primarno na polju resocijalizacije i reintegracije osuđenih lica, a posredno i na polju prevencije kriminaliteta. Pored toga, u radu su predstavljena dosadašnja iskustva u Srbiji u oblasti primene restorativnog performansa osuđenih lica, a na osnovu prethodno sprovedenog kvalitativnog istraživanja autorki, ukazano je na ključne restorativne elemente koje ovu vrstu performansa prožimaju. Takođe, istaknute su moguće implikacije ovakvog inovativnog pristupa na uspešnost rehabilitacije i socijalne reintegracije osuđenih lica. Predmetom rada obuhvaćena je i kritička analiza aktuelnih i potencijalnih ograničenja prilikom realizacije programa resocijalizacije kroz restorativni pozorišni performans, posebno u našoj zemlji, kao i formulisanje preporuka i smernica za širu primenu takvih programa i njihovo uključivanje u redovne programe tretmana prestupnika u budućnosti.

Ciljevi rada obuhvataju: definisanje pojma restorativnog performansa čiji je smisao da kroz specifičan performativni proces, koji sadrži restorativne elemente, doprinese resocijalizaciji prestupnika, kao i njegovo uvođenje u kako u pozorišnu umetnost tako i u naučne discipline koje se bave proučavanjem resocijalizacije prestupnika, poput penologije, kriminologije, penološke andragogije i drugih povezanih oblasti. Svrha ovoga rada jeste i podizanje svesti stručne i šire javnosti (zajednice) o domašajima i kapacitetima restorativnog performansa kao važnom i značajnom pedagoškom i andragoškom instrumentu koji može da posluži kao sredstvo postizanja društvenih promena. Takođe, nastoji se i podići svest zajednice o restorativnom performansu kao mediju koji doprinosi osnaživanju pojedinca i pruža mogućnost socijalne rehabilitacije, refleksije, osveščivanja i dijaloga, a za krajnji cilj ima resocijalizaciju, emancipaciju i socijalnu reintegraciju svih svojih učesnika. Radom se nastoji uticati na promovisanje šire primene restorativnog performansa u redovnim programima tretmana i resocijalizacije osuđenih lica u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji.

1. RESTORATIVNI PROCESI I RESOCIJALIZACIJA OSUĐENIH LICA

Tradicionalna krivičnopravna reakcija na kriminalitet, svojstvena socijalnom kontekstu državne moći, koja u prvi plan postavlja krivično delo i učinioca, a zanemaruje potrebe žrtve, našla se na meti opravdanih kritika sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka (Čopić, 2015: 14-15). Pokazalo se da krivičnopravna represija nije dala očekivane rezultate (Dimovski, 2012: 363). Retributivni pristup kazni kao odmazdi za učinjeno krivično delo (Stojanović, 2018: 225), zasnovan na ideji da učiniocu treba naneti zlo “prema zasluži”, proporcionalno težini učinjenog krivičnog dela (Vasiljević-Prodanović, 2011: 519), kako bi on “svojom patnjom platio za prestup” (Milevski, 2013: 40) nije u skladu sa savremenim trendovima kriminaliteta (Soković, 2012) i relevantnim međunarodnim dokumentima (Čopić, 2015: 15). Osim toga, smatra se da je retributivni pristup izneverio očekivanja i zbog toga što je mahom obuhvatao marginalizovane društvene grupe poput beskućnika, osoba sa mentalnim smetnjama, socijalno ugroženih i pripadnika manjina (Kostić, 2007: 9)

Podstaknuta idejama savremenog penalnog/kaznenog populizma (Soković, 2012: 95; Ignjatović, 2017: 12) prekomerna primena krivičnopravne represije, a posebno kazne zatvora je, umesto da doprinese suzbijanju kriminaliteta, proizvela niz negativnih posledica, uključujući: prenaseljenost zatvora i nehumane uslove života osuđenih (Ilić, 2011: 245; Radojković, 2014: 7; Spasojević, Janković, Kovačević, 2018: 7; Tanjević, 2019: 156), zatvorske deprivacije (Ilijić, 2014: 78; Petrović, Jovanić, 2018: 479; Špadijer-Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009: 226), razvoj neformalnog zatvoreničkog sistema (Ilijić, 2012: 233; Mirić, 2012: 66), stigmatizaciju (Macanović, Nadarević, 2014: 100), auto-stigmatizaciju (Đorović et al., 2020: 12) i neuspešnu socijalnu reintegraciju bivših osuđenika (Jovanić, Nestorović, Petrović, 2019: 274). Kao krajnji ishod takvog pristupa javlja se “kriminalna infekcija” (Jovanić, Petrović, 2017: 100) koja rezultuje porastom stope

recidivizma (Knežić, 2017: 203). Zbog toga sve više krivičnopravnih sistema pribegava uvođenju različitih alternativnih sankcija, mera i vidova postupanja, uključujući i rešenja sa elementima restorativne pravde i prema maloletnim i prema punoletnim prestupnicima (Nikolić-Ristanović, Konstantinović-Vilić, 2018: 319). Restorativni princip nije u potpunosti eliminisao princip retribucije ali ga podređuje nastojanju da se namesto kažnjavanja ponovo uspostave veze između prestupnika, žrtve i zajednice (Farrier, Froggett, Poursanidou, 2009: 62).

Restorativna pravda podrazumeva specifičan pristup rešavanju sukoba, koji polazi od potreba žrtve, učinioca i zajednice, okupljajući sve zainteresovane strane da bi im se pomoglo da zajedno, mirnim putem i dijalogom razreše svoje sukobe i sporazumeju se o popravljaju štete, odnosno otklanjanju posledica kažnjivog dela (Kostić, 2007: 6, Čopić, Nikolić-Ristanović, 2018: 386). Restorativna pravda uključuje proces u kojem sve strane uključene u konkretan slučaj zajedno rešavaju kako će izaći na kraj sa posledicama krivičnog dela i njegovim odražavanjem na budućnost (Marshall, 1998: 8, prema Čopić, 2007: 28), a njenu suštinu sačinjavaju: komunikacija, dijalog, odnosno proces, i to mnogo više nego ishod (Čopić, 2007: 29).

Ideja restorativne pravde afirmisana je i u međunarodnim dokumentima. Deklaracija UN o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći iz 1985. godine, predviđa da se, kada god je moguće, primene neformalni mehanizmi za rešavanje konflikata, uključujući posredovanje, arbitražu i običajno pravo i praksu, da bi se obezbedilo pomirenje strana u sukobu i obeštećenje žrtve.² Restorativni pristup dobija sve širu primenu u vidu: posredovanja između žrtve i učinioca, porodične i društvene rasprave, programa intervencije od strane žrtve, krugova kažnjavanja, krugova mirotvorstva, panela na kojima se žrtva obraća učiniocima, rada u korist žrtve ili lokalne zajednice, grupa u okviru društvene za podršku žrtvama ili učiniocima krivičnih dela (Čopić, 2007: 27), mirenja i naknade štete (Kostić, 2007: 12). Programima restorativne pravde smatraju se svi programi koji se zasnivaju na restorativnom procesu i/ili teže ostvarivanju restorativnih ciljeva, kako je i istaknuto u Deklaraciji UN o osnovnim principima primene programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima iz 2000. godine³ (Čopić, 2007: 30).

Među restorativnim ciljevima izdvaja se postizanje sporazuma koji omogućava reparaciju za žrtve i zajednicu, ali i reintegraciju žrtve i učinioca krivičnog dela kroz restorativni proces, koji uključuje sve zainteresovane strane (Čopić, 2007: 30) i istovremeno promovise reintegraciju učinioca krivičnog dela i popravljanje odnosa između žrtve, učinioca i zajednice (Kostić, 2007: 6). Pri tome se reintegracijom učinioca krivičnog dela smatra učenje kako da se vrati u društvenu zajednicu, sa

² UN General Assembly, Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, adopted by the General Assembly, 29 November 1985, A/RES/40/34, dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3b00f2275b.html>, stranici pristupljeno 16.02.2021.

³ UN Economic and Social Council (ECOSOC), *UN Economic and Social Council Resolution 2002/12: Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters*, 24 July 2002, E/RES/2002/12, dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/46c455820.html>, stranici pristupljeno 16.02.2021.

fokusom na plan postupanja, a u cilju „lečenja“ nastalog štetnog postupka (Kostić, 2007: 8) na bazi izvinjenja, oprostaja, povezivanja članova zajednice (Kostić, 2007: 13) i njenog jačanja kroz jedan smislen, simboličan ritual (Rossner, Bruce, 2016: 107-125).

Iako se često sagledava samo u kontekstu ličnih osećanja, oprostaj ima i svoje komunikativne i socijalne dimenzije, koje upravo predstavljaju okosnicu teorije i prakse restorativne pravde (Dzur, Wertheimer, 2002: 3). Naime, cilj restorativne pravde ne iscrpljuje se samo u pomirenju na interpersonalnom nivou - između žrtve i prestupnika, već on podrazumeva i pomirenje na širem, društvenom nivou - između prestupnika i zajednice (Dzur, Wertheimer, 2002: 3). Ova, socijalna dimenzija restorativne pravde se produbljuje kroz različite oblike uključivanja zajednice u restorativne procese (Rossner, Bruce, 2016: 107-125), uključujući i dobrovoljno uključivanje njenih predstavnika u pojedine restorativne programe, čime se na simboličan način pokazuje njena zainteresovanost za pomirenje žrtve i prestupnika, ali i za reintegraciju prestupnika (Dzur, Wertheimer, 2002: 3). Zajednica igra ključnu ulogu kao neutralna, treća strana u restorativnom procesu (Rossner, Bruce, 2016: 107-25), tako što prepoznaje i uvažava štetu pričinjenu žrtvi i opravdanost njenog nezadovoljstva, dok istovremeno prihvata prestupnike kao ljudska bića kojima treba omogućiti da se ponovo vrate u zajednicu (Dzur, Wertheimer, 2002: 7). Štaviše, zajednica je dužna da učestvuje u komunikaciji između žrtve i prestupnika, a, u odnosu na žrtvu, ta dužnost proizlazi iz okolnosti da zajednica nije uspela da joj pruži adekvatnu zaštitu (usled čega je došlo do viktimizacije), dok u odnosu na prestupnika dužnost zajednice proističe iz njenog propusta da mu omogući adekvatnu socijalizaciju, obrazovanje i integraciju (Dzur, Wertheimer, 2002: 7).

Primena savremenih teorija u mikro sociologiji (Mimica, Bogdanović, 2007: 327) i sociologiji emocija (Mimica, Bogdanović, 2007: 540-541; Simonović, 2008: 150-152; Kišjuhas, 2017: 385-386) može doprineti sagledavanju mehanizma funkcionisanja restorativne pravde kroz interakciju, ritual i solidarnost (Rossner, 2011: 96). Teorija rituala interakcije (Simonović, 2008: 152; Hausmann, Jonason, Summers-Effler, 2011: 319-329) potiče od Dirkema, koji teoriju rituala zasniva na ličnim emocijama i kao ključne ističe sledeće funkcije rituala: pružanje radosti, unutrašnjeg mira i moralne utehe (Scheff, 1983, prema Kišjuhas, 2015: 240). Ovu teoriju preuzima i dalje razvija Goffman, koji je isticao da rituali imaju funkciju otvaranja i zatvaranja susreta, održavanja društvene interakcije i da izazivaju emocije kada su usmereni ka individualnom sopstvu, kao zajedničkom „totemu“ (Goffman, 1967, prema Kišjuhas, 2015: 241).

Prema Collins-u (Collins, 2004 prema Rossner, 2011: 96), tokom uspešnih rituala se vremenom razvija određeni konverzijski i telesni ritam, što se pokazuje kroz zajedničko usmeravanje pažnje i međusobno razumevanje koje kulminira u vidu osećanja solidarnosti i pripadanja grupi, a prožeto je snažnim pozitivnim emocijama (Kišjuhas, 2017: 385-386). Polazeći od širokog spektra susreta i situacija, Collins pokazuje da se ove ritualne komponente proistekle iz interakcije izgrađuju, raspoređuju, i, što je najvažnije, da se mogu empirijski uočiti (Collins, 2004 prema Rossner, 2011: 96). Navedene ritualne komponente prisutne su u restorativnim

procesima, a posebno dolaze do izražaja u kontekstu pozorišnog performansa kao jednog od njihovih metoda.

2. POZORIŠNI PERFORMANS KAO JEDAN OD METODA RESTORATIVNIH PROCESA

Izraz performans (engl. *performance*) doslovno se prevodi kao “izvršenje” ili “predstava”, “postizanje”, “predstavljajanje”, “delo” ili “sastav” i u najširem smislu označava svako događanje/izvođenje na sceni ili nekom drugom prostoru (Zdravković, 2013: 152). Performans se opisuje kao “*improvizirani ili režirani kulturni događaj sa multimedijalnim obeležjima u kojem učestvuju umetnici različitih profila - muzičari, glumci, pesnici, slikari, vajari i drugi*”, odnosno kao “*scenski igrokaz u okviru kojeg je moguće i uključivanje publike*” (Klajn, Šipka, 2006: 927). Da performans treba sagledavati kao proces, čija je suština sam čin izvođenja a ne cilj koji se tim izvođenjem želi postići, potvrđuje i tumačenje izraza „performativan“ (engl. *performative*) kao „*onaj koji samim svojim izricanjem ostvaruje radnju koju opisuje*„ (Klajn, Šipka, 2006: 927). U svojoj biti performans predstavlja “*ponašanje u kome se analizira društvena artificijelnost skrivena iza prirodne doslovnosti*” (Jovičević, Vujanović, 2007: 13). Tako koncipiran, pojam performansa obuhvata i pozorišne predstave u najširem smislu, ali nije nužno ograničen na njih. Međutim, kako su u fokusu ovog rada upravo pozorišni performans i njegova uloga u resocijalizaciji osuđenih lica kroz restorativne procese, potrebno je najpre ukazati na određene karakteristike performansa, koje su relevantne sa tog aspekta i koje zapravo predstavljaju dodirne tačke pozorišnog performansa i restorativnog procesa.

Performativni iskaz (poput pozorišne predstave) uvek je usmeren na neku zajednicu, koju u određeno vreme predstavlja upravo publika koja mu prisustvuje, te u tom smislu označava izvođenje jednog socijalnog akta (Fischer-Lichte, 2009: 18). Pozorište predstavlja mesto susreta publike sa jedne i aktera predstave sa druge strane, pri čemu svaka ove dve suočene grupe ljudi fizički zauzima svoj prostor, ali su ljudi iz svake grupe zapravo celim bićem, čulima, emocijama i maštom okrenuti ka “suprotnoj” grupi (Turčilo, Kolčaković, 2009: 105). Iako učesnici u pozorišnoj predstavi ne gledaju sve vreme u publiku, kao što publika gleda u njih, oni svoje delovanje projektuju ka gledaocima, čineći kroz reči i pokrete razumljivim ono što se dešava na sceni (Turčilo, Kolčaković, 2009: 105). Čin izvođenja i čin njegove recepcije odvijaju se kao realna aktivnost ovde i sada, što mu daje jedinstven kvalitet (Jovičević, Vujanović, 2007: 8). U tom smislu, izvođenje predstavlja deo života koji izvođači i publika provode zajedno, u istom prostoru gde se odvija izvođenje i gledanje (Jovičević, Vujanović, 2007: 8). Akcija dolazi sa scene, a reakcija iz sale (Jevtović, 2001), pri čemu se uspostavlja kontakt, “kolo pažnje” koje učesnici u predstavi doživljavaju kao odobravanje i podršku (Turčilo, Kolčaković, 2009: 105). Na taj način, kreira se osobena zajednica aktera i gledalaca, čime im se omogućava da dožive iskustva koja su im do tada bila uskraćena i iniciraju odgovarajuće procese promene (Fischer-Lichte, 2009: 57).

Iniciranje takvih promena, kako na individualnom, tako i na širem, društvenom nivou najviše dolazi do izražaja kada je u pitanju takozvano primenjeno pozorište, koje se u najširem smislu određuje kao “ono što se događa kada grupa ljudi koja radi sa zajednicom koristi pozorišne tehnike za rešavanje problema od društvenog značaja” (*Theatre Development Fund*, 2014).

Primenjeno pozorište počiva na Freireovoj metodologiji osvešćivanja dijalogom u interdisciplinarnom istraživanju zajedničkih tema, a sa ciljem otkrivanja uzroka koji su doveli do stvarnosti u kojoj vlada obespravljenost (Freire, 2005: 87-125). Polazeći od Freireovih ideja, Augusto Boal je razvio svoj koncept pozorišta potlačenih – međunarodni pokret koji vidi teatar kao sredstvo za postizanje participativne društvene promene. Zahvaljujući svojoj fleksibilnosti, Boalov model pozorišta potlačenih je veoma moćan i primenljiv u različitim zajednicama i situacijama, što potvrđuje i njegova sve šira upotreba u Evropi, Americi, delovima Afrike i Azije (Thompson, 2003: 16).

Tokom osamdesetih i devedesetih godina 20. veka, edukatori, pozorišni praktičari i kreatori politika počinju sve šire koristiti termine “primenjena drama” (*applied drama*), “primenjeno pozorište” (*applied theatre*) i “primenjeni performans” (*applied performance*) kako bi opisali formu dramske aktivnosti koja je postavljena izvan okvira konvencionalnih, uobičajenih pozorišnih institucija i usmerena ka dobrobiti pojedinca, zajednice i društva (Nicholson, 2005: 2-3). Kao opšti termin, primenjeno pozorište obuhvata niz raznovrsnih praksi i metoda, čiji je cilj vraćanje pozorišta tamo gde ono zapravo i pripada - među „obične“ ljude. „Primenjeno“ podrazumeva da se pozorišna praksa iznosi iz opskurnih “crnih kutija”, i vraća nazad na otvoreno (Thompson, 2003: 19). Praksa primenjenog pozorišta podrazumeva intervenciju, komunikaciju, razvoj i osnaživanje u radu s pojedincima ili specifičnim zajednicama (Nicholson, 2005: 3). Projekti primenjenog pozorišta često se realizuju na različitim i sasvim neočekivanim mestima, kao što su: izbeglički kampovi, bolnice, ustanove za osobe sa mentalnim smetnjama, domovi za stara lica, ulice, škole, bolnice, muzeje i zatvori (Nicholson, 2005: 28, Hartley, 2012).

Kao veoma širok pojam, primenjeno pozorište se pre svega odlikuje inkluzivnošću, što potvrđuje i raznolikost praksi koje se podvode pod ovaj pojam: pozorište za razvoj (*Theatre for Development*), pozorište u obrazovanju (*Theatre in Education*), pozorište u zatvoru (*Prison Theatre*), pozorište za zajednicu (*Community Theatre*), socijalno pozorište (*Social Theatre*), participativno pozorište (*Participatory Theatre*), dramaterapija (*Dramatherapy*), psihodrama (*Psychodrama*), popularno pozorište (*Popular Theatre*), muzejsko pozorište (*Museum Theatre*), pozorište potlačenih (*Theatre of the Oppressed*) (Thompson, 2003: 14-16; Nicholson, 2005: 3), legislativno pozorište (*Legislative Theatre*) (Ilić, 2017: 39). Primenjeno pozorište prilagođava se socijalnom i kulturnom kontekstu i potrebama korisnika, a njegovi praktičari se danas najviše bave potrebama društveno osetljivih grupa koje su pogođene negativnim promenama u određenom razdoblju, kao i osnaživanjem različitih isključenih, marginalizovanih (Thompson, 2003: 15) i represiranih grupa – osuđenih lica, migranata, izbeglica i beskućnika (Thompson, 2003: 201). Zahvaljujući metodama utemeljenim na igrama i simulacijama uz pomoć kojih se stvara ambijent oslobođen tradicionalnih konvencija (Hartley, 2012: 82) koji

pomaže učesnicima da se lakše suoče i izbore sa problemima, događajima ili pitanjima, analizirajući svoje i tuđe postupke, primenjeno pozorište predstavlja put za transformaciju u izazovnim okruženjima (Thompson, 2003: 16; Taylor, 2003 prema Gjaerum, 2014: 351).

Polazeći od opisanog odnosa između izvođača u pozorišnoj predstavi i publike, može se uočiti niz dodirnih tačaka između pozorišnog izvođenja i restorativnih procesa, što ima svoje korene još u antičkom pozorištu a naročito dolazi do izražaja kod primenjenog pozorišta. Antičko pozorište imalo je religiozno poreklo i suštinsko laički karakter, obeležen ritualnim elementima (Paduano, 2011: 11). Ovi ritualni elementi, kao i laički karakter, upravo odlikuju i restorativne procese, kao što je prethodno objašnjeno.

Osnaživanje svih učesnika predstavlja jedan od ključnih elemenata restorativnog procesa. Ono se određuje kao multidimenzionalni socijalni proces koji pomaže pojedincima da steknu kontrolu nad svojim životima i koja pruža snagu za rešavanje pitanja koja oni prepoznaju kao važna u vlastitim životima, zajednicama i društvu (Czuba, 1999: 1-5) i u velikoj meri zavisi od obrazovanja (Perkins, Zimmerman, 1995: 569–579). Od antičkih vremena, obrazovanje se realizovalo ne samo kroz nauku, već i kroz umetnost (posebno književnost i dramu), koja je služila kao način za ospokojenje i umirenje duše i koja je imala ne samo estetsku, već i etičku i političku funkciju. U tom smislu, pozorište se može smatrati obrazovnom institucijom, s tim što se oblici njegovog obrazovnog i andragoškog dejstva razlikuju od pozorišta do pozorišta i od predstave do predstave (Turčilo, Kolčaković, 2009: 106). Tako shvaćeno, pozorište kao poseban vid obrazovanja doprinosi osnaživanju onih koji u njemu učestvuju, bilo da je reč o izvođačima, bilo o publici. Takvo osnaživanje, sprovedeno kroz obrazovni aspekt pozorišnog rada poprima restorativni karakter kada su njegovi učesnici i/ili publika učinioци i/ili žrtve krivičnih dela. O njegovom restorativnom karakteru se naročito može govoriti u situacijama kada učešće učinilaca krivičnih dela u pozorišnom radu ima za jedan od ciljeva njihovo podučavanje novim znanjima i veštinama (posebno socijalnim) kako bi im se olakšala socijalna reintegracija.

I u restorativnom procesu, i u pozorišnom performansu dolazi do okupljanja zainteresovanih strana na jednom mestu u određeno vreme, pri čemu su u slučaju restorativnog procesa to učinilac, žrtva i zajednica, dok su u pozorištu to izvođači (koji mogu biti učinioци i/ili žrtve krivičnih dela) i publika kao predstavnik zajednice. U oba slučaja, dolazi do interakcije između zainteresovanih strana, pri čemu se između njih ostvaruje intenzivna razmena emocija, krunisana zajedničkim ritualnim oslobađanjem emocija – nekom vrstom katarze. U slučaju restorativnih procesa, taj trenutak bi se mogao porediti sa oproštajem koji zajednica i žrtva daju prestupniku, odnosno obeštećenjem i zadovoljenjem koje zajednica i prestupnik pružaju žrtvi. Kod pozorišnog performansa taj trenutak obeležen je i proživljen od strane učesnika na jedan simboličan način: izvođači (prestupnici i/ili žrtve) kroz svoj umetnički čin pružaju publici (oličenju zajednice) nešto lepo, korisno i dobro, deleći sa njom kroz izvedbu predstave svoja osećanja, a publika im, zauzvrat, kroz aplauz pokazuje svoju podršku, koja zapravo simbolizuje podršku zajednice na njihovom putu ka reintegraciji.

Imajući u vidu prethodna poređenja, restorativni performans bi se mogao definisati kao kao *proces rada učinilaca i/ili žrtava krivičnih dela na pripremanju i izvođenju nekog dela iz domena performativne umetnosti, koji ima za cilj da kroz primenu ključnih principa restorativne pravde doprinese njihovoj socijalnoj reintegraciji*. Shodno tome, restorativni pozorišni performans bi se, kao uži pojam, mogao definisati kao *proces rada učinilaca i/ili žrtava krivičnih dela na pripremanju i izvođenju pozorišne predstave, koji ima za cilj da kroz primenu ključnih principa restorativne pravde doprinese njihovoj socijalnoj reintegraciji*.

Definicija restorativnog performansa data u ovom radu koncipirana je dovoljno široko da kao moguće učesnike restorativnog performansa obuhvati i učinioce i žrtve krivičnog dela, što otvara prostor da u restorativnom performansu učestvuju: 1) samo učinioци krivičnih dela; 2) samo žrtve krivičnih dela; 3) i učinioци i žrtve krivičnih dela i 4) lica koja su istovremeno i učinioци i žrtve krivičnih dela. U tri restorativna performansa analizirana u ovom radu: „Zapisi iz ćelije broj 12“, „Pravila kluba boraca“ i „O bogovima, herojima i ostalim vitezovima“, kao i u dokumentarnom filmu „Komanda ljubav“ učesnici su bili učinioци krivičnih dela, dok su u performansu „Njena priča“ učesnice bile istovremeno i učiniteljke krivičnih dela, ali i žrtve, budući da su od njih 12, čak 10 osuđene upravo zbog ubistva svog zlostavljača, dok su i preostale dve, iako osuđene zbog drugih krivičnih dela takođe bile žrtve nasilja.

Tabela 1. Dodirne tačke restorativnog procesa i restorativnog performansa

Restorativni proces opšti principi	Restorativni performans osnovne odlike
Okupljanje zainteresovanih strana na jednom mestu u određeno vreme	Okupljanje izvođača i publike na određeno vreme na mestu gde se izvodi performans
Prisustvo svih zainteresovanih strana: prestupnik, žrtva, zajednica	Prisustvo svih zainteresovanih strana: prestupnik i/ili žrtva su izvođači na sceni, a publika simbolizuje zajednicu
Javnost – obezbeđena kroz prisustvo nekog od predstavnika zajednice	Javno izvođenje, pred publikom kao predstavnikom zajednice
Dijalog između zainteresovanih strana	Komunikacija između izvođača na sceni i interakcija između izvođača i publike
Restorativni proces ne mora uvek biti profesionalnog karaktera, već u nekim situacijama može biti i laičkog. Naravno, to se ne odnosi na restorativne procese u kojima učestvuju i profesionalci, npr. kao posrednici ili facilitatori. Laički element ipak postoji kod onih restorativnih procesa koji se organizuju u zajednici, od strane udruženja građana, kao što su na primer programi rada sa prestupnicima u zajednici, programi osnaživanja žrtava u zajednici, programi koji se sprovode paralelno sa izvršenjem krivičnih sankcija prema prestupnicima kao njihova dopuna, gde se sa prestupnicima dodatno radi na reintegraciji, osnaživanju, podizanju svesti o pravima žrtava.	Kod pozorišnih performansa osuđenih lica, neprofesionalni karakter dolazi do izražaja u dva segmenta. Učesnici u performansu nisu profesionalni glumci, a publiku najčešće čine „obični građani“. U tom smislu, restorativni pozorišni performansi jasno se odvajaju od profesionalnih izvedbi. Osim toga, upravo ovi vidovi rada sa osuđenim licima ne predstavljaju deo formalnog sistema, budući da se sprovode od strane udruženja građana, ali uz podršku institucija.
Iznošenje i uvažavanje emotivnih i ostalih potreba svih zainteresovanih strana	Kroz performans, izvođači sa publikom dele svoje emocije i, po pravilu nailaze na određenu povratnu reakciju
Ritualni elementi – potiču iz samih korena restorativnih procesa koji se nalaze u drevnim kulturama poput Maorske; osim toga, mehanizam restorativne pravde zasniva se značajnim delom na teoriji ritualne interakcije	Začeci pozorišta, kao jednog od oblika performativne umetnosti leže upravo u religijskim ritualima, o čemu svedoče žrtvenici pronađeni na scenama najstarijih pozorišta
Simbolika - naknada štete žrtvi ne mora nužno biti u realnom iznosu štete, niti je štetu odnosno zlo naneto prestupom uvek moguće na taj način meriti. Zbog toga se često pribegava simboličnoj satisfakciji kroz: izvinjenje	Ako se zajednica i sama posmatra kao posredna žrtva krivičnog dela (jer su njome narušeni odnosi u njoj), pričinjavanje prijatnosti publici, kao oličanju zajednice, kroz performans zapravo predstavlja

prestupnika, traženje oprostaja od žrtve	simbolično isкупljenje za prestup i štetu nanetu žrtvi
Reintegracija i žrtve i prestupnika u zajednicu	Reintegracija žrtve i/ili prestupnika simbolično je prikazana kroz klanjanje izvođača publici i aplauz na kraju izvođenja, jer publika u slučaju restorativnog performansa zna da su izvođači učinili i/ili žrtve krivičnih dela tako da njihov naklon sa jedne i aplauz publike sa druge strane imaju mnogo dublje značenje od obične pozorišne formalnosti.
Praštanje predstavlja mogući ishod restorativnog procesa: žrtva prašta prestupniku i zajednici, zajednica prašta prestupniku, prestupnik prašta zajednici	U performansu oprostaj je simboličan – može se izraziti kroz samu sadržinu performansa, ali i na njegovom kraju, kada se izvođači klanjaju pred publikom koja im aplaudira. Klanjanje može da bude simbol traženja oprostaja, ali i izražavanje zahvalnosti za drugu šansu, dok bi aplauz mogao da bude posmatran kao simboličan čin praštanja na strani publike, tj. zajednice.
Pomirenje: žrtve i prestupnika, prestupnika i zajednice, žrtve i zajednice	U performansu pomirenje je simbolično – realizuje se kroz sadržinu performansa, premda je, kao i oprostaj taj momenta uočljiv na kraju, kada publika aplaudira izvođačima
Priznavanje viktimizacije od strane prestupnika i zajednice i uvažavanje potreba žrtve. Dakle, omogućava se da se žrtva čuje, da iznese svoje mišljenje, kako ona vidi situaciju nastalu izvršenjem krivičnog dela, što je i suština restorativnog procesa i što ga razlikuje od klasične sudske procedure i uloge žrtve u krivičnom postupku.	Mogućnost za žrtvu da kao učesnik u restorativnom performansu izrazi svoja osećanja, da se njen glas čuje. Navedeno se odnosi i na situacije kada je izvođač istovremeno i učinilac i žrtva krivičnog dela, kao što je na primer slučaj sa osuđenima koje su osuđene zbog ubistva svog zlostavljača.
Obeštećenje žrtve obično podrazumeva naknadu štete, materijalnu, ali ono može biti i simbolično te se realizovati na primer, kroz izvinjenje, prihvatanje odgovornosti za nanetu štetu (viktimizaciju).	U restorativnom performansu osuđenih lica ne ostvaruje se obeštećenje žrtve u materijalnom smislu, već se ono realizuje na simboličan način i to tako što, u zavisnosti od sadržine samog performansa (koja je po pravilu takva da odgovara i ovom cilju), učinilac kroz performans priznaje svoje delo, prihvata svoju odgovornost za njega i javno izražava kajanje.
Vraćanje duga zajednici	Mogućnost za prestupnike da kroz pozorišni performans učine nešto dobro i lepo za publiku kao oličenje zajednice, da joj kroz umetnički izraz podare delić duhovnosti, osećajnosti
Osnaživanja učesnika	Osnaživanje kroz obrazovanje putem pozorišta, kao i emotivno osnaživanje
Restorativna pravda često se opisuje kao proces, imajući u vidu da kod nje veći značaj ima sam postupak izmirenja i obeštećenja nego njegov krajnji cilj	Performans se definiše kao proces, u smislu da je kod te vrste umetnosti mnogo važniji sam proces izvođenja nego neki krajnji produkt/cilj koji se njime ostvaruje

3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Za teorijsku analizu pojma restorativne pravde i pozorišnog performansa korišćeni su: metod jezičkog tumačenja i deskriptivni metod, dok je za potrebe definisanja pojma restorativne pravde u skladu sa međunarodnim dokumentima korišćen normativni metod. Za prikupljanje podataka na kojima se temelje rezultati istraživanja prezentovani u ovom radu korišćeni su sledeći metodi: posmatranje, polustruktuisani intervju, fokus grupni intervju i fotografisanje.

Posmatranje (Lakičević, Knežić, 2011:127-131) je primenjeno kao metoda prikupljanja podataka tokom izvođenja pozorišnih performansa analiziranih u ovom radu. To su sledeći pozorišni performansi: 1) „Zapisi iz ćelije broj 12“, 2) „Njena priča“, 3) Performans „Pravila kluba boraca“ izveden prilikom premijere dokumentarnog filma „Komanda ljubav“ i 4) „O bogovima, herojima i ostalim viteзовima“. Posmatranje je sprovedeno na sledeći način i pod sledećim

okolnostima. MA Marina Kovačević, koautorka ovog rada, osnivačica i direktorka Instituta za performativne umetnosti i socijalni rad je samostalno, neposredno radila sa osuđenim licima na svakom segmentu pripreme i izvođenja svih performansa analiziranih u ovom radu. MA Marina Kovačević je lično vodila radionice kreativnog pisanja za osuđena lica prilikom kojih su stvarani scenariji za pomenute performanse, kao i za pomenuti dokumentarni film. Osim toga, MA Marina Kovačević je lično rukovodila pripremama i probama pomenutih performansa – od odabira učesnika pa do samog izvođenja na sceni, te je, u svakoj od navedenih prilika primenila metod neposrednog posmatranja. Osim toga, dr Ana Batričević, takođe koautorka ovog rada lično je prisustvovala premijernoj i ponovljenoj izvedbi pozorišne predstave „O bogovima, herojima i ostalim vitezovima“ i fotografisala obe izvedbe, tako da je i ona tom prilikom primenila metod neposrednog posmatranja, dok se sa sadržinom ostalih upoznala metodom posrednog posmatranja – putem gledanja video snimaka izvođenja analiziranih performansa, koji su dostupni na linkovima navedenim u referencama ovog rada.

Dubinski polustruktuisani intervju (Lakićević, Knežić, 2011: 108-111) i *fokus grupni intervju* (Đurić, 2007: 19-25) primenjeni su za prikupljanje podataka o utiscima, osećanjima i stavovima učesnika u pozorišnim performansima. Dubinske polustruktuisane intervju i fokus grupne intervju sa osuđenim licima koja su učestvovala u performansima analiziranim u ovom radu sprovodila je lično i samostalno MA Marina Kovačević i to tokom pripremanja i nakon izvođenja istih. Dakle, ovaj segment istraživanja pratio je pripremanje i izvođenje svakog od pomenutih performansa, odvijajući se paralelno sa njima. Kao što je već istaknuto, pripremanje i izvođenje pomenutih performansa realizovala je MA Marina Kovačević, ispred Instituta za performativne umetnosti i socijalni rad, a uz podršku Udruženja građana HELP i misije OEBS-a u Srbiji. Istraživanje utisaka, osećanja i stavova učesnika analiziranih performansa putem dubinskih polustruktuisanih i fokus grupnih intervju MA Marina Kovačević sprovedla je za potrebe svog Instituta za performativne umetnosti i socijalni rad, a u svrhu praćenja napredovanja osuđenih lica sa kojima je radila i ostvarivanja boljeg i potpunijeg uvida u efekte ove vrste rada na njih.

1) „Zapisi iz ćelije broj 12“ pripremani su od kraja 2013. godine do kraja 2015. godine u Okružnom zatvoru u Beogradu. Performans je izveden ukupno 17 puta, a od toga 5 puta u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji. U njem je učestvovalo 20 osuđenika. MA Marina Kovačević je u pomenutom periodu sprovedla polustruktuisane i dubinske polustruktuisane intervju sa svih 20 učesnika.

2) „Njena priča“ pripremana je od početka 2017. godine do kraja 2018. godine u Kazneno-popravnim zavodu za žene u Požarevcu i izvedena u dva navrata u toj ustanovi 21. 12. 2018. i 26. 12. 2018. godine. U performansu je učestvovalo ukupno 12 osuđenica. MA Marina Kovačević je u pomenutom periodu sprovedla polustruktuisane i dubinske polustruktuisane intervju sa svih 12 učesnica.

3) Performans „Pravila kluba boraca“ izveden prilikom premijere dokumentarnog filma „Komanda ljubav“. Performans i dokumentarni film pripremani su od marta 2018. do decembra 2019. godine u Kazneno-popravnim zavodu u Sremskoj

Mitrovici, a izvedeni su 15. 03. 2019. godine u Domu omladine u Beogradu. U performansu „Pravila kluba boraca“ je učestvovalo 6 osuđenika a u dokumentarnom filmu njih 15. MA Marina Kovačević je u pomenutom periodu sproveda polustruktuisane i dubinske polustruktuisane intervju sa svih 6, odnosno 15, što ukupno čini 21 učesnika.

4) „O bogovima, herojima i ostalim viteзовima“ pripreman je u periodu od početka 2019. do početka 2020. godine u Vaspitno-popravnom domu za maloletnike u Kruševcu. Izveden je u dva navrata: U performansu je učestvovalo ukupno 20 štićenika. MA Marina Kovačević je u pomenutom periodu sproveda polustruktuisane i dubinske polustruktuisane intervju sa svih 20 štićenika.

Fotografisanje (više o tome: Langman, Pick, 2018) je primenjeno kao metod prikupljanja podataka, tako što su dokumentarnim fotografijama zabeležene najupečatljivije scene iz pozorišnih performansa obuhvaćenih ovim istraživanjem kako bi se i vizualno dočarala njihova restorativna simbolika. Prikupljeni podaci analizirani su primenom: sekundarne analize i analize sadržaja dokumenata, kao i studijom slučaja. *Sekundarna analiza* (Mimica, Bogdanović, 2007: 15) primenjena je kako bi se analizirali tekstovi o dosadašnjim primerima programa resocijalizacije prestupnika kroz umetnost uopšte, a posebno kroz pozorišni performans, dok je kvalitativna analiza sadržaja (Manić, 2017:46-51) primenjena na proučavanje fotografija i video zapisa napravljenih prilikom izvođenja pozorišnih performansa analiziranih u ovom radu, kao i sadržaja koji su nakon njihovog izvođenja objavljeni u pisanim i štampanim medijima. *Metod studije slučaja* (Ševkušić, 2008: 240-243) primenjen je na analizu programa rada tokom koji su pomenuti pozorišni performansi pripremani.

4. RESTORATIVNI PERFORMANS, FILMSKA UMETNOST I RESOCIJALIZACIJA PRESTUPNIKA – PRIMERI DOBRE PRAKSE U SRBIJI

4.1. Pozorišna predstava “Zapisi iz ćelije broj 12”

U predstava “Zapisi iz ćelije broj 12” pripremana je sa osuđenicima Okružnog zatvora u Beogradu, kao svojevrsni omnibus književnih dela, koji u monološko-ispovednom tonu sublimira različite aspekte ropstva i slobode.⁴ Prvi čin predstave je dramatizacija književnih dela F. M. Dostojevskog: „Zapisi iz mrtvog doma” (1862), koje prikazuje život zatvorenika u Sibiru, i „Zapisi iz podzemlja” (1864), koje sadrži intimnu filozofsku ispovest čoveka „iz podzemlja”, izolovanog od sveta i društva. Dela su prilagođena sadašnjem vremenu i stvarnosti koja okružuje izvođače prestave, a autorka scenarija je MA Marina Kovačević. Drugi čin predstavlja

⁴ Više o tome: Intervju - Marina Kovačević, CRI: “Osuđenici ne glume, oni žive taj život”, Dom omladine Beograda, 03.09.2015., dostupno na: <https://domomladine.org/intervju-marina-kovacevic-cri-osudjenici-ne-glume-oni-zive-taj-zivot/>, stranici pristupljeno 29.03.2021.

autorsko delo osuđenika Đorđa Vasiljevića, nosioca jedne od dve glavne uloge u predstavi, gde je na osnovu sopstvenog iskustva, prikazao inicijaciju novopridošlog mladića u strogu zatvoreničku subkulturu, koja se odvija iza zidova ćelije, daleko od očiju stražara, a od koje zavisi njegov dalji opstanak u okruženju kojem ne pripada (Vasiljević, 2018: 309-319).

Ideja predstave bila je da osuđenici kroz pozorišnu igru, konkretizujući problem iz uloge koja im omogućava da se izmeste u drugi svet, lakše sagledaju svet sa distance, da ‘isprobaju’ drugačije postavke i da ispolje svoja osećanja. Predstava je istovremeno i sublimacija ličnog istraživanja pojedinaca – aktera, ali i zajednički fokus ove pozorišne grupe oko jedne pojave, koji im omogućava da se slobodno i kreativno izraze.⁵ Istoimeni dokumentarni film prati proces početka i razvijanja ove pozorišne predstave u periodu njenog nastanka i izvođenja 2014–2015. godine.⁶ Predstava je prikazana u sledećim ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji: Kazneno-popravnim zavodu u Požarevcu Zabeli (28.04.2015.), Kazneno-popravnim zavodu u Nišu (26.05.2015.), Okružnom zatvoru u Novom Sadu (19.06.2015.), u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u Beogradu (15.07.2015.), u Kazneno-popravnim zavodu u Sremskoj Mitrovici (01.09.2015.) i, na kraju, u velikoj Sali Doma omladine Beograda, pred preko 500 gledalaca, koji su čak 10 minuta aplaudirali glumcima na kraju predstave (07.09.2015.).⁷

⁵ Pozorišna predstava “Zapisi iz ćelije broj 12”, CRI (Centar za rehabilitaciju imaginacijom) Institut za performativne umetnosti i socijalni rad, dostupno na: <https://cri.edu.rs/sr/pozorisna-predstava-zapisi-iz-celije-broj-12/>, stranici pristupljeno 01.03.2021.

⁶ Dokumentarni film “Zapisi iz ćelije br. 12”, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=1fK2DJuC8T0>, stranici pristupljeno 01.03.2021.

⁷ Dnevnik sa turneje “Zapisa iz ćelije br. 12”, po ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija i ustanovama kulture, dostupno na: <https://cri.edu.rs/sr/zapisi-iz-celije-broj-12/>, stranici pristupljeno 09.03.2021.

Fotografija 1: Pozorišna predstava “Zapisi iz ćelije broj 12”, Dom omladine Beograda, 07.09.2015. Autor: Igor Čoko

4.2. Pozorišna predstava „Njena priča“

Predstava „*Njena priča*“ nastala je na radionicama kreativnog pisanja za osuđenice u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu⁸, tokom kojih su one imale mogućnost da svoja osećanja izraze kroz literarne radove te da se na taj način emotivno iscele i osnaže. U radionicama i predstavi učestvovalo je ukupno 12 osuđenica. Svaka od njih je pre dolaska na izdržavanje kazne bila izložena nekom obliku nasilja. Njih 10 bilo je osuđeno upravo zbog ubistva svojih zlostavljača – muževa, makroa i zeta, dok je dvema kazna zatvora izrečena zbog privrednog kriminaliteta. Sve osuđenice su ispoljile neverovatnu motivisanost za pisanje i glumu, a zajednički kreativni rad ih je zbližio.

Protagonistkinja je žena – žrtva nasilja u porodici koja sanja da pokuša da ubije svog supruga - zlostavljača, ali se tada pojavljuje ostalih 11 osuđenica koje u poslednjem trenutku uspevaju da je od toga odvrate. One joj upućuju reči utehe, nagovaraju je da se umesto činjenja krivičnog dela obrati za pomoć, grle je i hrabre. Ona se budi i odlučuje da to ni u stvarnosti ne učini, već da zlostavljača napusti i potraži pomoć i podršku. Poruka je jasna – da „tama ne može oterati tamu“, i da upravo zajednica odnosno društvo i država treba da blagovremeno

⁸ Radionice i predstava realizovane su u okviru projekta koji je podržala organizacija HELP-Hilfe zur Selbsthilfe.

reaguju u slučajevima nasilja nad ženama, da one dobiju pomoć, podršku i zaštitu a ne da moraju same da se štite tako što će izvršiti krivično delo i od žrtve postati osuđenice.

Njena priča izvedena je dva puta krajem 2018. godine – pred osuđenicama iz zatvorenog i pred onima iz poluotvoreng bloka, naišavši na izuzetno emotivan i topao prijem – osuđenice su plakale, identifikovale su se sa izvođačima i saosećale sa njima. Osuđenica koja je igrala glavnu ulogu, u stvarnosti je postupila upravo onako kako je glavna junakinja zamalo učinila u snu. Zato je za nju ovo izvođenje imalo poseban emotivni značaj jer je kroz njega na jedan simboličan način ispravila svoju grešku iz prošlosti. Upravo taj momenat može biti bitan za sprečavanje povrata, premda je ovde reč mahom o situacionim izvršiteljicama, dakle ženama koje nemaju kriminalnu prošlost, već su samo u odsustvu blagovremen pomoći kada su one bile žrtve, izvršile krivično delo i bile osuđene.

I na ostale osuđenice učestvovanje u samom procesu pripremanja i izvođenja predstave, delovalo je oslobađajuće, pomagavši im da prevaziđu inicijalnu tremu i stid zbog pojavljivanja pred zajednicom nakon onoga što su učinile i da se oseće prihvaćeno i osnaženo. U tom smislu, “Njena priča” osobito naglašava princip reintegrativnog postidiivanja, kao jednog od najznačajnijih elemenata restorativnog procesa, ali, svakako i ostale njegove principe, kao što je osnaživanje, praštanje...

Fotografija 2: Pozorišna predstava “Njena priča”, Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu, 26. 12. 2018. Autor: Uprava za izvršenje krivičnih sankcija

4.3. Dokumentarni film „Komanda ljubav“ i performans „Pravila kluba boraca“

Dokumentarni film "Komanda ljubav" govori o rehabilitaciji osuđenika kroz rad i interakciju sa psima iz azila u kazneno-popravnim zavodima u Sremskoj Mitrovici⁹. Rehabilitacija osuđenih lica se odvija u dva plana, kroz učenje komandi potrebnih u treningu dresure i kroz kreativno pisanje. Film prikazuje program rada osuđenika sa psima, ali priča paralelno prati lični, emotivni odnos i doživljaj koji kroz kreativno pisanje osuđenici ostvaruju sa psima. Specifičnost ovog programa jeste u kreativnom pisanju dnevnika, poetskoj verbalizaciji osećanja koja ostvaruju sa bićima o kojima osuđenici brinu¹⁰. Dobre strane ovog programa su višestruke – kako za sama osuđena lica, kod koji se jača osećanje empatije, odgovornosti za druge, ali i povećava zapošljivost po izlasku na slobodu, tako i za životinje, koje nakon dresure i savladavanja osnovnih komandi lakše pronalaze novi dom, i, konačno, u duhu restorativnog procesa, za celokupnu zajednicu koja osim rešavanja problema napuštenih pasa, može očekivati i smanjenje stope kriminaliteta zahvaljujući ovom programu (Batričević, 2019: 9-10).

Na premijeri dokumentarnog filma „Komanda ljubav“ u Domu omladine Beograda 14.03.2019. šest osuđenika je nakon projekcije samog filma izvelo i performans „Pravila kluba boraca“ koji je rađen po uzoru na američki film „Borilački klub“ (*Fight Club*) iz 1999. godine, u režiji Dejvda Finčera, zasnovan na istoimenom romanu Čaka Polanika iz 1996. Ovaj performans čini specifično koncipirana desetominutna pokazna vežba rada sa psima, prilikom koje je svaki osuđenik u poetskom iskazu demonstrirao po jedno pravilo ljubavi koje treba primeniti u dresuri pasa. Reakcije medija i šire javnosti na ovaj program i njegov umetnički prikaz bile su izuzetno pozitivne, što je i osuđenim licima predstavljalo ogroman podstrek za dalji rad na sebi.

⁹ Dokumentarni film Komanda ljubav, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=IYPg-zlCNh4>, stranici pristupljeno 01.03.2021.

¹⁰ Ovaj projekat je ostvaren u saradnji između KPZ-a, grada Sremska Mitrovica, misije OEBS-a u Srbiji, Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije i nemačke nevladine organizacije Help.

Fotografija 3: Premijera dokumentarnog filma “Komanda ljubav“, Dom omladine Beograda, 14.03.2019. Autor: Igor Čoko

4.4. Pozorišna predstava „O bogovima, herojima i ostalim vitezovima“

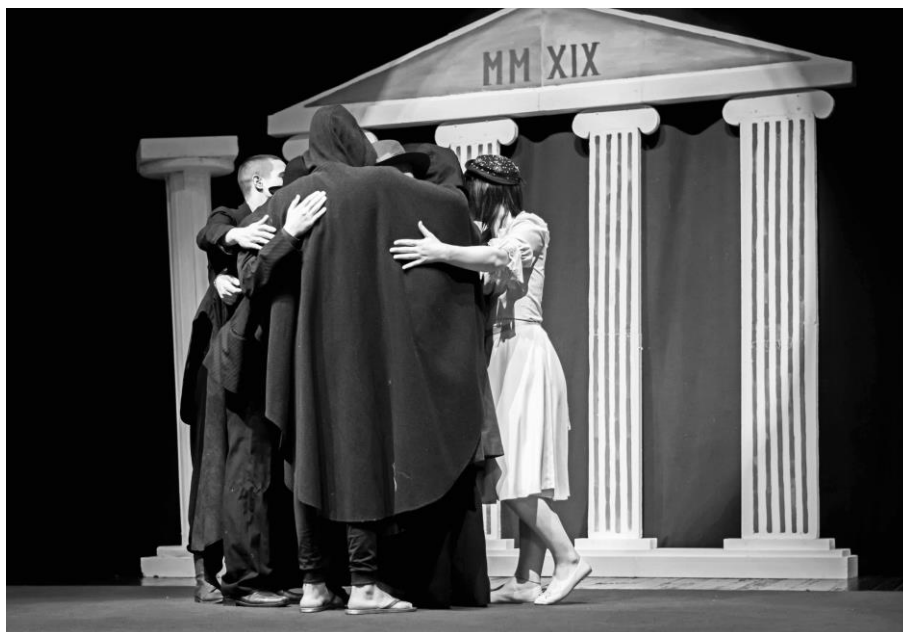
Pozorišna predstava sa štíćenicima Vaspitno-popravnog doma u Kruševcu „O bogovima, herojima i ostalim vitezovima” nastala na radionicama kreativnog pisanja, izvedena je premijerno u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, a potom i u Domu omladine Beograda. Štíćenici su na radionicama imali priliku da verbalizuju osećanja, pišu poeziju, da upoznaju grčke mitove, odaberu najinteresantnije za proučavanje i intervenišu na njihovom sadržaju.

Radionice kreativnog pisanja su pružile štíćenicima mogućnost da ispolje maštu i osećanja, da utiču na mitove, osmišljavajući drugačiji kraj i to s porukom kako rešiti sukob između dobra i zla. Pored igranja kroz glumu, oni menjaju karaktere junaka, uče o životu, ispravljaju sudbine koje u njihovom izvođenju nisu tragične, što je poruka za njihov stvarni život – srećan kraj je moguć i mi ga stvaramo.¹¹

Oba izvođenja predstave omogućila su učesnicima da kroz jedinstveni performans iskažu svoja osećanja i prenesu poruku zajednici da je moguće slediti prave

¹¹ Sivi dom ulepšan umetnošću, Politika, 10.05.2020., dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/453842/Sivi-dom-ulepsan-umetnoscu>, stranici pristupljeno 03.01.2021.

vrednosti, izaći na dobar put uprkos preprekama i pritiscima sredine te da od njih samih, ali i podrške društva zavisi da li će kraj biti srećan. O podršci zajednice govori izuzetno pozitivan prijem ove predstave, kako u medijima i tako i kod publike.

Fotografija 4: Pozorišna predstava “O bogovima, herojima i ostalim vitezovima”, Dom omladine Beograda, 11.12.2019. Autor: Ana Batričević

5. RESTORATIVNI EFEKTI PERFORMANSA OSUĐENIH LICA U SRBIJI – ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Proces pripremanja, sadržina i način izvođenja performasa osuđenih lica analiziranih u ovom radu, kao i ciljevi koji se njima nastoje realizovati približavaju ih restorativnom procesu, a i efekti koje su oni proizveli kako na osuđena lica koja su u njima učestvovala, tako i na publiku kao oličenje zajednice, govore u prilog tome da im se može dodeliti epitet „restorativnih“. U skladu sa tim, restorativni elementi koji ih prožimaju analizirani su ovde po fazama: počevši od pripreme performansa, preko njihovog izvođenja pred publikom pa do perioda koji je potom usledio.

Pojedini restorativni elementi ispoljili su se u određenoj meri već u fazi pripremanja svakog od analiziranih performansa – na radionicama kreativnog pisanja. Reč je o: priznanju izvršenja krivičnog dela, pokajanju i osnaživanju, s tim što treba naglasiti da su oni u ovoj fazi ispoljeni samo delom, da bi u potpunosti došli do izražaja tek

prilikom izvođenja, o čemu će posebno biti reči, jer na radionicama kreativnog pisanja nije bila prisutna javnost u smislu publike već je ona samo delimično bila predstavljena u liku voditeljke radionica i osuđenih lica koja su u njima učestvovala. U ovoj fazi, priznanje krivičnog dela pred ostalim učesnicima i voditeljkom radionica dolazilo je mahom spontano. Učesnicima nisu nametnuta takva pitanja i teme, već su oni sami, kroz kreativno pisanje i razgovore u određenim momentima osećali potrebu da se dotaknu razloga i okolnosti usled kojih su dospeli na izdržavanje kazne. Priznanje je najčešće bilo praćeno iskrenim pokajanjem na strani učesnika, što je takođe bitna odlika restorativnih procesa, kao i njihovom željom da makar kroz svoje literarne radove ponovo prožive sopstvenu prošlost i isprave greške koje su napravili, kao i da utiču na druge da u sličnim situacijama postupe ispravno.

Već u ovoj fazi, otpočelo je i osnaživanje učesnika i to na dva nivoa: intelektualnom i emotivnom. Intelektualno osnaživanje ostvareno je putem usvajanja novih znanja i veština kroz čitanje književnih dela i pisanje literarnih radova. Intelektualno osnaživanje nastavljeno je i tokom pripremanja izvedbi – na probama, kada su mnogi od učesnika po prvi put otkrili sopstveni kreativni potencijal, što se pozitivno odrazilo na njihov odnos prema sebi, bližnjima, široj okolini, ali i prema obrazovanju, radu i planovima u vezi sa životom na slobodi. Uviđanje da su sposobni i talentovani da rade lepe i korisne stvari ulivalo je učesnicima elan, samopouzdanje, samopoštovanje i želju da u budućnosti žive ispravno, kao korisni članovi zajednice. Drugi vid osnaživanja – emotivno osnaživanje učesnika realizovano je kroz njihov razgovor i pisanje o sopstvenim osećanjima, koja su neki tada po prvi put podelili sa drugima, što je na njih, prema njihovim priznanjima, imalo snažan isceljujući efekat. To se naročito odnosi na osuđenice koje su učestvovala u pozorišnom performansu „Njena priča“, a koje su istovremeno bile i žrtve nasilja.

U fazi samog izvođenja analiziranih performansa takođe se, u još većoj meri, zahvaljujući prisustvu i podršci publike, ispoljavaju restorativni elementi. Pre svega, svi oni su izvedeni javno, pred publikom, koja je upravo oličenje zajednice, kao ključne od zainteresovanih strana u restorativnom procesu. Naravno, to ni u kom slučaju ne znači da je svaki javni performans automatski i restorativan, ali, u slučaju performansa osuđenih lica, pri čemu publika zna da su u pitanju učinioci krivičnih dela, prisustvo i podrška javnosti ima veliki restorativni značaj. Upravo taj izlazak pred publiku, u kojoj su često bili i članovi njihovih porodica, prijatelji, ostali osuđenici, predstavnici pravosudnih organa i Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, ali i drugi, učesnicima nepoznati, „obični“ građani element je restorativnog procesa. Osim prisustva, zajednica je kroz aplauz i neskriveno oduševljenje publike simbolično iskazala učesnicima svoju podršku, razumevanje i prihvatanje što je, prema rečima osuđenih lica, takođe imalo restorativan, osnažujući efekat na njih. Prema njihovim rečima, afirmacija od strane publike učinila je da se osećaju sposobno da čine dobre i korisne stvari, podstakla je u njima želju da se nakon izlaska na slobodu reintegrišu u zajednicu i učvrstila njihovu odluku da se ne vrate kriminalnom modelu ponašanja. Publika je znala da su u pitanju osuđenici, a opet je došla, da čuje njihov glas, da sa njima podeli deo stvarnosti, ih razume i podrži.

Priznanje krivičnog dela od strane prestupnika u ovoj fazi dobija svoj pun smisao jer je potpuno javno, a ono se ostvaruje kroz samu sadržinu performansa, jer je njihova

tematika uglavnom takva da se izvođači makar u nekom momentu dotiču teme krivice, krivičnog dela, kazne, lišenja slobode, aludirajući na sopstvenu životnu situaciju. Načinom na koji učesnici o tome govore na sceni oni jasno pokazuju kajanje i želju da se pred čitavim društvom iskupe za svoju prošlost, što je delom simbolizovano i kroz naklon na kraju predstave, koji je ovde mnogo više od puke pozorišne formalnosti. Većina učesnika je posvedočila da su tokom izvođenja, uvidevši da ostvaruju kontakt i razmenu emocija sa publikom kojoj priznaju svoje delo i pred kojom izražavaju kajanje, osetili neku vrstu emotivne katarze – pročišćenja, oslobođenja i olakšanja.

Posmatrano sa aspekta zajednice, odnosno javnosti, takođe su ostvareni određeni restorativni elementi. U prilog tome govore detaljno analizirani izveštaji medija o svakom od navedenih performansa, koji su u svakom smislu bili pozitivni. To implicira da je zajednica pokazala spremnost da učesnicima pruži drugu šansu, odnosno da ih ponovo prihvati kao svoje ravnopravne članove. Na taj način, omogućeno im je da na jedan simboličan način, darujući zajednici svoje umetničko izvođenje, pokažu spremnost da vrate svoj dug društvu, što je ono prihvatilo otvorenog srca.

ZAKLJUČAK

Teorijska analiza restorativnog procesa, sa jedne i performansa, sa druge strane, otkriva niz dodirnih tačaka između ova dva pojma. Njihova bliskost dolazi do izražaja u situacijama kada se performans realizuje u specifičnom kontekstu – kada su njegovi učesnici učinioci i/ili žrtve krivičnih dela, a publika oličanje društva, odnosno šire zajednice. Pod takvim okolnostima, a u zavisnosti od same sadržine performansa, ovaj oblik umetničkog izražavanja može poprimiti restorativni karakter, u smislu kako je to definisano kod restorativnih procesa.

Imajući u vidu dosadašnju uspešnu primenu umetnosti u svrhu socijalne reintegracija osuđenih lica, uvođenje pojma restorativnog performansa u teoriju i praksu, čini se sasvim opravdanim. U pitanju je veoma osoben oblik umetničkog izražavanja koji se po svojim, učesnicima i uslovima izvođenja razlikuje od ostalih umetničkih performansa, dok mu restorativni ciljevi i efekti daju dodatni kvalitet. Uvođenje ovog pojma u teoriji otvorilo bi prostor za širu afirmaciju i primenu restorativnog performansa kao inovativnog metoda rada sa osuđenim licima u praksi. Istovremeno, time bi se doprinelo koncipiranju jedinstvenih programa rada sa osuđenim licima, praćenje njihovog sprovođenja i efekata kako na aktuelno stanje, ponašanje, osećanja učesnika, tako i na uspešnost resocijalizacije, odnosno stepen recidivizma (kroz longitudinalna istraživanja).

Nedovoljna senzitivisanost javnosti i oskudna podrška nacionalnih i lokalnih medija za umetničke projekte odražava se i na primenu takvih inicijativa u oblasti izvršenja krivičnih sankcija (Farrier, Froggett, Poursanidou, 2009: 62). Zato je neophodno uticati na podizanje svesti relevantnih aktera o kapacitetima restorativnog performansa da doprinese smanjenju zatvorskih deprivacija i osećaja represiranosti, ali i uspešnosti resocijalizacije i socijalne reintegracije osuđenih lica i smanjenju

recidiva. Izuzetno je važno promovisati ovakve programe rada u zajednici, budući da ona čini ključnu komponentu restorativnog procesa te da bez njenog učešća i podrške on ne može biti potpun. U tom smislu, senzitivizacija ne samo naučne i stručne javnosti već i svih građana na ovu temu putem naučnih publikacija, ali i medija i društvenih mreža neophodan je korak ka upotpunjavanju kruga podrške i otpočinjanju restorativnog procesa osnaženog transformativnim dejstvom umetnosti.

REFERENCE

- (1) Batričević, A. (2019) *Druga šansa: rad osuđenika sa psima u KPZ Sremska Mitrovica*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (2) Czuba, C. E., & Page, N. (1999). Empowerment: What is it? *Journal of Extension*, 37(5), str. 1-5.
- (3) Dimovski, D. (2012) Politika suzbijanja homicida. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 63(1), str. 363-373.
- (4) Dnevnik sa turneje “Zapisa iz ćelije br.12” po ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija i ustanovama kulture, dostupno na: <https://cri.edu.rs/sr/zapisi-iz-celije-broj-12/>, stranici pristupljeno 09.03.2021.
- (5) Dokumentarni film Komanda ljubav , dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=IYPg-zlCNh4>, stranici pristupljeno 01.03.2021.
- (6) Dokumentarni film “Zapisi iz ćelije br. 12”, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=1fK2DJuC8To>, stranici pristupljeno 01.03.2021.
- (7) Farrier, A., Froggett, L., & Poursanidou, D. (2009) Offender-based Restorative Justice and Poetry: Reparation or Wishful Thinking? *Youth Justice*, 9(1), str. 61-76. <https://doi.org/10.1177/1473225408101432>
- (8) Fischer-Lichte, E. (2009) *Estetika performativne umjetnosti*. Sarajevo-Zagreb: Šahinpašić.
- (9) Freire, P. (2005) *Pedagogy of the Oppressed - 30th anniversary edition*. New York: Continuum.
- (10) Ćopić, S. (2007) Pojam i osnovni principi restorativne pravde. *Temida*, 10(1), str. 25-35.
- (11) Ćopić, S. (2015) *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (12) Ćopić, S., & Nikolić-Ristanović, V. (2018) Podizanje svesti osuđenih lica o restorativnoj pravdi i žrtvama: Primer programa sprovedenog u zatvoru za žene u Srbiji. *Temida*, 21(3), str. 385-410. <https://doi.org/10.2298/TEM1803385C>
- (13) Dzur, A.W., & Wertheimer, A. (2002) Forgiveness and public deliberation: The practice of restorative justice. *Criminal Justice Ethics*, 21(1), str. 3-20. <https://doi.org/10.1080/0731129X.2002.9992112>
- (14) Đorović, U., Matošević, J., Milošević, L., Nikolić, M., & Romanov, V. (2020) Potrebe i izazovi bivših osuđenih lica u procesu resocijalizacije i reintegracije – iskustva udruženja građana „Posle kiše“ iz Kragujevca. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(2-3), str. 9-26. <https://doi.org/10.47152/ziksi2020231>
- (15) Đurić, S. (2007) *Fokus-grupni intervju*. Beograd: Službeni glasnik.
- (16) Fiske, E. (ed.) (1999) *Champions of Change: the Impact of the Arts on Learning*. Washington DC: Arts Education Partnership, dostupno na: <https://eric.ed.gov/?id=ED435581>, stranici pristupljeno 16.03.2021.

- (17) Gjaerum, R. G. (2014) Applied Theatre Research: Discourses in the Field. *European Scientific Journal*, 9(10), str. 347-361.
<https://doi.org/10.19044/esj.2013.v9n10p%p>
- (18) Hartley, J.S. (2012) *Applied Theatre in Action: A Journey*. Stoke-on-Trent, UK: Trentham Books.
- (19) Hausmann, C., Jonason, A., & Summers-Effler, E. (2011) Interaction Ritual Theory and Structural Symbolic Interactionism. *Symbolic Interaction*, 34(3), str. 319-329.
<https://doi.org/10.1525/si.2011.34.3.319>
- (20) Ignjatović, Đ. (2017) Kazneni populizam, u: Ignjatović, Đ. (ur.) *Kaznena reakcija u Srbiji (VII deo)*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet, str. 11-32.
- (21) Ilić, Lj. (2012) Adaptacija na zatočeništvo. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 31(1), str. 231-240.
- (22) Ilić, Lj. (2014) *Osuđeni i deprivacije - uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (23) Ilić, A. (2011) Prenaseljenost zatvora – fenomenološki i etiološki aspekti. *Crimen*, 2(2), str. 245-256.
- (24) Ilić, V. (2017) O budućnosti pozorišta. *Humanistika*, 1(2), str. 35-45.
- (25) Intervju - Marina Kovačević, CRI: “Osuđenici ne glume, oni žive taj život“, Dom omladine Beograda, 03.09.2015., dostupno na: <https://domomladine.org/intervju-marina-kovacevic-cri-osudjenici-ne-glume-oni-zive-taj-zivot/>, stranici pristupljeno 29.03.2021.
- (26) Jevtović, V. (2001) *Uzbudljivo pozorište*. Beograd: Janus.
- (27) Jovanić, G., Nestorović, J., & Petrović, V. (2019) Komparacija rizika i recidivizma osuđenih na kaznu zatvora i kućnog zatvora. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 18(3), str. 273-298. <https://doi.org/10.5937/specedreh18-23037>
- (28) Jovanić, G., & Petrović, V. (2017) Uslovno otpuštanje u praksi okružnog zatvora i nadležnih sudova. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(1), str. 95-122
<https://doi.org/10.5937/specedreh16-12680>
- (29) Jovičević, A., & Vujanović, A. (2007) *Uvod u studije performansa*. Beograd: Fabrika knjiga.
- (30) Kišjuhas, A. (2015) *Telesne, individualne i društvene dimenzije emocija: ka razvoju integrisane sociološke teorije* (Doktorska disertacija). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- (31) Kišjuhas, A. (2017) Emocije i njihovi ljudi: sociologija emocija Ervinga Gofmana. *Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu*, 42(2), 381-395.
<https://doi.org/10.5937/10.19090/gff.2017.2.381-395>
- (32) Klajn, I., & Šipka, M. (2007) *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- (33) Knežić, B. (2017) *Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (34) Kostić, M. (2007) Uspostavljanje standarda za restorativnu pravdu. *Temida*, 10(1), str. 5-14.
- (35) Lakićević, M., & Knežić, B. (2011) *Istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- (36) Langman, S., & Pick, D. (2018) *Photography as a Social Research Method*. Singapore: Springer.
- (37) Macanović, N., & Nadarević, D. (2014) *Penološka andragogija*. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja.
- (38) Manić, Ž. (2017) *Analiza sadržaja u sociologiji*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- (39) McArthur, D., & Law, S. (1996) *The Arts and Prosocial Impact Study: A Review of Current Programs and Literature*. Santa Monica, California: The Rand Corporation.
- (40) McLewin, A. & Gladstone, P. (2002) *An Introduction to Working with the Arts - In the Youth Justice System*. UK: Unit for the Arts and Offenders, The Paul Hamlyn Foundation, The Arts Council of England and the Youth Justice Board.
- (41) Milevski, V. (2013) Retributivne teorije kazne. *Theoria*, 56(2), str. 37-59.
<https://doi.org/10.2298/THEO1302037M>
- (42) Mimica, A., & Bogdanović, M. (2007) *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- (43) Mirić, F. (2012) Zatvorenički društveni sistem sa posebnim osvrtnom na zajednicu maloletnih osuđenika. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, Tematski broj Savremene tendencije u razvoju pravnog sistema Republike Srbije*, 60(1), str. 65-78.
- (44) Nicholson, H. (2005) *Applied Drama: The Gift of Theatre*. New York: Palgrave Macmillan.
- (45) Nikolić-Istanović, V., & Konstantinović-Vilić, S. (2018) *Kriminologija*. Beograd: Prometej.
- (46) UN General Assembly, Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power :resolution / adopted by the General Assembly, 29 November 1985, A/RES/40/34, dostupno na:<https://www.refworld.org/docid/3boof2275b.html>, stranici pristupljeno 16.02.2021.
- (47) UN Economic and Social Council (ECOSOC), *UN Economic and Social Council Resolution 2002/12: Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters*, 24 July 2002, E/RES/2002/12, dostupno na:<https://www.refworld.org/docid/46c455820.html>, stranici pristupljeno 16.02.2021.
- (48) Paduano, G. (2011). *Antičko pozorište. Vodič kroz dela*. Beograd: Clio.
- (49) Perkins, D.D., & Zimmerman, M.A. (1995) Empowerment theory, research, and application. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), str. 569–579.
<https://doi.org/10.1007/BF02506982>
- (50) Petrović, V., & Jovanić, G. (2018) Deprivacija slobode tokom izvršenja zatvorske kazne. *Socijalna edukacija i rehabilitacija*, 17(4), str. 477-500.
<https://doi.org/10.5937/specedreh17-17878>
- (51) Pozorišna predstava “Zapisi iz ćelije broj 12”, CRI (Centar za rehabilitaciju imaginacijom) Institut za performativne umetnosti i socijalni rad, dostupno na: <https://cri.edu.rs/sr/pozorisna-predstava-zapisi-iz-celije-broj-12/>, stranici pristupljeno 01.03.2021.
- (52) Radojković, J. (2014) *Mere za smanjenje zatvorske populacije :primeri dobre prakse*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- (53) Rossner, M. (2011) Emotions and Interaction Ritual:A Micro Analysis of Restorative Justice. *British Journal of Criminology*, 51(1), str. 95-119.
<https://doi.org/10.1093/bjc/azq075>
- (54) Rossner, M., & Bruce, J. (2016) Community Participation in Restorative Justice:Rituals, Reintegration, and Quasi-Professionalization. *Victims and Offenders*, 11(1), str. 107-125. <https://doi.org/10.1080/15564886.2015.1125980>
- (55) Safransky, S. (ed.) (1990). *Sunbeams: A Book of Quotations*. Berkeley, CA: North Atlantic Books.
- (56) Simonović, K. (2008) Prema sociologijskoj konceptualizaciji emocija. *Socijalna ekologija*, 17(2), str. 149-165.
- (57) Sivi dom ulepšan umetnošću, Politika, 10.05.2020., dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/453842/Sivi-dom-ulepsan-umetnosc>, stranici pristupljeno 03.01.2021.

- (58) Soković, S. (2012) Penitensijarne statistike:mera kriminaliteta i/ili više od toga? U: Nikolić-Ristanović, V. (ur.) *Evidentiranje kriminaliteta:iskustva iz sveta i Srbije*. Beograd:Prometej-Beograd, str. 83-104.
- (59) Spasojević, A., Janković, D. & Kovačević, N. (2018) *Podrška primeni alternativnih sankcija i mera u Srbiji - Izveštaj i preporuke*. Niš:Mreža odbora za ljudska prava u Srbiji CHRIS.
- (60) Stojanović, Z. (2018) *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd:Službeni glasnik.
- (61) Ševkušić, S. (2008) Kvalitativna studija slučaja u pedagoškim istraživanjima:saznajne mogućnosti i ograničenja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(2), str. 239-256. <https://doi.org/10.2298/ZIPIo802239S>
- (62) Špadijer-Džinić, J., Pavićević, O., & Simeunović-Patić, B. (2009) Žena u zatvoru – deprivacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, 51(3),str. 225-246. <https://doi.org/10.2298/SOC0903225S>
- (63) Tanjević, N. (2019) Uslovi boravka u ustanovama za izvršenje zatvorskih sankcija i prava lica lišenih slobode. *Bezbednost*, 61(1), str. 148-171. <https://doi.org/10.5937/bezbednost1901148T>
- (64) Theatre Development Fund (2014) *Theatre Development Fund Annual Report for 2013*. New York: Theatre Development Fund, dostupno na: https://issuu.com/theatre_development_fund/docs/tdf_annual_interactive, stranici pristupljeno 01.04.2021.
- (65) Thompson, J. (2003) *Applied Theatre:Bewilderment and Beyond*. Bern: European Academic Publishers.
- (66) Turčilo, L., & Kolčaković, M. (2009) Informalno obrazovanje i pozorišna drama. *Obrazovanje odraslih*, (2), str. 105-114.
- (67) Vasiljević, Đ. (2018) *Dosije Atila*. Beograd: Kontrast izdavaštvo.
- (68) Vasiljević-Prodanović, D. (2011) Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*,10(3), str. 509-525.
- (69) Wrench, P. and Clarke, A. (2004) Reducing Re-offending and the Potential Contribution of the Arts. In Cowling, J. (ed.) *For Art's Sake? Society and the Arts in the 21st Century*, pp. 100-6. London : Institute for Public Policy Research.
- (70) Zdravković, M. (2013) *Pozorišni rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.

RESTORATIVE PERFORMANCE AND THE RESOCIALIZATION OF CONVICTED PERSONS

Relying on up-to-now successful utilization of art (theatre, literature, painting) for the purpose of resocialization and social reintegration of convicted persons, the authors of this paper, discuss the introduction, in theory as well as in practice, the term of restorative performance, as an innovative approach to work with offenders. After analysing the term and characteristics of restorative process, on the one hand, and performance (with focus on theatre performance) on the other, the authors single out key common features of these two processes and derive the definition of a restorative performance. Furthermore, the authors present the examples of successful application of this method of work with convicted persons in Serbia, analysing, on the basis of previously conducted qualitative research, key restorative elements that can be distinguished within them, as significant factors of crime prevention. As the main purpose of this paper, the authors advocate for a broader application of restorative performance and its introduction to regular treatment programmes in institutions for the execution of criminal sanctions in Serbia, with the engagement of all relevant stakeholders and the support of community.

KEY WORDS: restorative process / performance / theatre /
resocialization / prison

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 1 / 51-68
Originalni naučni rad
Priljeno: 17. marta 2021. godine
Prihvaćeno: 20. aprila 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2021013
UDK: 316.644:343.22-053.6(497.11)
316.624-057.874(497.11)

ATTITUDES TOWARDS JUVENILE OFFENDERS IN SERBIA – AN EXPLORATORY STUDY*

Tijana Karić*

In this study, we explored the attitudes of the general public towards juvenile offenders. Participants (N=1264), aged 18-87 (M=34), responded to a 17-item scale created based on public comments to news about juvenile offending on news portals and social media. Socio-demographic characteristics were also collected. The analysis revealed three interpretable factors: Fatalistic view, Accountability, and Family factors. The highest scores were obtained on the Accountability and the lowest on the Fatalistic view factor. Older participants, participants who are married, those who are parents, men, lower educated, and participants from rural areas hold harsher attitudes towards juvenile offenders. Those who have not had contact with juvenile offenders tend to attribute more responsibility to family factors. Of those who have been in contact with juvenile offenders, those who have higher scores on Fatalistic view and Accountability describe the contact as more negative.

KEY WORDS: *juvenile offenders / delinquency / punishment / family factors*

* This paper represents the result of author's engagement in accordance with the Working Plan and Programme of the Institute of Criminological and Sociological Research for 2021.

* Research Fellow at the Institute of Criminological and Sociological Research. Email: tijana.karic@iksi.ac.rs

INTRODUCTION

The Law on Juvenile Criminal Offenders and Criminal Protection of Juveniles¹ (further in text: the Law) in Serbia was passed in 2005, and its implementation began in 2006. At the time of passing, the Law was rather progressive, as it provisioned several diversion orders and alternative sanctions for juveniles, as well as the active participation of a juvenile in the court proceedings, restrictive detention measures, humanity, and flexibility (Škulić, 2011). The principles on which the Law is based are the following: the best interest of the child, urgency of the proceedings, obligatory specialization of all representatives involved in the proceedings, protection from stigmatization, and protection of dignity, privacy, and integrity of a juvenile. These are, among others, embodied in the system of diversion measures and sensibility of criminal and alternative sanctions and security measures (Karić et al., 2021).

This shift in both public attitudes and policy from an emphasis on public safety and the best interest of society (Hess et al., 2012) to less punitive and more treatment-oriented responses to delinquency happened worldwide within the first decade of the 21st century (Scott et al., 2006). All considered, the approach provisioned in the Law is rehabilitation rather than punishment of juvenile offenders. The support for a different treatment of juveniles compared to adult offenders comes from psychosocial, cognitive, and neurobiological studies that demonstrated that juveniles think and act in a qualitatively different manner than adults due to their developmental stages (Cauffman & Steinberg, 2012). For example, adolescents are more impulsive, have lower self-control, do not adequately foresee the long-term consequences, and engage in more risky behaviours than adults (Feld, 1999). Also, neuroscience suggests there are significant differences between juveniles and adults in brain development and intellectual functioning (e.g., Allen et al., 2012; Cohen & Casey, 2013), indicating that different manners of adolescents' decision-making and behavioural control are a developmental thing, and they should not be punished as adults. As Feld (2004) argues, “if juveniles as a class typically make worse decisions than adults, then sentencing policies should protect them from the full consequence of their bad decisions” (p. 23).

For a policy to be successfully implemented, the support of the public is particularly important. Given that the treatment of juvenile offenders is community-oriented, i.e., it emphasizes prevention, rehabilitation and integration into society, the attitudes of the public towards juvenile offender policies and adolescent offenders themselves are of great importance. They help understand social responses to delinquency (Baker et al., 2016). The studies exploring these aspects are not numerous, although there are a number of opinion polls used for adjusting policies

¹ Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 85/05

in accordance with public opinion. However, to our best knowledge, no studies in Serbia have explored the attitudes of the public towards juvenile offenders. That being said, the main aim of this study was to fill this knowledge gap.

ATTITUDES TOWARDS JUVENILE OFFENDERS AND OFFENDING

Research about attitudes towards juvenile offenders mostly aimed to explore the perceptions or attitudes of the public towards the severity of punishment for juvenile offenders, death penalty, or sentence to life without parole (e.g., Greene & Evelo, 2013), but are also often directed towards only one group of offenders, for example, juvenile sex offenders (e.g., Campregher & Jeglic, 2016). In addition, the largest number of these studies has been conducted in the United States. For example, Allen and colleagues (2012) studied how perceptions of youth responsibility for their actions influence preferences for the severity of punishment. They found that participants who considered adolescents responsible for their actions at a younger age, as well as those who considered the ability of adolescents to control their impulses and understand the consequences of their actions less important, supported more severe responses of the justice system. Also, if participants believed more in the potential for rehabilitation of juvenile offenders, they expressed preferences for less severe responses of the justice system. The authors also explored the effects of certain environmental factors on the severity of punishment and revealed that the awareness of the experience of prior abuse of an adolescent decreases support for severe punishment. On the other hand, peer pressure was not found to be an important factor in attitudes towards punishment. In another study, the perception of developmental immaturity emerged as an important factor in attributing responsibility for criminal acts to juveniles, and the public was more prone to a different treatment of juveniles compared to adult offenders (Scott et al., 2006).

There is another interesting finding regarding the severity of punishment and sentencing preferences. Ghetty and Redlich (2001) argue that these preferences are influenced by internal attributions of criminal acts committed by juveniles, i.e., by their “criminal disposition”. The authors explain this internal attribution tendency as the need to feel some control over incomprehensible events and reduce their sense of personal vulnerability to the risk (p. 277). Moreover, the support for the dispositional explanation is found in a study by Greene and Avelo (2013), who found that people who favour “adult time for adult crime” are more prone to attribute the criminal acts of juveniles to their delinquent disposition. This belief can pose an important challenge to rehabilitation: the public could doubt the rehabilitation programs and interventions and reduce their support for them, although these programs are proven effective in reducing recidivism (e.g., Howells & Day, 1999).

WHY ARE PUBLIC ATTITUDES TOWARDS JUVENILE OFFENDING IMPORTANT?

The integration of juvenile offenders into society is beneficial for them: there is the reduction of stigma, and with it related prejudice and discrimination, and it leads to more successful rehabilitation. There are a lot of evidence that community-based programs help (not only) juveniles to escape criminality, but they are also more caring and kinder, have a restorative impact on incarceration experiences, and provide mechanisms for support (Brown, 2014). Hostile attitudes towards ex-offenders facilitate the stigmatization and disadvantage of both offenders and their families (Braman, 2007). In return, stigmatization influences exclusion from employment (Denver et al., 2017), social and economic opportunities of offenders, and consequently their life course trajectory (Sampson & Laub, 1997). Societal punishment can encourage individuals to turn towards deviant groups (Bernburg et al., 2006), which is to a certain extent a paradox – thinking of people as irreparable offenders can increase their offending.

Another reason why social attitudes towards (ex)offenders are important is the prevention of reoffending. Recidivism impacts both the public and the juveniles themselves in the context of their quality of life (Cuervo & Villanueva, 2015). One of the indicators of a juvenile justice policy success is the recidivism rate, and decreasing this rate is considered one of the biggest challenges for policymaking (Bradshaw et al., 2006). Punishment itself does not reduce criminal behaviour (e.g., Cullen et al., 2002). Resocialization or social rehabilitation of juvenile offenders is one of the key elements towards which the work of the system should be directed, especially to reduce the main criminogenic needs: anti-social cognition, anti-social peers, anti-social personality, and family factors (Andrews & Bonta, 2006). On the other hand, working only with a juvenile may not be enough to decrease criminogenic behaviour. The social context can contribute greatly to the rehabilitation of juvenile offenders, with a supportive community helping reintegration and, consequently, reducing recidivism. An offending individual interacts with their environment, and thus this dynamic context needs to be accounted for in understanding offending behaviour, as well as in rehabilitation and prevention of future offending. Since the Law prefers diversion or alternative measures to punishment, the majority of juvenile offenders does not end up punished by exclusion from society, but rather remains *within* the community. Therefore, the perceptions of the community may be important for providing support for successful rehabilitation.

Although there are studies about the attitudes towards sanctions, there is a lack of research regarding the perceptions of offenders by communities (Hirschfield & Piquero, 2010). In this study, the main research question is *what the structure of attitudes of the public in Serbia towards juvenile offenders is*. The other question is *whether the attitudes are related to different socio-demographic variables and how*.

METHOD

Sample

The sample consisted of 1264 respondents from the territory of Serbia. The majority were women (59.5%), and the mean age was $M = 34.22$ ($SD = 17.71$, range 18-87). The socio-demographic structure is presented in Table 1.

Table 1: Socio-demographic structure of the sample

Variable	<i>n</i>	%
Education		
Elementary school	25	2.0
Secondary school	433	34.3
Higher education	491	38.9
Magister or PhD degree	53	4.2
Student	261	20.7
Residence		
Rural (village)	228	18.1
Smaller town	178	14.1
Bigger town/city	856	67.8
Marital status		
Married	452	35.8
Single	667	52.9
Common-law marriage	45	3.6
Divorced	66	5.2
Widowed	32	2.5
Having children		
Yes	522	41.8
No	727	58.2
Contact with juvenile offenders		
Yes	620	49.4
No	634	50.6

Those who have had contact with juvenile offenders describe it mostly as neutral ($M = -.35$, $SD = 1.43$, on a scale ranging from -3 = extremely negative to 3 = extremely positive).

Instruments

Attitudes towards juvenile offenders' scale consists of 17 items with a Likert response scale ranging from 1 (completely disagree) to 5 (completely agree). The scale was developed based on comments in social media and news portals to the news and articles about juvenile offenders. These included both specific cases covered in the media and articles providing information about certain projects and programs that included the involvement of juvenile offenders. A variety of attitudes expressed in comments was included. The factor structure of the scale is presented in the Results section.

Procedure

The data were collected in a pen-and-paper form, with the help of Psychology students of the Faculty of Philosophy in Novi Sad, attending the Social Psychology courses. The students were asked to recruit at least 10 participants in the study by approaching acquaintances, friends, and family members. They were asked to include people of different age and gender, as well as educational background, whenever possible. As psychology students come from different parts of Serbia, they were asked to collect the data primarily in their place of origin, during the semester. The collected responses were entered in a pre-defined matrix. Participants had to provide informed consent to take part in the study. Responses were recorded anonymously, and no private information was asked from them. The matrices were then merged, cleaned, and checked for missing data.

Data analysis

After confirming that the data were missing at random, the missing values were replaced with mean values. The analyses are conducted in IBM SPSS 23.0. First, the factor structure of the attitudes questionnaire was explored. Factor scores were saved as variables and, as such, included in further analyses. For testing differences regarding socio-demographic variables, t-tests and ANOVAs were performed, in accordance with the number of variable levels.

RESULTS

Factor structure of the Attitudes towards juvenile offenders' scale

Exploratory factor analysis by the maximum likelihood method and with Promax rotation was applied to explore the factor structure of the scale. KMO measure of sampling adequacy was .796, and Bartlett's Test of Sphericity indicated that the factor analysis is useful on the data ($\chi^2(136) = 4702.66, p < .001$). The initial solution yielded four factors with Eigenvalues higher than 1 (Appendix A). However, the fourth factor's correlation with the first factor was $r = .623$. Therefore, we decided to fix the number of factors to be extracted to three. These three factors account for 46.22% of the variance. The goodness of fit test indicates that the model has a good fit ($\chi^2(88) = 536.19, p < .001$). The pattern matrix is presented in Table 2.

Table 2: Pattern matrix of the Attitudes towards juvenile offenders' scale

Item	1 st factor	2 nd factor	3 rd factor
There is no point in working with juvenile offenders, they just need to be removed from society.	.750		
Raising such children is a pointless job.	.741		
Juvenile offenders do not deserve the care of society.	.640		
Juvenile offenders should be removed from society forever.	.571		
If someone is destined to be an offender, there is no prevention that can avert him from doing so.	.636		
Correctional facility is a mild punishment for juvenile offenders.	.425		
Delinquency is a product of genetics.	.445		
If they had more functional families, they would not be prone to crime.		.755	
If the child had favourable conditions for growing up, he would not have become an offender.		.585	
It's not the children's fault, it's their parents' fault.		.582	
Their parents are responsible for juvenile offenders.		.544	
If there were better measures to protect these children, they would not grow into offenders.		.441	
Juvenile offenders are not a danger to society.			.552*
It is inhumane to legally punish minors.			.585*
Anyone who is able to commit a crime should be held accountable.			.500
A child cannot be guilty of whatever he has done.			.494*
There is no justification for the crime, regardless of the age of the perpetrator.			.416
% of explained variance	20.20	14.72	11.30

Note: Only factor loadings above 0.3 are presented. Items with * are reverse-scored.

When we look at the content of the first factor, we can note that it covers extreme attitudes about both causes of delinquent behaviour and the ways juvenile offenders should be treated. These attitudes support the dispositional thesis, that delinquent behaviour is innate or a part of the personality and cannot be changed by punishment, but these children should rather be excluded from society. We named this factor the *Fatalistic view*.

The second factor contains items that externalise the reasons for delinquent behaviour to family/parents and lack of protection. There seems to be more understanding of their behaviour. We named this factor *Family factors*.

The third factor's content concentrates mostly on that juvenile offenders should be held accountable and for their misdeeds and punished accordingly. We named this factor *Accountability*.

The correlations between the three factors are presented in Table 3. As expected, the fatalistic view of juvenile delinquency is positively related to the attitudes that juvenile should be held accountable for their misdeeds. On the other hand, those externalizing the roots of delinquency to family think that juveniles should be held less accountable for their antisocial behaviour.

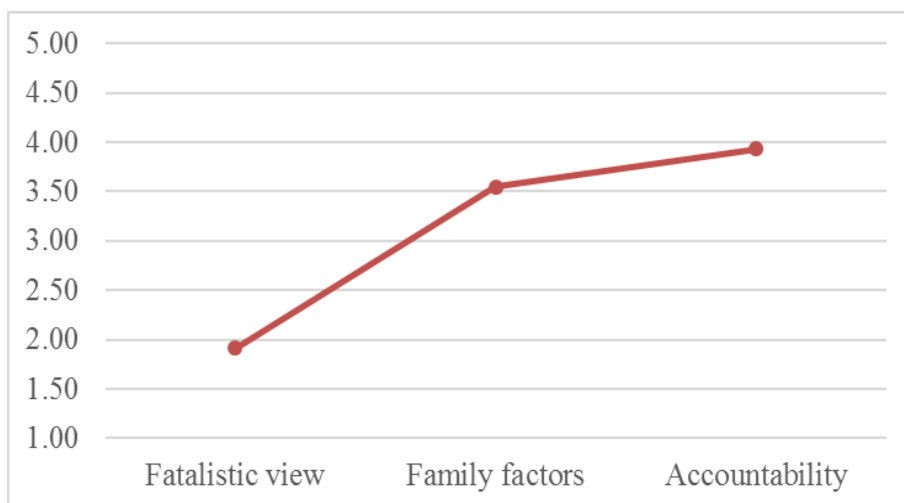
Table 3: Correlations between extracted factors

Factor	Family factors	Accountability
Fatalistic view	-.005	.165**
Family factors		-.111**

** $p < .01$

We calculated mean scores for sets of items in each factor to compare between them and see what set of attitudes is the most pronounced in our sample. Repeated measures ANOVA was applied. Mauchly's test indicated that sphericity was violated ($\chi^2(2) = 60.401, p < .001$), therefore Huynh-Feldt correction is used ($\varepsilon = .957$), given that Greenhouse-Geisser correction was higher than .75 ($\varepsilon = .955$; Howell, 2002). ANOVA indicates that means of different factors differ significantly ($F(2,2526) = 3164.712, p < .001$), and differences are significant among all three sets of attitudes. Respondents were least prone to the fatalistic view of delinquency, and Accountability has the highest mean score (Figure 1).

Figure 1: Mean scores across factors

Socio-demographic differences

To test whether there are significant differences in factor scores with regard to socio-demographic data, we conducted a series of t-tests and ANOVAs. The results are presented in Table 4. If we look at gender differences, they are significant in all three scores, such that men tend to hold a more expressed fatalistic view and attribute more accountability to the juveniles, while women tend more to explain delinquent behaviour with family factors. When it comes to marital status, those who have a partner (married or in a common-law marriage) tend to hold more fatalistic views, but also consider family factors as responsible more.

Table 4: Results of testing differences in factor scores regarding independent variables

Independent variable	Fatalistic view M (SD)	Family factors M (SD)	Accountability M (SD)
Gender	$t(1261) = 4.310^{***}$	$t(1261) = -2.636^{**}$	$t(1261) = 1.951$ ($p = .05$)
Male	.14 (1.08)	-.09 (1.01)	.07 (1.02)
Female	-.10 (.93)	.06 (1.00)	-.04 (.98)
Having children	$t(1247) = -2.681^*$	$t(1247) = -5.591^{***}$	$t(1247) = -3.841^{***}$
No	-.08 (1.00)	-.13 (1.00)	.10 (.98)
Yes	.08 (.98)	.19 (.98)	-.12 (1.00)
Contact with a juvenile offender	$t(1252) = .517$	$t(1252) = 2.158^*$	$t(1252) = -.479$
No	.01 (.97)	.06 (1.00)	-.02(.96)
Yes	-.01 (1.04)	-.06 (1.00)	.01 (1.04)
Marital status	$t(1260) = 4.153^{***}$	$t(1260) = 2.210^*$	$t(1260) = -1.875$
With partner	.14 (1.05)	.08 (.99)	-.06 (1.00)
Without partner	-.09 (.95)	-.05 (1.01)	.04 (1.00)
Residence	$F(2,1259) = 13.419^{***}$	$F(2,1259) = 2.900$ $p = .055$	$F(2,1259) = .799$
Rural (village)	.30 (1.15)	.13 (.92)	.01 (1.07)
Smaller town	.01 (.93)	-.10 (.94)	.08 (.96)
Bigger town/city	-.09 (.95)	-.01 (1.03)	-.02 (.99)
Education	$F(2,1235) = 7.434^{**}$	$F(2,1235) = .909$	$F(2,1235) = 7.037^{**}$
Secondary school	.13 (1.02)	.05 (1.01)	-.02(.97)
Faculty or higher	-.10 (.93)	.01 (.99)	-.05 (1.03)
Students	-.08 (1.02)	-.13 (.97)	.14 (.96)

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

The education level differences are also significant in the *Fatalistic view* (elementary school participants were excluded from the analysis due to $N = 25$), such that participants with a high school degree differ significantly from both other groups: they hold more fatalistic attitudes towards juvenile offenders. Differences are also significant in *Accountability*, such that students attribute significantly more accountability to juvenile offenders than the other two education groups, indicated by the Scheffé post-hoc tests.

Respondents from rural areas tend to have significantly more fatalistic view than those from cities and towns, as indicated by the Scheffé post-hoc analysis. When it comes to contact with juvenile offenders, those who have not had any contact tend to attribute delinquent behaviour to family factors more. Also, participants who have children score higher on the *Fatalistic view* and *Family factors* and hold juvenile offenders less accountable for their behaviour.

Correlation coefficients were calculated to check for potential significant relationships between the three factors, age, and the quality of experience with juvenile offenders (for those who were in contact with them). The results are presented in Table 5. Older respondents tend to hold a more fatalistic view of juvenile offenders, but this correlation is rather low. They also attribute delinquent

behaviour more to family factor and hold offenders less accountable for their behaviour than younger respondents. As expected, those who score higher on *Fatalistic view* and *Responsibility* report having more negative contact with juvenile offenders.

Table 5: Pearson's correlation coefficients for extracted factors, age, and quality of contact

Variable	Age	Quality of contact
Fatalistic view	.088**	-.178**
Family factors	.180**	-.038
Accountability	-.135**	-.220**

** $p < .01$

DISCUSSION

In this study, we wanted to explore the structure of attitudes towards juvenile offenders in Serbia. To do this, we created a scale based on attitudes found in comments to news about juvenile offenders or programs for working with them, made by the general public. We included 17 items in the scale. Maximum likelihood exploratory factor analysis revealed that three interpretable factors are identified, which were named *Fatalistic view*, *Accountability*, and *Family factors*.

The first identified factor, *Fatalistic view*, contains items that express a dispositional view of delinquency, i.e., juvenile offenders are innate delinquents, predestined to be antisocial, and they, or their behaviour, cannot be changed. Therefore, the only way to deal with them is to lock them away, remove them from society. *Fatalistic view* correlates positively with the third factor, *Accountability*. The content of this factor refers to attitudes that juvenile offenders should be held accountable for their behaviour. They also pose a threat to society and should be punished as a response to their antisocial behaviour. The second factor emphasizes the role of the family in developing delinquent behaviour. Family, especially parents, are seen as the most important influence and the lack of their involvement leads to delinquent behaviour. The lack of timely reaction and protection with the aim of prevention is considered important, also. This attitude also gives room to beliefs that juvenile offenders can be helped to change their behaviour if they are provided with support and guidance.

These factors correspond broadly to what has been identified in the previous literature. There are both positive and negative stereotypes found to be widely accessible when it comes to perceiving offenders (Hirschfield & Piquero, 2010). Some studies revealed that the general public holds rather negative attitudes about juvenile offenders, for example, that they are incurable and a danger to society (note that this study explored attitudes towards juvenile sex offenders; Chaffin et al., 2002). Others have discovered that people, in general, support rehabilitation practices for juvenile offenders, *although* they also support getting tough with them (e.g., Moon et al., 2000). Holding them accountable for their misdeeds does not necessarily mean that severe punishment should be imposed. Individuals in our sample consider accountability related to the fatalistic view only to a small extent (a low positive correlation). However, the results show a clear, distinct fatalistic view of

juvenile delinquency, and it accounts for the largest percentage of the variance. If the public were most prone to this view, that would pose a huge challenge for the integration of juvenile offenders in society, a step much needed to prevent recidivism, reduce their antisocial, and promote prosocial behaviour in general. If they were stigmatized as being predisposed to be delinquent, that would impede their future social and economic opportunities (Sampson & Laub, 1997) and could push them closer to deviant groups (Bernburg et al., 2006).

Naming family as an important factor in juvenile offending speaks in favour of the environmental hypothesis for the development of delinquent behaviour. It is encouraging that respondents' scores are the highest on this and the lowest on the fatalistic view factor, precisely because that indicates that the public believes antisocial behaviour can be prevented, given that it is environmental factors that influence its development. In previous studies, some more specific experiences were identified as extenuating circumstances in judging juvenile delinquent behaviour, for example, the experience of prior abuse (Allen et al., 2012). In the same study, the authors also found that peer pressure is not considered an important factor for developing juvenile offending. It seems that the nuclear family is perceived as one of the most important environmental sources of influence, also identified by Andrews and Bonta (2006) as one of “the Central Eight” predictors of recidivism. As it can be a risk factor, it can also be a protective factor in cases when there are positive family circumstances (Cuervo & Villanueva, 2015). As Menon and Cheung (2018) note, it is demonstrated in research so far that a “healthy environment will promote healthy minds as an internal asset” (p. 474).

Women in our sample expressed a less fatalistic view of juvenile offenders and tended to attribute less accountability to them than men. They also perceived family factors as more important for delinquent behaviour than did men. Female respondents were found less prone to severe punishment attitudes in previous studies (Allen et al., 2012; Mears et al., 2007). A more punitive stance of men is often explained by the socialization process, that is, women are socialized to be more empathic and nurturing (Wu, 2000), while men are socialized to be more rational and even emphasize an absolute sense of justice (Gilligan, 1982).

In our sample, those who are married (or in a common-law marriage) tend to hold stronger fatalistic views of juvenile offenders, but also to ascribe more responsibility for developing delinquent behaviour to their families. Single individuals, compared to the married, supported less severe punishment for juvenile offenders (Allen et al., 2012; Mears, 2001). There is an explanation in the literature that could help clarify this link. Married people tend to adhere stronger to conventional social values (e.g., Kingston & Finkel, 1987), which could contribute to their perception of juvenile offenders as young adults, thus leading to taking a more punitive, less rehabilitative stance (Mears, 2001).

Older participants score higher on the Fatalistic view and Family factors and lower on the Accountability. This finding could be explained by the notion that the older are more socially conservative (e.g., Truett, 1993; Saribay & Yilmaz, 2017), stricter in their views and attitudes, and therefore could tend to adopt more deterministic

attitudes on the one hand, and to attribute responsibility to the family on the other. The same explanation may be applied to the result that those from rural areas had higher scores on the Fatalistic view. Better educated were less supportive of judging juveniles as adults (Mears, 2001). Yet, in other studies, it was found that the less educated participants supported the harsher treatment of juveniles. This trend is also partly confirmed in our study – those with the lowest educational level hold the strongest fatalistic explanation of juvenile delinquency. The explanation for this may be in the level of information that more educated individuals possess and use to make judgments, for example, they may know more or be better informed about the juvenile justice system or crime issues (Wu, 2000).

Those who have children are more prone to the fatalistic view and attributing responsibility to offenders' families, and less to hold them accountable for their delinquent behaviour. These results are in contrast with previous studies. Having children was found to be related to support for juvenile justice, i.e. keeping the juveniles at juvenile courts rather than transferring them to adult courts (Mears et al., 2007). On the one hand, our respondents recognize the responsibility of parents for developing delinquent behaviour in juveniles, especially since they become familiar with the effects their parenting has on their children. Family factors are considered a risk factor in many studies, especially the lack of parental monitoring, conflict, hostility and abuse, inadequate discipline strategies, lack of cohesion etc. (e.g., Tarolla et al., 2002). On the other hand, they are more prone to think that juveniles should be removed from society if they express delinquent behaviour since that is a dispositional trait. These two attitudes seem to be in contrast – parents believe more than non-parents that nothing can be done to prevent a juvenile offender from becoming one and that family is responsible for the development of delinquency. This finding requires further analysis involving other variables that could affect these relationships and were not considered in this study, such as own children with delinquent behaviour, family circumstances, parental self-efficacy etc.

As an explanation for delinquent behaviour, Family factors are more pronounced in those who have had previous contact with a juvenile offender. There is no relationship between contact and Fatalistic view, nor Accountability. Although the evidence is limited, some studies are indicating that those who have personal contacts with (ex)offenders tend to hold less negative attitudes towards them because they recognize their complexity and diversity (Hirschfield & Piquero, 2010). The correlations between the quality of contact and the fatalistic view and accountability speak in favour of this hypothesis. Those who perceive the contact with juvenile offenders more positive are less prone to explaining their behaviour in a dispositional manner. They also perceive juveniles as less accountable for their behaviour. Cross-sectional studies do not allow for a causal interpretation. Therefore, the question remains whether a more benevolent perception of juvenile offenders helps people who are in contact with them to express less prejudice and perceive them in a more positive light, or the experience of contact helps them reduce their fatalistic views of delinquency. This remains a question for further studies to answer.

Being a member of society is important for juveniles due to the roles they are expected to take in the future (Menon & Cheung, 2018). Moreover, being involved in society and reintegration programs can lead to a sense of empowerment and increased readiness to be accepted into society, thus decreasing the potential for future offending (Kim & Gerber, 2012). However, the empowerment can only come through healthy support by the community, as opposed to discrimination and injustice that juvenile offenders “navigate through” (Menon & Cheung, 2018). They need to be given time and chance to gain experiences that allow them to learn the consequence of their antisocial behaviour, without putting a mortgage on their future (Zimring, 2000).

There are several important limitations of the study that could be overcome in the future. First, the attitudinal sentences were harvested from comments to Facebook post reporting on cases of juvenile offending and the comment section on news portals. Given that juvenile offenders are guaranteed by law to have data protection during the process, i.e. that the information about the case cannot be made publicly available, the only information that makes way to the media are about severe cases, that is, serious crimes. The lack of publicly available information about the context of the criminal act or any other information about the minor who committed the act paves the way for projections of different attitudes and beliefs. The partial availability of information and sensational media reporting of high-profile cases can lead to reinforcement of wrong stereotypes about offenders that include the appeal for a tough sentence for the crime and increased certainty that the juveniles will re-offend (Allen et al., 2012; Kuran & Sunstein, 1999; Lowenstein, 2010). This may be the reason why some other explanations of juvenile offending behaviour are missing, or more benevolent attitudes – the reaction of the public to the crimes present in the media is harsh. Future studies should consider this and include more benevolent attitudes measures.

Second, studies have shown that there are differences in the perception and preference for punishment for juveniles depending on the type of crime committed. For example, harsher punishment, including adult-like punishment, is preferred for the youth that committed violent crimes or was selling illegal drugs (e.g., Calley, 2012; Mears, 2001). Therefore, offence type should be considered, i.e. making a distinction between violent and non-violent offences. The same argument goes for the age of the juvenile offender. Previous findings indicated that harsher punishment was preferred for older juveniles (Greene & Avelo, 2013; Salerno et al., 2010), but also for younger victims (Campregher & Jeglic, 2016). Third, the convenient sample does not allow for an overall generalization of the results. Therefore, all findings should be considered with caution, and a more representative sample could be included in future studies.

Social integration of juvenile offenders is important for the prevention of recidivism, which impacts both society and the offender. Furthermore, it is important for improving the quality of life of a juvenile and paving the way for a better, more prosocial future for him/her. Therefore, understanding the attitudes of society about juvenile offenders is of crucial importance. The Law has set the stage for alternative and diversion measures that also have the same aims as described above. Now,

attention has to be shifted to promoting community rehabilitation of juvenile offenders, creating conditions for their integration and advancement, but keeping their protection at the highest possible level.

REFERENCES

- (1) Allen, T. T., Trzcinski, E., & Kubiak, S. P. (2012). Public attitudes toward juveniles who commit crimes: The relationship between assessments of adolescent development and attitudes toward severity of punishment. *Crime & Delinquency*, 58(1), 78-102. <https://doi.org/10.1177/0011128711420104>
- (2) Andrews, D. A., Bonta, J., & Wormith, J. S. (2006). The recent past and near future of risk and/or need assessment. *Crime & delinquency*, 52(1), 7-27. <https://doi.org/10.1177/0011128705281756>
- (3) Baker, T., Cleary, H. M., Pickett, J. T., & Gertz, M. G. (2016). Crime salience and public willingness to pay for child saving and juvenile punishment. *Crime & Delinquency*, 62(5), 645-668. <https://doi.org/10.1177/0011128713505487>
- (4) Bernburg, J. G., Krohn, M. D., & Rivera, C. J. (2006). Official labeling, criminal embeddedness, and subsequent delinquency: A longitudinal test of labeling theory. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 43(1), 67-88. <https://doi.org/10.1177/0022427805280068>
- (5) Bradshaw, W., Roseborough, D., & Umbreit, M. S. (2006). The effect of victim offender mediation on juvenile offender recidivism: A meta-analysis. *Conflict Resolution Quarterly*, 24(1), 87-98. <https://doi.org/10.1002/crq.159>
- (6) Braman, D. (2007). *Doing time on the outside: Incarceration and family life in urban America*. University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.17629>
- (7) Brown, E. (2014). Expanding carceral geographies: challenging mass incarceration and creating a "community orientation" towards juvenile delinquency. *Geographica Helvetica*, 69(5), 377-388. <https://doi.org/10.5194/gh-69-377-2014>
- (8) Calley, N. G. (2012). Juvenile offender recidivism: An examination of risk factors. *Journal of Child Sexual Abuse*, 21(3), 257-272. <https://doi.org/10.1080/10538712.2012.668266>
- (9) Campregher, J., & Jeglic, E. L. (2016). Attitudes toward juvenile sex offender legislation: The influence of case-specific information. *Journal of child sexual abuse*, 25(4), 466-482. <https://doi.org/10.1080/10538712.2016.1153558>
- (10) Cauffman, E., & Steinberg, L. (2012). Emerging findings from research on adolescent development and juvenile justice. *Victims & Offenders*, 7(4), 428-449. <https://doi.org/10.1080/15564886.2012.713901>
- (11) Chaffin, M., Letourneau, E., and Silovsky, J.F. (2002). Adults, adolescents, and children who sexually abuse children: A developmental perspective. In J.E.B. Myers, L. Berliner, J. Briere, C.T. Hendrix, C. Jenny, and T.A. Reid (Eds.), *The APSAC Handbook on Child Maltreatment*, 2nd ed. (205-232). Sage Publications. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(02\)00378-2](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(02)00378-2)
- (12) Cohen, A., & Casey, B. J. (2013). Rewiring juvenile justice: The intersection of developmental neuroscience and legal policy. *Trends in Cognitive Sciences*, 18, 63-65. doi.org/10.1016/j.tics.2013.11.002
- (13) Cuervo, K., & Villanueva, L. (2015). Analysis of risk and protective factors for recidivism in Spanish youth offenders. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 59(11), 1149-1165. <https://doi.org/10.1177/0306624X14557917>

- (14) Cullen, F., Pealer, J., Fisher, B., Applegate, B., & Santana, S. (2002). Public support for correctional rehabilitation in America: Change or consistency. In: J.V. Roberts & M. Hough (Eds.), *Changing attitudes to punishment. Public opinion, crime and justice* (pp. 128-147). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781843924272>
- (15) Denver, M., Pickett, J. T., & Bushway, S. D. (2017). The language of stigmatization and the mark of violence: Experimental evidence on the social construction and use of criminal record stigma. *Criminology*, 55(3), 664-690. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12145>
- (16) Feld, B. (2004). Competence, culpability, and punishment: Implications of Atkins for executing and sentencing adolescents. *Hofstra Law Review*, 32, 463-552. Available at <https://core.ac.uk/download/pdf/217200956.pdf>
- (17) Feld, B. C. (1999). *Bad kids: Race and the transformation of the juvenile court*. New York, NY: Oxford University Press. <https://doi.org/10.2307/3089790>
- (18) Ghetti, S., & Redlich, A. D. (2001). Reactions to youth crime: Perceptions of accountability and competency. *Behavioral sciences & the law*, 19(1), 33-52. [tps://doi.org/10.1002/bsl.426](https://doi.org/10.1002/bsl.426)
- (19) Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvj2wr9>
- (20) Greene, E., & Evelo, A. J. (2013). Attitudes regarding life sentences for juvenile offenders. *Law and human behavior*, 37(4), 276-289. <https://doi.org/10.1037/lhb0000031>
- (21) Hess, K. M., Orthmann, C. H., & Wright, J. P. (2012). *Juvenile justice*. Cengage Learning.
- (22) Hirschfield, P. J., & Piquero, A. R. (2010). Normalization and legitimization: Modeling stigmatizing attitudes toward ex-offenders. *Criminology*, 48(1), 27-55. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2010.00179.x>
- (23) Howell, D.C. (2002). *Statistical Methods for Psychology* (5th ed.). Duxbury.
- (24) Howells, K., & Day, A. (1999). *The Rehabilitation of Offenders: International Perspectives Applied to Australian Correctional Systems*. Australian Institute of Criminology, Trends and Issues in Crime and Criminal Justice No:112. Australia. Available at <https://www.aic.gov.au/sites/default/files/2020-05/tandi112.pdf>
- (25) Karić, T., Protić, S., Kolaković-Bojović, M., Paraušić, A., Drndarević, N. (2021). *Analiza uticaja primene Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica u periodu od 2006. do 2020. godine [Impact analysis of the Law on Juvenile Criminal Offenders and Criminal Protection of Juveniles]*. OSCE Mission to Serbia.
- (26) Kim, H. J., & Gerber, J. (2012). The effectiveness of reintegrative shaming and restorative justice conferences: Focusing on juvenile offenders' perceptions in Australian reintegrative shaming experiments. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 56(7), 1063-1079. <https://doi.org/10.1177/0306624X11418916>
- (27) Kingston, P. W., & Finkel, S. E. (1987). Is there a marriage gap in politics?. *Journal of Marriage and the Family*, 57-64. <https://doi.org/10.2307/352669>
- (28) Kuran, T., & Sunstein, C.R. (1999). Availability cascades and risk regulation. *Stanford Law Review*, 51, 683-768. Available at https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=12209&context=journal_articles
- (29) Lowenstein, L. (2010). 'The sorry truth is that most sex offenders can't be rehabilitated' (Internet) Available at <http://www.dailymail.co.uk/debate/article-1256779/Some-offenders-like-Jon-Venables-Peter-Chapman-CANT-rehabilitated.html>

- (30) Mears, D. P. (2001). Getting tough with juvenile offenders: Explaining support for sanctioning youths as adults. *Criminal Justice and Behavior*, 28(2), 206-226. [10.1177/0093854801028002004](https://doi.org/10.1177/0093854801028002004)
- (31) Mears, D. P., Hay, C., Gertz, M., & Mancini, C. (2007). Public opinion and the foundation of the juvenile court. *Criminology*, 45(1), 223-257. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2007.00077.x>
- (32) Menon, S. E., & Cheung, M. (2018). Desistance-focused treatment and asset-based programming for juvenile offender reintegration: A review of research evidence. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 35(5), 459-476. doi.org/10.1007/s10560-018-0542-8
- (33) Moon, M. M., Sundt, J. L., Cullen, F. T., & Wright, J. P. (2000). Is child saving dead? Public support for juvenile rehabilitation. *Crime & Delinquency*, 46(1), 38-60. <https://doi.org/10.1177/001128700046001003>
- (34) Salerno, J. M., Najdowski, C. J., Stevenson, M. C., Wiley, T. R., Bottoms, B. L., Vaca Jr, R., & Pimentel, P. S. (2010). Psychological mechanisms underlying support for juvenile sex offender registry laws: Prototypes, moral outrage, and perceived threat. *Behavioral Sciences & the Law*, 28(1), 58-83. <https://doi.org/10.1002/bsl.921>
- (35) Sampson, R. J., & Laub, J. H. (1997). A life-course theory of cumulative disadvantage and the stability of delinquency. In: T. P. Thornberry (ed.), *Developmental theories of crime and delinquency*, vol. 7 (pp. 133-161). Transaction Publishers. <https://doi.org/10.2307/2654661>
- (36) Saribay, S. A., & Yilmaz, O. (2017). Analytic cognitive style and cognitive ability differentially predict religiosity and social conservatism. *Personality and Individual Differences*, 114, 24-29. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.03.056>
- (37) Scott, E. S., Reppucci, N. D., Antonishak, J., & DeGennaro, J. T. (2006). Public attitudes about the culpability and punishment of young offenders. *Behavioral sciences & the law*, 24(6), 815-832. <https://doi.org/10.1002/bsl.727>
- (38) Škulić, M.Z. (2011) *Maloletničko krivično pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (39) Tarolla, S. M., Wagner, E. F., Rabinowitz, J., & Tubman, J. G. (2002). Understanding and treating juvenile offenders: A review of current knowledge and future directions. *Aggression and violent behavior*, 7(2), 125-143. [doi.org/10.1016/S1359-1789\(00\)00041-0](https://doi.org/10.1016/S1359-1789(00)00041-0)
- (40) Truett, K. R. (1993). Age differences in conservatism. *Personality and Individual Differences*, 14(3), 405-411. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(93\)90309-Q](https://doi.org/10.1016/0191-8869(93)90309-Q)
- (41) Wu, B. (2000). Determinants of public opinion toward juvenile waiver decisions. *Juvenile and Family Court Journal*, 51(1), 9-20. <https://doi.org/10.1111/j.1755-6988.2000.tb00014.x>
- (42) Zimring, F. (2000). Penal proportionality for the young offenders: Notes on immaturity, capacity, and diminished responsibility. In T. Grisso & R.G. Schwartz (Eds.). *Youth on trial: A developmental perspective on juvenile justice* (271-91). University of Chicago Press.

APPENDIX A

Table S1: Initial exploratory factor analysis of the Attitudes towards juvenile offenders scale results

Factor	Initial Eigenvalues	% of Variance	Cumulative %
1	3.433	20.197	20.197
2	2.503	14.722	34.919
3	1.921	11.300	46.219
4	1.031	6.062	52.281
5	.990	5.826	58.107
6	.856	5.033	63.140
7	.757	4.454	67.595
8	.698	4.108	71.703
9	.661	3.889	75.592
10	.627	3.690	79.282

Table S2: Pattern matrix of the Attitudes towards juvenile offenders' scale

Item	1 st factor	2 nd factor	3 rd factor	4 th factor
Juvenile offenders do not deserve the care of society.	.830			
Juvenile offenders should be removed from society forever.	.681			
There is no point in working with juvenile offenders, they just need to be removed from society.	.676			
Raising such children is a pointless job.	.491			.303
Correctional facility is a mild punishment for juvenile offenders.	.377			
If they had more functional families, they would not be prone to crime.		.765		
If the child had favourable conditions for growing up, he would not have become an offender.		.576		
It's not the children's fault, it's their parents' fault.		.572		
Their parents are responsible for juvenile offenders.		.543		
If there were better measures to protect these children, they would not grow into offenders.		.444		
It is inhumane to legally punish minors.			.561	
Anyone who is able to commit a crime should be held accountable.			-.532	
Juvenile offenders are not a danger to society.			.530	
A child cannot be guilty of whatever he has done.			.507	
There is no justification for the crime, regardless of the age of the perpetrator.			-.439	
If someone is destined to be an offender, there is no prevention that can avert him from doing so.				.710
Delinquency is a product of genetics.				.598

Table S3: Correlations between extracted factors

Factor	2	3	4
1	-.064	-.224	.624
2		.134	.058
3			-.058

STAVOVI PREMA MALOLETNICIMA U SUKOBU SA ZAKONOM U SRBIJI – EKSPLOATIVNA STUDIJA

U ovoj studiji smo istražili stavove opšte populacije prema maloletnicima u sukobu sa zakonom. Učesnici (N=1264), uzrasta 18-87 godina (M=34 godine), odgovorili su na skalu od 17 stavki, kreiranu na osnovu komentara javnosti na vesti o maloletnicima u sukobu sa zakonom na portalima sa vestima i društvenim mrežama. Prikupljene su i socio-demografske karakteristike. Analiza je pokazala da se mogu izdvojiti tri interpretabilna faktora: Fatalističko viđenje, Odgovornost i Porodični faktori. Najviši skorovi postignuti su na Odgovornost, a najniži na faktoru Fatalističko viđenje. Stariji, ispitanici koji imaju partnera, roditelji, muškarci, ispitanici nižeg obrazovanja i oni iz ruralnih sredina iskazali su strože stavove prema maloletnicima u sukobu sa zakonom. Oni koji nisu imali kontakt sa maloletnikom u sukobu sa zakonom pripisuju više odgovornosti porodičnim faktorima. Od onih koji sa ovom grupom dece jesu bili u kontaktu, oni koji imaju više skorove na Fatalističkom viđenju i Odgovornosti opisuju kontakt kao negativniji.

KLJUČNE REČI: maloletnici u sukobu sa zakonom / delinkvencija / kazna / porodični faktori

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 1 / 69-84
Originalni naučni rad
Primljeno: 24. marta 2021. godine
Prihvaćeno: 11. maja 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2021014
UDK: 159.923.072
159.922.8.072

MRAČNA TETRADA I NEPOVOLJNI SREDINSKI USLOVI KAO FACILITATORI KONZUMACIJE PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI*

Andrijana Damjanović*
Janko Međedović*

Mračna Tetrađa je psihološki koncept koji opisuje amoralnu i antisocijalnu stranu ljudske ličnosti pomoću četiri crte - Makijavelizma, narcizma, psihopatije i sadizma. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati vezu između dimenzija Mračne Tetrade ličnosti, nepovoljnog sredinskog okruženja tokom razvoja i konzumacije psihoaktivnih supstanci (PAS). Korišćenjem "online" ankete u prikupljen je uzorak od 239 ispitanika (55.65% ženskih ispitanika). Rezultati su pokazali da je psihopatija najvažniji prediktor upotrebe PAS-a jer nezavisno pozitivno predviđa sve ispitivane klase psihoaktivnih supstanci. Narcizam je pokazao nezavistan pozitivan doprinos pri predikciji konzumacije cigareta i kanabisa ali i ukupne mere upotrebe supstanci. Makijavelizam i sadizam su imali pozitivne korelacije sa nekim od ispitivanih kriterijuma ali ne i nezavistan doprinos u regresionim modelima što znači da se detektovane bivarijantne asocijacije mogu svesti na relacije između drugih mračnih crta i konzumacije PAS-a, najverovatnije psihopatije. Nisu pronađene veze između nepovoljne sredine i kriterijumskih varijabli kao ni interakcije mračnih crta i sredine pri predikciji. U radu se diskutuju implikacije nalaza uzimajući u obzir i ograničenja samog istraživanja.

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2021. godinu.

* Fakultet za medije i komunikacije, Beograd; master psiholoških nauka. E-mail: damjanovicanja@yahoo.com

* Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd; viši naučni saradnik. E-mail: janko.medjedovic@fmk.edu.rs

*KLJUČNE REČI: mračna tetrada / psihoaktivne supstance /
nepovoljna sredina*

UVOD

Mračna Tetrada

Mračna Tetrada opisuje ličnosne dispozicije ka antisocijalnom i amoralnom ponašanju i te stoga predstavlja set crta ličnosti koji je povezan sa socijalno nepoželjnim ishodima (Paulhus, 2014). Čine je četiri crte: psihopatija, narcizam, Makijavelizam i sadizam. Makijavelizam, kao crta ličnosti, karakteriše sklonost ka obmanjivanju, tj. manipulaciji, cinizam i pragmatična etika (Alsheikh Ali, 2020). Pomenuta crta uključuje i sklonost ka neodgovornom ponašanju i donošenju odluka zasnovanom na manipulaciji (Weng, Ran, & Chui, 2016), kao i amoralnost (Pajević, Vukosavljević-Gvozden, Stevanović & Neumann, 2018) i isključiva koncentrisanost na sopstvene interese. Kao crta, možda je najbolje objašnjiv kao dispoziciona tendencija za manipulaciju i eksploataciju drugih (Christie & Geis, 1970).

Narcistične osobe imaju izuzetno visoko mišljenje o sebi, zahtevaju divljenje, poštovanje i visoki status u društvu, jer je njihovo iskreno verovanje da to upravo i zaslužuju. Ovaj profil osoba poseduje izuzetno visoku želju za dominacijom, a njihova sposobnost da osećaju krivicu je prilično niska (Jonason, Li, Webster, & Schmitt, 2009). Psihopatiju čine nekoliko karakteristika ličnosti (Williams, Paulhus, & Hare, 2007). Jedna od najvažnijih je emotivna površnost, emotivna hladnoća, koja se opisuje manjkom emotivne empatije za druge, manjkom osećanja straha i krivice. Prisutno je manipulativno ponašanje, prevrtljivost, koristoljubivost, tendencija da se zloupotrebe drugi. Većina autora dodaje i denzihibiciju, teškoću da se kontroliše ponašanje, impulsivnost, nepromišljenost, i najzad neki autori dodaju kao četvrtu crtu, antisocijalno i kriminalno ponašanje (Hare, 2003). Osobe s izraženom psihopatijom imaju smanjenu sposobnost inhibicije antisocijalnih impulsa (Foster i Trimm, 2008). Mogu biti i samodestruktivni i destruktivni, skloni nasilju i konzumiranju alkohola (Neumann & Hare, 2008).

Za sadizam je karakteristično agresivno ponašanje, kao i osećaj prijatnosti i uzbuđenosti koji se javlja prilikom nanošenja fizičkog ili emotivnog bola drugim osobama (Buckels, Jones & Paulhus, 2013). Sadizam se kvalitativno razlikuje od ostalih crta Mračne Tetrade zato što postoji pozitivna emocija - prisustvo zadovoljstva, koje osoba oseća kada povređuje drugog ili posmatra drugog kako pati (Mededović, 2017) i baš to uživanje u okrutnosti definiše sadizam, a ne želja za moći (Foulkes, 2019). Osobe sa sadističkim, za razliku od ostalih crta, demonstriraju okrutno ponašanje pokrenuto unutrašnjom motivacijom da nanese patnju nevinoj, slabijoj osobi (Buckels, Jones, & Paulhus, 2013). Zbog toga je sadizam povezan ne samo sa kriminalnim dispozicijama (Mededović & Kovačević, 2020) već i sa

uverenjima koja predstavljaju osnovu ideološki motivisanog nasilja kao što su stavovi karakteristični za militantne ekstremiste (Mededović & Knežević, 2019).

Psihoaktivne supstance

Psihoaktivne supstance u najširem smislu predstavljaju hemijske supstance koje prvenstveno deluju na nervni sistem, menjajući funkcionisanje mozga, a koje rezultira privremenim ili trajnim promenama u percepciji, raspoloženju, svesti i ponašanju (Mitrović, 2005). Konzumacija psihoaktivnih supstanci predstavlja globalni problem koji pogađa kako fizičko, tako i mentalno zdravlje. Značajni problemi se mogu javiti u okviru cele društvene zajednice, upravo zbog oštećenja fizičkog i mentalnog zdravlja korisnika i socio-ekonomskih problema za njihovo neposredno okruženje. Usled povišenih psihopatoloških doživljaja, impulsivnosti i agresivnosti, može doći do zlostavljanja članova porodice, neispunjavanja društvenih uloga, gubitka duševnog mira svih osoba koje se nalaze u njihovoj blizini (Marković, 2016). Važno je naglasiti da problemi vezani sa konzumacijom psihoaktivnih supstanci ne postoje samo kod osoba zavisnih od psihoaktivnih supstanci, već i kod kod onih koji umereno konzumiraju ili ponekad prekomerno konzumiraju. S tim u vezi, neophodno je dodatno istražiti faktore koji dovode do konzumacije psihoaktivnih supstanci, kako bi se stvorili bolji sistemi zaštite i uticaja kako na pojedinca, tako i na društvo u celini.

Mračna tetrada i konzumacija psihoaktivnih supstanci

Psihološki faktori mogu imati veliku ulogu kada je reč o konzumiranju psihoaktivnih supstanci. Jedan od psiholoških faktora koji može uticati na konzumiranje psihoaktivnih supstanci su i crte ličnosti, uključujući i mračne karakteristike ličnosti. Konzumiranje lakših i težih narkotika se uveliko javlja kod osoba sa psihopatskim osobinama (Hicks, Vaidyanathan, & Patrick, 2010). Makijevalizam je dokazan kao jedan od prediktora i faktora rizika za konzumiranje ilegalnih supstanci, posebno kokaina (Quednow, Hulka, Preller, Baumgartner, Eisenegger & Vonmoos, 2017). Upotreba supstanci je povezana sa impulsivnošću, potragom za uzbuđenjem, grandioznošću, bezosećajnošću, nižim nivoom savesnosti i nižim nivoom saradljivosti, što su sve zajedničke karakteristike mračnih crta (Kotov, Gamez, Schmidt & Watson, 2010). Agresivnost je jedna od zajedničkih osobina svih crta ličnosti koje spadaju u Mračnu Tetradu, posebno kada je reč o sadizmu, a ona sama spada u faktore rizika koji mogu dovesti do konzumiranja psihoaktivnih supstanci (Anderson, 2006).

Nepovoljno socijalno okruženje, niži socioekonomski status i konzumacija psihoaktivnih supstanci

Oni koji konzumiraju psihoaktivne supstance često su u detinjstvu bili izloženi faktorima van njihove kontrole, kao što su siromaštvo, nasilje, nedostatak roditeljske

brige i ljubavi. Pored crta ličnosti, upravo ovi različiti aspekti okruženja mogu facilitirati konzumiranje psihoaktivnih supstanci (Kovačević, 2002). Deca i adolescenti, koji su izloženi roditeljskom maltretiranju, mogu imati osećanja bespomoćnosti, rastrojstva, nepostojanosti i mogu imati problem sa samoregulacijom afektivnih stanja. Postojeće studije su pokazale vezu između različitih formi zlostavljanja tokom detinjstva i korišćenja ilegalnih droga u adolescenciji (Dube, Felitti, Dong, Chapman, Giles, & Anda, 2012). Još jedan od načina na koji negativna iskustva u detinjstvu mogu uticati na povećano antisocijalno i nasilno ponašanje, time i na konzumaciju PAS jesu same karakteristike traumatskog iskustva, nemogućnost da se asimiluje negativno iskustvo u psihičke strukture i reprezentacije (Dragioti, Damigos, Mavreas, & Gouva, 2012). Neke teorije zastupaju stav da siromaštvo može indirektno da utiče na razvoj ishoda kao što je konzumacija psihoaktivnih supstanci, tako što povećava roditeljski stres, a time se smanjuje kvalitet roditeljstva (Conger, Wallace, Sun, Simons, McLoyd & Brody, 2002).

Cilj istraživanja i straživački problem

Mračne crte ličnosti se do sada nisu izučavale zajedno kada je u pitanju objašnjenje konzumacije psihoaktivnih supstanci, a to se naročito odnosi i na uključivanje četvrte crte Mračne Tetrade, odnosno sadizma. Sumirajući navedenu literaturu, takođe, nijedno istraživanje se nije fokusiralo specifično na analizu crta ličnosti i sredinskih karakteristika pri predikciji konzumacije psihoaktivnih supstanci. Cilj ovog istraživanja je upravo zato bio ispitati vezu između dimenzija Mračne Tetrade ličnosti, sredinskih varijabli iz perioda odrastanja individue (dakle iz formativnih godina, odnosno one sredine koja bi trebalo da u najvećoj meri oblikuje bihevioralne karakteristike) i konzumacije psihoaktivnih supstanci. Pored nezavisnog aditivnog doprinosa nepovoljnih sredinskih faktora i mračnih crta u predikciji konzumacije PAS-a, cilj istraživanja je bio i utvrditi da li postoji interakcija između ličnosnih i sredinskih faktora pri objašnjenju varijanse konzumacije PAS-a. Očekivali smo pozitivne asocijacije između crta Mračne Tetrade, nepovoljne sredine i konzumacije PAS-a; takođe, očekivali smo da osobe sa visoko izraženim mračnim crtama koje su u detinjstvu živele u nepovoljnom okruženju pokazuju posebno visoku verovatnoću konzumacije supstanci.

METOD

Uzorak

Uzorak na kome se vršilo istraživanje je prigodni uzorak. U našem istraživanju učestvovalo je ukupno 239 ispitanika, od čega 106 muškaraca (44.35%) i 133 ženskih ispitanika (55.65 %). Uzorak su sačinjavale isključivo punoletne osobe (starije od 18 godina, starosti 20-34 godine; $M=28.63$; $SD=7.33$). U pogledu obrazovanja, 58% ispitanika je završilo fakultet, 29% je bilo u procesu studiranja

tokom prikupljanja podataka, 12% je završilo srednju školu i 1 % učesnika je završilo osnovnu školu. Zadavanje instrumenata je bilo računarski podržano i izvršeno tzv. metodom “snežne grudve”, istraživač je anketu prosledio svojim poznanicima putem društvenih mreža, a oni su dalje prosledili svojim poznanicima.

Instrumenti

Mračna Tetrada ličnosti ispitana je upitnikom koji sadrži skalu Mračne Trijade (engl. Short Dark Triad: Jones & Paulhus, 2012; za srpsku adaptaciju instrumenta videti Dinić, Petrović, & Jonason, 2018) i skalu sadizma (Paulhus & Jones, 2015; za srpsku adaptaciju instrumenta videti Međedović & Petrović, 2015). Prva skala sastoji se ukupno od 27 ajtema, od kojih prvih devet mere Makijavelizam ($M=26.13$; $SD=5.73$; $\alpha = .72$) idućih devet narcizam ($M=26.15$; $SD=5.38$; $\alpha = .69$), a poslednjih devet psihopatiju ($M=17.68$; $SD=5.29$; $\alpha = .69$). Druga skala koja meri sadizam ($M=12.09$; $SD=3.83$; $\alpha = .65$) sastoji se ukupno od 7 ajtema i u pitanju je skala Direktnog Sadizma iz VAST upitnika (Paulhus & Jones, 2015). Svi ajtemi se sastoje od izjavnih rečenica na koje ispitanici treba da izraze stepen svog slaganja koristeći petostepenu skalu Likertovog tipa.

Upitnik o nepovoljnom okruženju tokom detinjstva ($M=2.31$; $SD=.77$; $\alpha = .80$) sastoji se od 9 ajtema (Međedović, 2020). Svi ajtemi sastoje se od izjavnih rečenica na koje ispitanici treba da izraze stepen svog slaganja koristeći petostepenu skalu Likertovog tipa. Ovih 9 ajtema mere dve varijable: jedna je porodična disfunkcionalnost koja meri nepovoljnost socijalnog okruženja (5 ajtema; primer ajtema: „Svađe i tuče su bile česte u kući u kojoj sam odrastao/la“), a druga meri nizak socioekonomski status u detinjstvu (4 ajtema; primer ajtema: „U mojoj porodici nikad nije bilo dovoljno novca“). Viši skorovi reprezentuju više izraženu porodičnu disfunkcionalnost i siromaštvo. S obzirom da su ove dve varijable pozitivno korelirale na uzorku ispitanika ove studije ($r=.38$; $p<.01$) spojili smo ove dve mere u jedinstvenu varijablu Nepovoljno okruženje. I ovaj upitnik je već korišćen u istraživanjima i njegova validnost je potvrđena (Međedović, 2019).

Psihoaktivne supstance, čija se konzumacija nastojala ispitati ovim istraživanjem, odnosile su se na konzumaciju cigareta, konzumaciju alkoholnih pića i konzumaciju lakih i teških droga. Za merenje konzumacije supstanci koristili smo upitnik koji je konstruisan specifično za namere ovog istraživanja. Ajtemi se sastoje iz naziva supstanci kojih ukupno ima 14 (sve ispitivane supstance se mogu videti u Tabeli 1). Skala za odgovore meri frekventnost upotrebe svake od supstanci u poslednjih godinu dana i ispitanici za svaku supstancu odgovaraju koliko često je konzumiraju. Ukupno ima 6 podeoka na skali, koji se odnose na frekventnost upotrebe svake od supstanci: 1 - označava “nikada”, 2 - “veoma retko”, 3 - “retko”, 4 - “ponekad”, 5 - “često” i 6 - “skoro svakodnevno ili svakodnevno”.

REZULTATI

Faktorska struktura konzumacije supstanci

Pre nego što smo mogli da izvršimo analize koje testiraju naše hipoteze morali smo da redukujemo varijansu konzumacije pojedinačnih psihoaktivnih supstanci na manji broj latentnih komponenti kako bi smanjili broj izvršenih testova i verovatnoću greške tipa 2. U ovu svrhu je izvršena Analiza glavnih komponenti (sa Promax rotacijom) na pojedinačnim psihoaktivnim supstancama. Njeni rezultati sugerišu nam da se mogu izdvojiti četiri latentne komponente koje opisuju varijaciju opserviranih indikatora upotrebe supstanci. Kao što možemo videti u Tabeli 1, prva komponenta objašnjava oko 30% varijanse rezultata, druga oko 18%, treća objašnjava oko 11%, dok četvrta objašnjava oko 10% varijanse. Zajedno zahvataju oko 70% varijanse rezultata. Takođe možemo uočiti da određene supstance na različite načine zasićuju spomenute faktore. U prvom faktoru najveća pozitivna zasićenja imaju ekstazi (MDMA), kokain, amfetamin (SPID) i halucinogeni (LSD, gljive), u drugom su to alkoholna pića (pivo, vino, žestoka pića), u trećem su u pitanju drugi opijati/analgetici i sedativi, dok u četvrtom faktoru najjača pozitivna zasićenja imaju cigarete i kanabis (marihuana, hašiš). Radi lakšeg tumačenja rezultata, u nastavku rada prva komponenta će biti nazvana Konzumacija droga, druga Konzumacija alkoholnih pića, treća komponenta će biti nazvana Konzumacija opijata i sedativa, a četvrta Konzumacija cigareta i kanabisa.

Tabela 1: Koeficijenti sklopa ekstrahovanih komponenti

	h ²	Dobijene komponente			
		1	2	3	4
Cigarete	.75	-.23	-.01	.13	.89
Pivo	.73	-.07	.78	-.20	.28
Vino	.70	.02	.84	.06	-.23
Žestoka pića	.73	.02	.85	.04	-.05
Druge opijate/analgetike	.71	.29	.16	.61	.17
Sedative	.87	-.09	-.09	.96	.02
Kanabis (marihuana, hašiš)	.65	.43	-.11	-.12	.61
Ekstazi (mdma)	.69	.83	.07	-.04	.00
Kokain	.58	.78	-.03	.07	-.14
Amfetamin (spid)	.49	.65	.08	.05	.05
Halucinogeni (LSD, gljive)	.61	.82	-.11	-.07	-.09
Varijansa		3.30	1.93	1.20	1.05
% varijanse		29.97	17.58	10.94	9.58

Napomena: Zasićenja veća od .30 su boldovana u tabeli

Korelati konzumacije supstanci

Kao što možemo uočiti u Tabeli 2, postoje značajne korelacije komponenti konzumacije supstanci sa crtama ličnosti. Naime, Konzumacija droga je značajno pozitivno povezana sa psihopatijom i sadizmom. Konzumacija alkoholnih pića je značajno pozitivno povezana sa psihopatijom, narcizmom i Makijavelizmom. Četvrta komponenta, Konzumacija cigareta i kanabisa je značajno pozitivno povezana sa svim crtama Mračne Tetrade. Nisu zabeležene statistički značajne korelacije između crta mračne Tetrade i Konzumacije opijata i sedativa. S obzirom na to da su ustanovljene međusobne korelacije komponenti konzumacije supstanci, kreiran je skor koji meri ukupnu upotrebu psihoaktivnih supstanci. Navedena varijabla uključila je sve četiri inicijalne komponente konzumacije i dobijena je računanjem proseka verdnosti ostalih komponenti. Ta mera je statistički značajno pozitivno korelirala sa psihopatijom i sadizmom. Važno je primetiti da su izostale statistički značajne korelacije između svih navedenih varijabli i nepovoljne sredine. Ustanovljene su i značajne interkorelacije niskog do srednjeg reda veličine (izuzetak je samo visoka korelacija između sadizma i psihopatije) mračnih crta, što govori u prilog tome da su one distinktivne, ali međusobno povezane crte ličnosti, odnosno da imaju određene zajedničke karakteristike.

Tabela 2: Korelacije mračnih crta ličnosti, sredine i konzumacije supstanci

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Makijavelizam	1	.20**	.43**	.34**	-.09	-.01	.14*	-.00	.14*	.11
2. Narcizam		1	.31**	.18*	-.10	.10	.19**	-.02	.26**	.21
3. Psihopatija			1	.57**	.01	.27**	.22**	.05	.36**	.35**
4. Sadizam				1	.08	.22**	.10	.04	.29**	.25**
5. Nepovoljna sredina					1	.02	-.02	.12	.07	.07
6. Konzumacija droga						1	.16*	.29**	.31**	.69**
7. Konzumacija alkoholnih pića							1	.14	.20**	.59**
8. Konzumacija opijata i sedativa								1	.15*	.62**
9. Konzumacija cigareta i kanabisa									1	.65**
10. Ukupna konzumacija										1

Napomena: *statistički značajno na nivou .05; **statistički značajno na nivou .01

Predviđanje konzumacije supstanci i interakcije prediktora

U našem istraživanju zabeležene su značajne korelacije većine faktora konzumacije supstanci sa crtama ličnosti, ali su korelacije spomenutih faktora sa sredinom izostale. Mđutim, neophodno je ispitati i veze između mračnih crta, sredine i konzumacije supstanci u multivarijacionom dizajnu. Stoga, kako bismo utvrdili

značajne prediktore faktora konzumacije supstanci, koristili smo regresionu analizu (multipla linearna regresija). Svaki od faktora predviđali smo linearnom kombinacijom sledećih prediktora: pol (muškarci su kodirani sa 0 a žene sa 1), uzrast, obrazovanje, makijavelizam, narcizam, psihopatija, sadizam i sredina. Dodatno, s obzirom na to da su ustanovljene korelacije između faktora konzumacije supstanci, uključena je i mera ukupne konzumacije tj. predviđan je na osnovu iste linearne kombinacije prediktora. U Tabeli 3 prikazano je na kojim način kombinacija navedenih prediktora doprinosi predviđanju svakog od faktora. Odabrana kombinacija prediktora objašnjava najveći procenat varijanse u predviđanju Konzumacije cigareta i kanabisa (20%). Kod svih regresionih modela ustanovljena je statistička značajnost ali objašnjavaju relativno mali procenat varijanse faktora konzumacije. Najbolji prediktor konzumacije PAS-a je svakako psihopatija pošto predviđa pozitivno sva četiri kriterijuma. Narcisoidnost daje samostalni doprinos predikciji konzumacije cigareta i kanabisa kao i ukupnoj konzumaciji. Makijavelizam i sadizam nisu imali samostalne doprinose predikciji ni jednog kriterijuma; isto se može reći i za nepovoljnu sredinu u detinjstvu. Nije pronađena ni jedna značajna interakcija između mračnih crta i nepovoljne sredine kada je u pitanju predikcija konzumacije supstanci.

Tabela 3: Mračne crte i nepovoljna sredina kao prediktori konzumacije supstanci

	Konzumacija droga		Konzumacija alkoholnih pića		Konzumacija opijata i sedativa		Konzumacija cigareta i kanabisa		Ukupna konzumacija	
	β	SE	β	SE	β	SE	β	SE	β	SE
Pol	-0.07	.14	0.05	.15	-0.27	.14	-0.10	.14	-0.15**	.09
Uzrast	-0.08	.01	-0.22**	.01	0.24**	.01	0.04	.01	-0.01	.01
Obrazovanje	-0.02	.10	0.13	.10	0.05	.10	-0.14**	.10	0.01	.06
Makijavelizam	-0.14	.01	0.05	.01	-0.05	.01	-0.03	.01	-0.06	.01
Narcizam	0.04	.01	0.12	.01	-0.01	.01	0.21**	.01	0.14*	.01
Psihopatija	0.25**	.02	0.19**	.01	0.14	.02	0.23**	.02	0.31**	.01
Sadizam	0.08	.02	-0.07	.02	0.12	.02	0.16	.02	0.11	.01
Nepovoljna sredina	-0.03	.09	0.04	.09	0.08	.09	0.03	.09	0.05	.06
F	2.21*		3.27**		4.09**		5.80**		4.62**	
R ²	.09		.12		.15		.20		.166	

Napomena: *statistički značajno na nivou .05; **statistički značajno na nivou .01

DISKUSIJA

Sprovedenim istraživanjem nastojala se ispitati veza između dimenzija mračne tetrade ličnosti, sredinskih varijabli i konzumacije psihoaktivnih supstanci. Konzumacija psihoaktivnih supstanci, koja ima jasne negativne uticaje na pojedinca, društvo i ekonomiju u užem i širem smislu, se najbolje može razumeti ako se u analizu uključe individualne karakteristike pojedinca, ali i sredinski faktori, što se ovim istraživanjem nastojalo postići. Naša očekivanja su delimično potvrđena - ona koja se odnose na veze između mračnih crta i upotrebe supstanci; ovo se pre svega odnosi na psihopatiju koja je najbolji prediktor svih oblika konzumacije supstanci – osobe koje su visoke na ovoj crti imaju povišenu sklonost ka konzumiranju supstanci. Međutim, nije dobijena očekivana povezanost između nepovoljne sredine i konzumacije. Takođe, nisu pronađene značajne interakcije između mračnih crta i nepovoljnog okruženja.

Mračna Tetrada i konzumacija supstanci

Rezultati dobijeni ovim istraživanjem su u skladu sa prethodnim nalazima u kojima se pokazalo da su mračne crte pozitivno povezane sa konzumacijom psihoaktivnih supstanci, a gde možda i najveći doprinos objašnjenju konzumacije pripada psihopatiji. Ti nalazi pokazuju da je psihopatija pozitivno povezana sa impulsivnošću, jednim od glavnih faktora rizika koji mogu dovesti do konzumiranja psihoaktivnih supstanci (Jones & Paulhus, 2011), te da psihopate imaju smanjenu sposobnost inhibicije antisocijalnih impulsa (Foster & Trimm, 2008) i na subkliničkom nivou, životna putanja psihopata može biti samodestruktivna, uključujući i konzumaciju psihoaktivnih supstanci (Fite, Raine, Stouthamer-Loeber, Loeber, & Pardini, 2010). Mnoga ranija istraživanja su pokazala povezanost između konzumacije psihoaktivnih supstanci i psihopatije, pri čemu se impulsivne karakteristike psihopatije pokazuju kao najvažnije za objašnjenje konzumacije supstanci (Jones & Paulhus, 2011; Schulz, Murphy, & Verona, 2016). Veza između zavisnosti od psihoaktivnih supstanci i impulsivnog i neodgovornog ponašanja je najviše bila dosledna kada su u pitanju alkohol, kanabis, kokain i opijati (Walsh, Allen, & Kosson, 2007) međutim pronađene su veze sa upotrebom kokaina i zloupotrebom benzodiazepine (Potik, Abramsohn, Schreiber, Adelson, & Peles, 2019). Postojeći nalazi ukazuju da je psihopatija ne samo dosledno povezana sa upotrebom psihoaktivnih supstanci već i sa uticajem na druge da koriste supstance (Curtis, Richards, & Jones, 2020) što uvećava destruktivni potencijal psihopatije u socijalnom smislu. Da sumiramo, nalaz dobijen u ovom istraživanju da je psihopatija ključni prediktor konzumiranja supstanci kada su u pitanju crte Mračne Tetrade je kongruentan sa dosadašnjom literaturom o upotrebi PAS-a kod osoba sa povišenim psihopatskim crtama.

Istraživanja su pokazala da se u jednoj grupi alkoholičara ističu antisocijalne i narcističke crte, pripadnici te grupe su bili eksploatišući, prkosni i vrlo neprijateljski

nastrojeni, sa precenjenom slikom o sebi i osećajem da imaju sva prava, a sa nedostatkom osetljivosti ili ravnodušnošću za prava drugih (Corbisiero, & Reznikoff, 1991). Podaci koje smo mi dobili prema kojima je konzumiranje cigareta i kanabisa povezano sa narcističkim crtama saglasan je sa prethodnim istraživanjima. Postojeći podaci ukazuju da je zajedničko javljanje upotrebe kanabisa i zavisnosti od nikotina povezano sa većom prevalencom narcističkog poremećaja ličnosti (Peters, Schwartz, Wang, O'Grady, & Blancoc, 2014), kao i da je narcistički poremećaj ličnosti dobar prediktor (zlo)upotrebe kanabisa (Peters et al., 2014, prema Gillespie et al., 2018).

Kada je reč o sadizmu, agresivnost je jedna od osnovnih osobina, ali i faktor rizika koji mogu dovesti do konzumiranja psihoaktivnih supstanci (Anderson, 2006), a to su i drugi nalazi potvrdili, gde se pokazalo da je agresivnost prediktor konzumacije supstanci u odraslom dobu (Fite et al., 2010). S obzirom da je agresivnost (proaktivna) jedna od ključnih karakteristika sadizma (Chester, DeWall, & Enjaian, 2019), očekivali smo slične povezanosti konzumacije i same crte sadizma. U našem istraživanju je dobijeno da sadizam zaista pozitivno korelira sa određenim tipovima konzumacije PAS-a, međutim on nema samostalni doprinos predikciji, pa se njegova asocijacija sa konzumacijom najverovatnije može pripisati vezama sa psihopatijom. Naime negativni, afektivitet, antagonizam i agresivno ponašanje su pored sadizma pouzdani korelati i psihopatske ličnosti (Walsh, Allen, & Kosson, 2007) i izgleda da oni kroz psihopatiju, a ne kroz sadizam ostvaruju vezu sa konzumacijom supstanci.

Makijavelističko ponašanje je relativno drugačije od ostalih crta, te osobe ograničavaju svoju agresivnost u situacijama gde takvo ponašanje može dovesti do dugoročnih ciljeva, što omogućuje barem neku suzdržanost od kontraproduktivnih ponašanja (Jones & Paulhus, 2010). Ovaj nalaz je u skladu sa našim rezultatima koji nisu pokazali prediktivne moći makijavelizma kada je u pitanju konzumacija. Ipak, makijavelizam može imati i negativne obrasce ponašanja u zavisnosti od pola (Szabó & Jones, 2019), što dalje može upućivati na njegov doprinos konzumaciji psihoaktivnih supstanci. Ovo istraživanje nije imalo dovoljnu snagu (usled male veličine uzorka) da testira interakcije između mračnih crta i pola ali u budućim studijama uloga pola kao moderatora povezanosti između mračnih crta i konzumacije bi trebalo da bude istražena.

Nepovoljna sredina tokom odrastanja i konzumacija supstanci

Hipoteza po kojoj bi nepovoljno sredinsko okruženje bilo pozitivno povezano sa frekventnošću konzumiranja psihoaktivnih supstanci, nije naišla na potvrdu u sprovedenom istraživanju. U dosadašnjim istraživanjima je prisutna debata o tome da li konzumacija psihoaktivnih supstanci uzrok nepovoljnog sredinskog okruženja, između ostalog i siromaštva ili je posledica istog (Johnson & Chamberlain, 2008). Kako se povećava potreba za konzumacijom psihoaktivnih supstanci, određene finansijske rezerve se isrepljuju kako bi se zadržala ova skupa „navika“, tako da ljudi mogu sebe dovesti do velikih finansijskih gubitaka, pa i iseljenja (Bessant et al., 2002) ili do velikih porodičnih rasprava, svađa i razvoda (Coumans & Spreen, 2003). Suprotno ovom modelu, druga istraživanja govore o tome da se ljudi u

siromaštvu susreću sa okruženjem u kom je konzumacija supstanci nešto što je potpuno socijalno prihvatljivo i što može biti faktor rizika za konzumaciju istih (Auerswald & Eyre, 2002). Ovu debatu čini komplikovanom činjenica da su nepovoljni sredinski faktori ili konzumacija psihoaktivnih supstanci retko izazvani jednim izolovanim faktorom koji deluje nezavisno (Johnson & Chamberlain, 2008) i da postoje znatne varijacije između pojedinačnih slučajeva, što može biti jedno od objašnjenja da u ovoj studiji nije pronađena veza između sredine i konzumacije supstanci. Međutim, možemo istaći i određene metodološke aspekte studije koji su mogli umanjiti verovatnoću detekcije značajnog efekta, odnosno način na koji je mereno nepovoljno sredinsko okruženje: reč je o retroaktivnom merenju sredinskih uslova iz detinjstva. Naši ispitanici su morali dati odgovore na pitanja iz njihove davne prošlosti, usled čega ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su njihova sećanja sačuvana i u skladu sa realnim činjenicama o tom periodu detinjstva.

OGRAIČENJA I PREPORUKE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje ima nekoliko ograničenja. Glavno ograničenje je veličina uzorka: mala veličina uzorka je smanjila snagu studije i povećala verovatnoću greške tipa 1 - da u populaciji postoje značajni efekti ali mi nismo uspeali da ih detektujemo. Ako se pogledaju visine korelacija i β koeficijenata u regresionim analizama jasno je da bi neki od ovih koeficijenata bili značajni kada bi bili testirani na nešto većem uzorku. Dalje, za uzorkovanje je korišćena metoda snežne gudve što je moglo dovesti do homogenosti u socioekonomskom statusu, kao i smanjenoj varijansi ispitivanih varijabli. Takođe, korišćen je uzak starosni raspon (20-34 godine), što znači da je istraživanje obuhvatilo mlade odrasle ispitanike i da i u pogledu uzrasta ispitanika postoji određena homogenost. Retroaktivni pristup zadavanja upitnika o nepovoljnom okruženju, mogao je dovesti do nepozdanosti tih istih rezultata. Trebalo bi koristiti širi spektar metodoloških pristupa, kao što su npr. podaci od ispitanicima bliskih osoba. Na upitniku koji ispituje upotrebu PAS, bilo bi dobro da su neke klase supstanci preciznije predstavljene, kao što su npr. opijati/analgetici. Na kraju, i neke od mračnih crta imaju svoje subdimenzije (što se posebno odnosi na psihopatiju) tako da bi buduća istraživanja imala benefit i od multidimenzionalnih mera Mračne Tetrade.

ZAKLJUČAK

Upotreba supstanci u opštoj populaciji ubrzano postaje sve veći problem javnog zdravlja i povezana je sa visokim cenama na socijalnom, psihološkom i planu fizičkog zdravlja, sem toga, pogađa i korisnike PASa i osobe povezane sa korisnikom (Ham & Hope, 2003). Dodatno komplikuje situaciju i problem zavisnosti od više supstanci istovremeno (Martins, Ghandour, & Chilcoat, 2007). Takođe, opijati i sedativi su lako dostupni, nažalost i bez recepta, a sem toga, prihvatljiviji su u odnosu na druge PAS, a adolescenti smatraju da su ove droge bezbednije od nedozvoljenih droga (Fleary, Heffer, Lisako, & McKyer, 2013). Sve navedeno vodi

zaključku da bi trebalo posvetiti pažnju prediktorima upotrebe psihoaktivnih supstanci, u cilju smanjenja (zlo)upotrebe PAS kod osoba koje poseduju riziko-faktore kada je u pitanju upotreba PAS-a bilo da su oni ličnosne ili sredinsko-kontekstualne prirode. Naše je mišljenje da upravo interakcionistički pristup, koji obuhvata i dispozicionalne konstrukte i sredinske faktore, ima najveću eksplanatornu moć kada je u pitanju predikcija upotrebe supstanci a samim tim i intervencija u cilju prevencije upotrebe supstanci ili menjanja ovakvog ponašanja ukoliko je ono već razvijeno.

LITERATURA

- (1) Anderson, P.(2006). Global use of alcohol, drugs and tobacco. *Drug Alcohol Review*, 25,489–502. doi: <https://doi.org/10.1080/09595230600944446>
- (2) Alsheikh Ali, A. S. (2020). Delinquency as predicted by dark triad factors and demographic variables. *International Journal of Adolescence and Youth*, 25, 661–675. doi:<https://doi.org/10.1080/02673843.2020.1711784>
- (3) Auerswald, C., & Eyre, S. (2002). Youth homelessness in San Francisco: A life cycle approach. *Social Science and Medicine*, 54, 1497-1512. doi:[https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(01\)00128-9](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(01)00128-9)
- (4) Bessant, J., Coupland, H., Dalton, T., Maher, L., Rowe, J., & Watts, R. (2002). *Heroin users, housing and social participation: Attacking social exclusion through better housing*. Melbourne: Australian Housing and Urban Research Institute.
- (5) Buckels, E.E., Jones, N.D., & Paulhus, L.D. (2013). Behavioral Confirmation of Everyday Sadism. . *Association for psychological science*, 20, 1-9. doi:<https://doi.org/10.1177/0956797613490749>
- (6) Casillas, A., & Clark, L. A. (2002). Dependency, impulsivity and self-harm: Traits hypothesized to underlie the association between cluster B personality and substance use disorders. *Journal of personality disorders*, 16, 424-436. doi: <https://doi.org/10.1521/pedi.16.5.424.22124>
- (7) Chester, D. S., DeWall, C. N., & Enjaian, B. (2019). Sadism and aggressive behavior: Inflicting pain to feel pleasure. *Personality and social psychology bulletin*, 45(8), 1252-1268. <https://doi.org/10.1177%2F0146167218816327>
- (8) Christie, R. & Geis, F.L. (1970). *Studies in Machiavellianism*. London: Academic Press.
- (9) Conger, R. D., Wallace, L. E., Sun, Y., Simons, R. L., McLoyd, V. C., & Brody, G. H. (2002). Economic pressure in African American families: A replication and extension of the family stress model. *Developmental Psychology*, 38, 179-193. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/0012-1649.38.2.179>
- (10) Corbisiero, J. R., &Reznikoff, M. (1991).The relationship between personality type and style of Alcohol Use. *Journal of Clinical Psychology*, 47, 291–298. doi: [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(199103\)47:2<291::AID-JCLP2270470217>3.0.CO;2-S](https://doi.org/10.1002/1097-4679(199103)47:2<291::AID-JCLP2270470217>3.0.CO;2-S)
- (11) Coumans, M., & Spreen, M. (2003). Drug use and the role of homeless in the process of marginalization. *Substance Use & Misuse*, 38, 311-338. doi: <https://doi.org/10.1081/JA-120017376>
- (12) Curtis,R.S.,Richards,D.K.,& Jones,N.D. (2020): The Association between Psychopathy and Influencing Others to Use Substances, *Substance Use & Misuse*, 7, 1097-1105. doi: <https://doi.org/10.1080/10826084.2020.1729196>

- (13) Dinić, B. M., Petrović, B., & Jonason, P. K. (2018). Serbian adaptations of the Dark Triad Dirty Dozen (DTDD) and Short Dark Triad (SD3). *Personality and Individual Differences*, 134, 321-328. doi: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.018>
- (14) Dragioti, E., Damigos, D., Mavreas, V., & Gouva, M. (2012). Effects of childhood trauma on hostility, family environment and narcissism of adult individuals. *International Journal of Caring Sciences*, 5, 137-146.
- (15) Dube, S.R., Felitti, V.J., Dong, M., Chapman, D.P., Giles, W.H., & Anda, R.F. (2012). Childhood abuse, neglect, and household dysfunction and the risk of illicit drug use: The Adverse Childhood Experiences Study. *Pediatrics*, 111, 564-572. doi: <https://doi.org/10.1542/peds.111.3.564>
- (16) Fite, P. J., Raine, A., Stouthamer-Loeber, M., Loeber, R., & Pardini, D. A. (2010). Reactive and proactive aggression in adolescent males: Examining differential outcomes 10 years later in early adulthood. *Criminal Justice and Behavior*, 37, 141-157. doi: <https://doi.org/10.1177/0093854809353051>
- (17) Fleary, S. A., Heffer, R. W., & McKyer, E. L. J. (2013). Understanding Nonprescription and Prescription Drug Misuse in Late Adolescence/Young Adulthood. *Journal of Addiction*, 2013, 1-8. doi: <https://doi.org/10.1155/2013/709207>
- (18) Foster, J. D. i Trimm, R. F. (2008). On being eager and uninhibited: Narcissism and approach-avoidance motivation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 1004-1017. doi: <https://doi.org/10.1177/0146167208316688>
- (19) Foulkes, L. (2019). Sadism: Review of an elusive construct. *Personality and Individual Differences*, 151. doi: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.07.010>
- (20) Gillespie, N. A., Aggen, S. H., Neale, M. C., Knudsen, G. P., Krueger, R. F., South, S. C., ... Reichborn-Kjennerud, T. (2018). Associations between personality disorders and cannabis use and cannabis use disorder: a population-based twin study. *Addiction*, 113, 1488-1498. doi: <https://doi.org/10.1111/add.14209>
- (21) Ham, L. S., & Hope, D. A. (2003). College students and problematic drinking: A review of the literature. *Clinical psychology review*, 23, 719-759. doi: [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(03\)00071-0](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(03)00071-0)
- (22) Hare, R. D. (2003). *The Hare Psychopathy Checklist-Revised (2nd ed.)*. Toronto: Multi-Health Systems.
- (23) Hicks, B.M., Vaidyanathan, U., & Patrick, J.C. (2010). Validating Female Psychopathy Subtypes: Differences in Personality, Antisocial and Violent Behavior, Substance Abuse, Trauma and Mental Health. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 1, 38-57. doi: <https://doi.org/10.1037/a0018135>
- (24) James, L. M., & Taylor, J. (2007). Impulsivity and negative emotionality associated with substance use problems and Cluster B personality in college students. *Addictive Behaviors*, 32, 714-727. doi: <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2006.06.012>
- (25) Johnson, G., & Chamberlain, C. (2008). Homelessness and substance abuse: which comes first?. *Australian Social Work*, 4, 342-356. doi: <https://doi.org/10.1080/03124070802428191>
- (26) Jonason, P.K., Li, N.P., Webster, D.G., & Schmitt, D.P. (2009). The Dark Triad: Facilitating a short-term mating strategy in men. *European Journal of Personality*, 23, 5-18. <https://doi.org/10.1002%2Fper.698>
- (27) Jones, D. N. i Paulhus, D. L. (2010). Different provocations provoke aggression in psychopaths and narcissists. *Social Psychological and Personality Science*, 1, 12-18. doi: <https://doi.org/10.1177/1948550609347591>

- (28) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2011). The role of impulsivity in the Dark Triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 51, 679–682. doi: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.04.011>
- (29) Kotov, R., Gamez, W., Schmidt, F., & Watson, D. (2010). Linking big personality traits to anxiety, depressive, and substance use disorders: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 136, 768–821. doi: <https://doi.org/10.1037/a0020327>
- (30) Kovačević, M.(2002). Zavisnosti od supstanci-etiologija. *Engrami*,24, 3-4.
- (31) Marković,A.(2016). Istraživanja s alkoholom povezanih poremećaja i problema u Republici Hrvatskoj. Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb. doi: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:117735>
- (32) Martins, S. S., Ghandour, L. A., & Chilcoat, H. D. (2007).Pathways between ecstasy initiation and other drug use. *Addictive Behaviors*, 32, 1511–1518. doi: <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2006.11.003>
- (33) Mededović, J. (2017). Aberrations in emotional processing of violence-dependent stimuli are the core features of sadism. *Motivation and Emotion*, 41, 273-283. doi: <https://doi.org/10.1007/s11031-016-9596-0>
- (34) Mededović, J. (2019). Life history in a postconflict society. *Human nature*, 30(1), 59-70. <https://doi.org/10.1007/s12110-018-09336-y>
- (35) Mededović, J. (2020). Examining the link between religiousness and fitness in a behavioural ecological framework. *Journal of biosocial science*, 52, 756-767. doi: <https://doi.org/10.1017/S0021932019000774>
- (36) Mededović, J., & Knežević, G. (2019). Dark and peculiar. *Journal of Individual Differences*, 40, 92-103. doi: <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000280>
- (37) Mededović, J., & Kovačević, U. (2020). Sadism as a key dark trait in the link between football fandom and criminal attitudes. *Journal of Individual Differences*, 42, 9-18. doi: <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000325>
- (38) Mededović, J., & Petrović, B. (2015). The dark tetrad – Structural properties and location in the personality space. *Journal of Individual Differences*, 36, 228-236. doi: <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000179>
- (39) Mitrović, S. (2005). Poraz adolescencije – droge i zavisnost. *Psihijat.dan.*, 37,109-118.
- (40) Neumann, C. S. i Hare, R. D. (2008). Psychopathic traits in a large community sample: Links to violence, alcohol use, and intelligence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76, 893-899. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-006X.76.5.893>
- (41) Pajević, M., Gvozden, T.V., Stevanović, N., Neumann, C.S. (2018). The Relationship between the Dark Tetrad and a two-dimensional view of empathy. *Personality and Individual Differences*, 123, 125-130. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.11.009>
- (42) Paulhus, D. L. (2014). Toward a taxonomy of dark personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 421-426. doi: <https://doi.org/10.1177/0963721414547737>
- (43) Paulhus, D.L., & Jones, D.N. (2015). Measures of dark personalities. In G.J. Boyle, D.H. Saklofske, & G. Matthews (Eds.), *Measures of personality and social psychological constructs* (pp. 562–594). London, United Kingdom: Academic Press.
- (44) Peters, E. N., Schwartz, R. P., Wang, S., O’Grady, K. E., & Blanco, C. (2014). Psychiatric, psychosocial, and physical health correlates of co-occurring cannabis use disorders and nicotine dependence. *Drug and Alcohol Dependence*, 134, 228–234. doi: <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2013.10.003>
- (45) Potik,D., Abramsohn,Y., Schreiber,S., Adelson,M.,& Peles,E.(2019). Drug abuse and bihevioral transgressions during methadone maintenance treatment (mmt) are

- related to high psychopathy levels. *Substance Use & Misuse*, 460-468.
 doi: <https://doi.org/10.1080/10826084.2019.1685546>
- (46) Quednow, B.B, Hulka, L.M., Preller, K.H., Baumgartner, M.R., Eisenegger, C., & Vonmoos, M. (2017). Stable self-serving personality traits in recreational and dependent cocaine users. *Plos one*, 12, e0172853.
 doi:<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0172853>
- (47) Schulz, N., Murphy, B., & Verona, E. (2016). Gender differences in psychopathy links to drug use. *Law and Human Behavior*, 40, 159–168. doi: <https://doi.org/10.1037/lhb0000165>
- (48) Szabó, E., & Jones, D. N. (2019). Gender differences moderate Machiavellianism and impulsivity: Implications for Dark Triad research. *Personality and Individual Differences*, 141, 160–165. doi: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.01.008>
- (49) Trull, T. J., Waudby, C. J., & Sher, K. J. (2004). Alcohol, tobacco, and drug use disorders and personality disorder symptoms. *Experimental and clinical psychopharmacology*, 12, 65-75. doi: <https://doi.org/10.1037/1064-1297.12.1.65>
- (50) Walsh, Z., Allen, L. C., & Kosson, D. S. (2007). Beyond social deviance: Substance use disorders and the dimensions of psychopathy. *Journal of Personality Disorders*, 21, 273–288. doi: <https://doi.org/10.1521/pedi.2007.21.3.273>
- (51) Weng, X. Ran, M.S., Chui, H.W. (2016). Juvenile delinquency in Chinese adolescents: An ecological review of the literature, *Aggression and violent behavior*, 31, 26-36. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2016.06.016>
- (52) Williams, K. M., Paulhus, D. L., & Hare, R. D. (2007). Capturing the four-factor structure of psychopathy in college students via self-report. *Journal of personality assessment*, 88, 205-219. doi: <https://doi.org/10.1080/00223890701268074>

DARK TETRAD AND THE DYSFUNCTIONAL FAMILY ENVIRONMENT AS FACILITATORS OF THE CONSUMPTION OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

The Dark Tetrad is a psychological concept that originally consisted of three empirically overlapping components, Machiavellianism, narcissism and psychopathy; finally, sadism is included in the description of dark traits as well. The aim of this study was to examine the relationship between the Dark Tetrad traits, unfavorable environmental environment during the childhood, and consumption of psychoactive substances (CPS). The data were collected via an online survey and the analyses were conducted on a sample of 239 respondents (55.65% of female respondents). The results showed that psychopathy is the most important predictor of CPS because it independently and positively predicted all examined types of psychoactive substances' consumption. Narcissism has shown an independent positive contribution in the prediction of cigarettes and cannabis consumption, as well as the overall measure of substance use. Machiavellianism and sadism had positive correlations with some of the examined criteria, but not an independent contribution in the regression models; this means that the detected bivariate associations can be reduced to the relations between other dark traits and consumption of CPS, most likely psychopathy. No connections were found between the unfavorable environment and the criterion variables, neither the interactions between dark traits and the environment in the prediction of CPS. We discuss the implications of the findings, taking into account the limitations of the research itself.

*KEY WORDS: Dark Tetrad / psychoactive substances consumption /
dysfunctional family environment*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 1 / 85-102
Pregledni naučni rad
Primljeno: 30. novembra 2020. godine
Prihvaćeno: 26. januara 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2021015
UDK: 305-055.2:174.6

KARAKTERISTIKE KOCKANJA KOD ŽENA

Sladana Milošević*

Cilj ovog rada je razmatranje rezultata istraživanja o karakteristikama kockanja žena i objašnjenja rodni razlika u kockanju. Kockanje danas predstavlja opšteprisutnu multi-dimenzionalnu društvenu pojavu koja uključuje sve veći broj populacije. Upravo, zbog uticaja na ukupnu stopu problema s kockanjem u opštoj populaciji i što je još važnije, na određene rizične grupe u populaciji, najpre mlade, odrasle kako muškarce tako i žene izaziva veliku zabrinutost. Uprkos proceni da jednu trećinu kockara čine žene, većina postojeće literature o kockanju se uglavnom fokusirala na ponašanje i stavove muškaraca u vezi sa kockanjem. Komparativnim analizama između muškaraca i žena uočavaju se razlike u karakteristikama kod žena kao što su: demografska senzitivnost, progresija zavisnosti, motivacija i izbor kockarskih aktivnosti. Žene često zbog sramote i straha od stigmatizacije odlaze da potraže stručnu pomoć. Bolje razumevanje rodni razlika kod žena je neophodno da bi se definisale efikasne strategije prevencije i primenjivali rodno senzitivni programi lečenja.

KLJUČNE REČI: zavisnost od kockanja / kockanje žena / motivacija / vrste kockarskih igara

* Institut za mentalno zdravlje, Beograd. E-mail: sladjanamilo@gmail.com

UVOD

Za čoveka, igra predstavlja oblik ponašanja koje je utkano u samo njegovo biće i njegovu društvenu stvarnost i percepciju sveta. Iz tog razloga, često se fenomen igre uzima zdravo za gotovo, bez dubljih tumačenja i razumevanja egzistencijalne i stvaralačke svrhe koju ona poseduje. Kako je igra u tesnoj vezi sa srećom, s jedne strane, kao stvaralac privremene, kratkotrajne sreće u trenutku njenog odigravanja i, s druge strane, sreća se vidi kao rezultat rizika usled igre (igre na sreću) i vezuje se za njenu materijalnu stranu, novac ili predmete od vrednosti (Koprek, 2013). Kako su čoveka od davnina privlačili neplanirani dobici, pa se s pravom može reći da ima dugu istoriju, s obzirom na to da podaci ukazuju na postojanje kockanja i pre pojave novca kao sredstva plaćanja. Dakle, kockanje postoji koliko i ljudsko društvo. Ali suprotno igri kao potpunoj slobodi, kod igara na sreću u glavni kadar dolaze čovekov nagon i iracionalnost (Božović, 2013). Ovakva iracionalna ponašanja stvaraju temelje za razvoj patološkog u čoveku, s toga danas svedočimo prekomernoj zavisnosti od igara na sreću i njenog štetnog uticaja na čovekovu egzistenciju, ali i na društvo čiji je član.

Brzi rast i dostupnost nije iznenađenje, ako se u obzir uzmu sve naklonjeniji stavovi društva prema kockanju kao obliku zabave, interesi države kao mogućnost povećanja nacionalnih prihoda, otvaranja novih radnih mesta, interesa lokalne zajednice da ojača turizam i time ekonomski razvoj (Binde, 2009; Tse et al., 2012). U skladu sa tim, danas se sa pravom o kockanju govori kao o opšteprisutnoj, multidimenzionalnoj društvenoj pojavi, u koju se uključuje sve veći broj populacije (Bjelajac, 2017). Ipak, sve ovo izaziva zabrinutost zbog uticaja na ukupnu stopu problema s kockanjem u opštoj populaciji i što je još važnije, na određene rizične grupe u populaciji, najpre mlade (Gupta & Derevensky, 2000), starije odrasle osobe (Petry, 2002) i žene (Ladd & Petry, 2002).

Uprkos proceni da jednu trećinu kockara čine žene, većina postojeće literature o kockanju se uglavnom fokusirala na ponašanje i stavove muškaraca u vezi sa kockanjem. To i ne predstavlja iznenađenje, jer se kockanje smatralo aktivnošću u kojoj dominiraju muškarci, odnosno postojanje više stope učešća, ali i štete u poređenju sa ženama (Abbott, Romild & Volberg, 2018; Delfabbro, 2002). Iako se kockanje, kao pretežno muška aktivnost, postepeno menja i u sve većoj meri ustupa mesto ženama i danas se prevalenca zavisnosti od kockanja kreće 3:1 do 2:1 u korist muškaraca u odnosu na žene (Håkansson & Widinghoff, 2020; Tavares et al., 2001). Ovakav podatak se neretko pripisuje liberalizaciji zakona o kockanju, promeni rodni uloga, ekonomskim resursima koji su ženama na raspolaganju i otvaraju prostor za sve veće kockanje žena. S druge strane, kao objašnjenje da povećano učešće žena u kockarskim aktivnostima ne iznenađuje ukoliko se osvrnemo i na povećani udeo žena u zavisnosti od alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci (Farré et al., 2015; Gambling Comision, 2017; Khanbhai, Smith & Battersby, 2017; Merkouris et al., 2016). Bilo kako bilo, u svemu ovome ne treba zanemariti

pokazatelje individualnih razlika, kulturnu zasnovanost, dostupnost i društvenu prihvatljivost.

Komparativna analiza prevalence kockanja sprovedena u Južnom Velsu iz 2011. godine ukazuje da se 64% žena kockalo bar jednom u toku godine u poređenju sa 66% muškaraca (Sproston, Hing & Polankay, 2012). Na sličnu zastupljenost ukazuju i druga istraživanja, na Novom Zelandu u periodu od godinu dana praćenja oko 80,3% žena se kockalo u odnosu na 80,4% muškaraca (Abbott, Romild & Volberg, 2018). Prevalenca kockanja žena u Velikoj Britaniji pokazuje da je 44% žena u odnosu na 53% muškaraca učestvovalo u nekom obliku kockanja u poslednjih četiri nedelje (Gambling Comision, 2017).

Sve navedeno ukazuje na potrebu sagledavanja rodno specifičnih faktora koji utiču na kockarske aktivnosti žena. Cilj ovog rada je razmatranje rezultata istraživanja o karakteristikama kockanja žena i objašnjenja rodni razlika u kockanju.

POJMOVNO ODREĐENJE KOCKANJA I ZAVISNOSTI OD KOCKANJA

Kockanje ili kocka je zajednički naziv za sve hazardne igre koje uključuju ulaganje novca, uz rizik i nadu u očekivanju pozitivnog ishoda, tj. da će igrač dobiti ono što je uložio ili više od toga (Jasaeri & Bin Habil, 2012; Koić i dr. 2009). Kockanje slično definišu Korn i Šafer i navode da kockanje uključuje reskiranje nečeg vrednog s obzirom na ishod događaja na koji osoba ne može uticati, budući da je pobjeda, odnosno gubitak određen srećom (Korn & Shaffer, 1999 prema Grant, Desai & Potenza, 2009).

Sam kontinuum kockanja se kreće od opuštajućeg rekreativnog koje nema štetnih posledica, preko problematičnog sa određenim posledicama na individualnom i porodičnom planu do kockanja koje prevazilazi opseg igre i kontrole, tj. postaje patološko (Ashley & Boehlke, 2012). U skladu s tim, društveno rekreativni tip kockanja traje određeni vremenski period uz prihvatljive rizike i gubitke, može biti epizodično (manje od jednom u mesec dana) ili redovno (barem jednom u mesec dana). Osoba uglavnom kocka u društvu prijatelja ili kolega.

Problematični tip kockanja, s jedne strane obuhvata kockanje osoba sa rizikom od razvoja problematičnog kockanja (kockanje je često i ponavlja se u poslednjih 18 meseci) i kockanje osoba visokog rizika za razvoj problematičnog kockanja, s druge strane. Problematično kockanje je kockanje koje počinje stvarati određene probleme u ličnom i porodičnom funkcionisanju, školovanju, poslu i finansijama. Konkretno stvara tri ili četiri problema u različitim aspektima života (Subramaniam et al., 2017).

O patološkom kockanju ili zavisnosti od kockanja se može govoriti kada osoba nije u stanju kontrolisati svoj impuls za kockanjem, te kockanjem šteti sebi i drugima. Ogleda se u učestalom kockanju u poslednjih 18 meseci i stvaranju pet i više problema povezanih sa kockanjem. Pojam patološkog kockanja se upotrebljavao u Diagnostic and Statistical Manual and Mental Disorders-DSM-IV sve do 2013.

godine kada je patološko kockanje bilo svrstano u poremećaje nagona i kontrole impulsa (F63.0).

Od 2013. godine prema petom izdanju Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalno zdravlje i poremećaje (DSM-V) ranije patološko kockanje je rekvalifikovano kao „zavisnost i srodni poremećaji“, zajedno sa poremećajem upotrebe alkohola i droga. Znaci i simptomi zavisnosti od kockanja su:

- preokupiranost kockanjem uz konstantno pribavljanje više novca,
- izražena potreba za kockanjem sa sve većom količinom novca kako bi se doživelo uzbuđenje,
- bezuspešno pokušavanje da se kockanje kontroliše, smanji ili zaustavi,
- uznemirenost i razdražljivost kada se pokušava smanjiti ili prestati kockati,
- kockanje kako bi se izbegli problemi ili ublažio osećaj bespomoćnosti, krivice, anksioznosti ili depresije,
- pokušaj da se kockanjem vrati izgubljeni novac,
- laganje članova porodice i drugih lica kako bi se sakrila učestalost i razmere kockanja,
- urušavanje ili prekidanje međuljudskih odnosa,
- obezbeđivanje novca za kockanje kroz pribegavanje prevarama i krađama ili pozajmljivanje od drugih (Koić i dr. 2009; Petry et al., 2013).

Sličnosti zavisnosti od kockanja sa drugim poremećajima zavisnosti se ogledaju u: gubitku kontrole, preokupiranosti, disfunkcionalnosti u sferama ličnog, porodičnog, profesionalnog i socijalnog funkcionisanja, stigmatizaciji, nepostojanju rešenosti i motivacije samog zavisnika za lečenje.

S druge strane, razlike uključuju: nerealne fantazije o uticaju i uspehu, kognitivne distorzije, iracionalno ponašanje koje je suprotno od zdravog razuma i logike (Petry et al., 2013).

TEORIJSKA POZADINA RODNE RAZLIKE KOCKANJA

Sagledavanje razlike kockanja žena i muškaraca je najpre u literaturi propraćeno kroz prizmu nekoliko teorija. To su: teorije socijalnog kapitala, kulturno geografske teorije i teorije rodne uloge i socijalizacija.

Teorija socijalnog kapitala- rasvetljava motivaciju žena za kockanje. Prema ovoj teoriji je način bežanja od svakodnevnog pritiska koji mogu biti sastavni deo života žena kada se suočavaju sa osećanjem otuđenosti od zajednice ili konfuzijom socijalnih normi (Kawashi & Berkman, 2001 prema Holdsworth, Hing & Breen, 2012). Osnovna ideja ove teorije je da interpersonalne povezanosti imaju posebnu vrednost. Uspostavljanje i doživljavanje veze sa drugima od suštinske važnosti za psihičko i fizičko blagostanje pojedinca, kroz pružanje podrške što doprinosi osećaju pripadnosti i povezanosti (Nuske, Holdsworth & Breen, 2016). Takođe i drugi autori

potvrđuju da su socijalna izolacija, nepovezanost su doprinoseći faktori koji pokreću kockarske aktivnosti (Toneatto & Wang, 2009). Dakle, kockanje je problem ranjivih, usamljenih žena, a kazina i klubovi postaju socijalno sigurno okruženje u kojem žene dobijaju podršku i razumevanje.

Kulturno geografske teorije - prema ovoj teoriji različite kockarske aktivnosti predstavljaju različite potkulture koje nisu podjednako atraktivne za oba pola. Prema postulatu ove teorije žene manje preferiraju kockarke aktivnosti kao što su igra kartama i kladenje na trke konja jer su to tradicionalno obeleženi kao muška aktivnosti i lokacije. Dakle, boravak žena na ovakvim mestima potencijalno može biti izvor prezira od strane muškaraca i drugih žena. Međutim, savremeno društvo teži da smanji taj jaz i promeni „mušku kulturu” izgradnjom savremenih objekata, tj. hotela i kazina koji su podjednako privlačni i atraktivni i za žene bez osude. Shodno tome, ova teorija pokušava pružiti objašnjenje zašto žene izbegavaju određena mesta za kockanje (Walker, 1992 prema Delfabbro, 2002; Holdsworth, Hing & Breen, 2012).

Teorije rodne uloge - teorija rodne uloge se može definisati kao vrednost, norme i očekivanja koje društvo ima u odnosu na rod. Ova teorija postulira razlike u ponašanju između muškarca i žena. Posmatrajući tradicionalno žene se nisu kockale često kao muškarci jer to upravo nije bilo u skladu sa njihovom ulogom u društvu (Hraba & Lee, 1996). Društvo „definiše” ulogu žena najpre, ekspresivnu ulogu i „čuvara” ognjišta, dok je muškarcima „propisana” instrumentalna uloga. U tom smislu kockanje žena bilo bi rasipanje novca, a i pretnja po društvo. Upravo sagledavanje pozadine teorije rodne uloge omogućava razumevanje problema sa kockanjem u kasnijim godinama žena. Njihova tradicionalno rodna uloga bleđi, potreba za brigom se smanjuje, deca odlaze od kuće „sindrom praznog gnezda” je sve više zastupljen, neretko dolazi i smrt supružnika, što zasigurno trasira usamljenost. S druge strane, kada je reč o muškarcima, muškost se neretko dokazuje i pokazuje aktivnostima koje zahtevaju veštine i neustrašivost u određenim situacijama (Sibley & Harre, 2008), kockanje, posebno kockanje sa velikim ulozima pruža im priliku za dokazivanjem koliko mogu biti neustrašivi i vešti. S obzirom na ovu društvenu normu nije iznenađenje što muškarci u svoj kockarski repertoar uključuju veštine poput blask jack i pokera (LaPlante et al., 2006).

FENOMENOLOŠKE KARAKTERISTIKE KOCKANJA ŽENA

Literatura ukazuje na postojanje određene rodne demografske vulnerabilnosti za započinjanje sa kockarskim aktivnostima. Kada je reč o životnom ciklusu, podaci sugerišu na ubrzani rast kockanja među mladima, pogotovo u prelasku iz adolescencije u mladu odraslu dob. Studije ponašanja adolescentnog kockanja pokazuju da su devojke manje uključene od dečaka (Dowling et al., 2017). Problem kockanja kod devojaka u odnosu na mladiće se kreće od 1:3 do 1:5. Pored ove starosne grupacije vulnerabilna je i starija populacija upravo zbog specifičnosti koji karakteriše ovu dob: penzija, odlazak dece iz roditeljskog doma, „sindrom praznog gnezda”, gde povećava frekventnost kockanja upravo da bi se popunilo vreme gde

kockanje predstavlja način suočavanja sa viškom vremena, socijalnom izolacijom, usamljenošću, postojanjem fizičkih zdravstvenih problema. Ne treba zanemariti ni faktor rizika u ovoj starosnoj dobi žena koji se može sagledati kroz mehanizam odnosa bračnog stanja i problema. Naime, gubitak partnera rezultira tugom i osećajem gubitka. Gubitak kod žena dovodi do slabljenja otpornosti i većoj podložnosti usamljenosti i kockanju (Berry, Fraehlich & Toderian, 2002). Postoje i podaci koji se bave ovim temama i ukazuju da odnos pola i gubitka partnera i uključivanje u kockarske aktivnosti karakterističniji za muškarce u odnosu na žene.

Sagledavanjem demografskih odlika žene u kasnijem životnom dobu započinju kockarske aktivnosti. U prilog tome govore rezultati istraživanja (Ladoceur et al., 1994 prema Martins et al., 2002) sprovedenog na 1471 uzorku prosečne starosti oko 18 godina. Autori otkrivaju da je 5,7% muškaraca u odnosu na 0,6% žena imalo problem sa kockanjem, što govori u prilog da je odnos muškaraca i žena bio 9,5:1. Drugo istraživanje sprovedeno na uzorku od 1771 prosečne starosti ispitanika oko 22,3 godine ukazuje da se problematično kockanje intenzivira kod žena u odnosu na muškarce i iznosi 4:1. Ovi rezultati potvrđuju tezu da se kasnije javlja problem sa kockanjem kod žena (Lesiuer et al., 1991 prema Martins et al., 2002). Neki autori su mišljenja da nema značajnih razlika po pitanju sociodemografskih karakteristika između žena i muškaraca. Profil „tipičnog kockara“ bi bio da su njih 76% starosti između 30 i 49 godina, 67% oženjeno, 75% imaju decu, srednjoškolskog obrazovanja 74%, njih 90% igra poker, 10% istovremeno je zavisno i od alkohola, 23% od drugih PAS i 23% pokušalo samoubistvo (Strachan & Custer, 1993 prema Martins et al., 2002). Što se tiče žena, razliku pronalaze Tavares i saradnici (2001) jedino po pitanju bračnog statusa 59% je slobodno i 54% igra bingo. Međutim, tehnološki razvoj menja i vrstu i dostupnost kockarskih aktivnosti koje utiču na varijabilnost demografskog profila žena. Naime, neki autori pronalaze razlog u osećanju sigurnosti koje pruža internet kockanje i samim tim biva razlog ranijem iskustvu žena u odnosu na muškarce. Međutim, kada se sagledava u globalu ipak mlađe žene imaju manju stopu problema sa kockanjem u odnosu na muškarce (Dowling et al., 2014).

Autori sugerišu da je kao i kod zavisnosti od alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci, progresija zavisnosti kockanja kod žena brža u odnosu na muškarce. Ubrzani razvoj zavisnosti kod žena je prepoznat kao „*teleskopski efekat*”. Kod žena zavisnika od kockanja teleskopski efekat se javlja u dva perioda: prvo u intervalu između intenziviranja kockanja i prvih problema povezanih sa kockanjem i između ovih prvih problema i vremena kada su razvile zavisnost (Grant, Odlaug & Mooney, 2012 ; Ladd & Petry, 2002; Grant & Kim, 2002; Tavares et al., 2001). U prilog tome govore rezultati istraživanja Granta i saradnika sprovedenog 2012. godine na 73 odrasla ispitanika od kojih su 34 činile žene. Prosečna starost žena na početku kockarskih aktivnosti je bila 31,3 godina u odnosu na 22,4 godine koliko je iznosila prosečna starost muškaraca. Žene su imale kraći period od započinjanja kockanja do ispunjavanja kriterijuma za zavisnost od kockanja koji je iznosio oko 8,3 godine, a kod muškaraca je to bilo 11,9 godina (Grant, Odlaug & Mooney, 2012).

Rodne razlike se protežu i na povezanost kockanja sa višestrukim poremećajima mentalnog zdravlja, što istovremeno povećava mogućnost da problem sa kockanjem

u većoj meri utiče na genezu i strukturisanje određenih poremećaja. Osvetljavanje ove veze može ići i u pravcu potrebe ublažavanja neprijatnih osećanja gde žene koriste kockanje, ali se sa povećanjem ozbiljnosti kockanja pogoršavaju i simptomi poremećaja. Na postojanje ovakvog komorbiditeta govore rezultati istraživanja i nalaze statističke značajnosti depresije, distimije, socijalnih fobija, generalizovanog anksioznog poremećaja i kockanja kod žena (Desai & Potenza, 2008; Ellenbogen, Derevensky & Gupta, 2007; Nower et al., 2004; Potenza, Maciejewski & Mazure 2006). Podaci studije iz Brazila 78 žena i 78 muškaraca na programu lečenja utvrdila je da su žene više izveštavale o pokušaju samoubistva u odnosu na muškarce (Martins et al., 2004 prema Gavriel-Fried & Ajzenstadt, 2011). Žene imaju i tendenciju ka asocijalnom ponašanju i senzitivnosti na kritike. U skladu sa navedenim čini se „opravdanim” odabir kockarskih aktivnosti gde je interakcija sa drugim ljudima svedena na minimum. Da je kockanje žena neretko udruženo sa drugim poremećajima svedoče podaci, na primer: sa anoreksijom 55%, bulimijom i to u 11%, kompulsivnom kupovinom u oko 39% slučajeva češće u odnosu na muškarce (Westphal & Jonson, 2000 prema Boughton & Felenchuk, 2007). Muškarci češće prijavljuju konzumaciju alkohola dok se kockaju, te je zloupotreba/zavisnost od alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci više zastupljena, a žene zloupotrebu lekova, istoriju lične traume, pozitivna porodična istorija alkoholizma roditelja i drugih mentalnih poremećaja. Njihovi partneri, takođe, najčešće zavisni od alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci.

EVOLUTIVNO EKOLOŠKI PRISTUP RIZIKU – RODNE RAZLIKE

Polazeći od samog termina rizičnosti koji podrazumeva okolnosti izlaganja nekoj opasnosti, dovođenje nečega u pitanje ili stavljanje na kocku nekih vrednosti, dobara i slično (Jugović, 2004), može se sa pravom reći da je kockanje pandam riziku. U ovom slučaju je to kockati se, pa šta sreća donese. Štaviše, predstavlja igranje igre koja uključuje dva elementa slučajnosti i rizika za dobitak ili gubitak značajnog iznosa. Ako je rizik operacionalizovan ulozima, kockari plasiraju rizičnije uloge na više opklada jer takve opklade generišu veći potencijal varijacija u gubicima i dobitcima. Kockar ne anticipira posledice nego se rukovodi zadovoljstvom, uglavnom maksimizira očekivanu korist.

S obzirom na to da kockanje uključuje rizičan izbor jer su ishodi nesigurni i potencijalno štetni, za rizičan izbor i ponašanje je značajan način na koji pojedinac/igrač percipira kritične parametre rizika kao što su: opseg potencijalnih ishoda, značenje ishoda i faktore koji određuju verovatnoću ishoda (Spurrier & Blaszczyński, 2013).

Donošenje odluka ili odlučivanje predstavlja kognitivni proces odabira između ponuđenih mogućnosti, koji se sastoji od prepoznavanja i vrednovanja alternativa koje zadovoljavaju skup postavljenih ciljeva (Johnson & Bruce, 2008). Odluka o kockanju je proces koji uključuje različite nivoe rizika i neizvesnosti. Rizično donošenje odluke predstavlja kompromis između straha (rizika) i nade (očekivanog dobitka). Što je očekivana vrednost veća, to igru čini poželjnijom. Upravo

preuzimanjem rizika kockar toleriše mogućnost velikih gubitaka kada bi postigao „materijalnu i psihološku korist”. Varijabilnost u percepciji rizika između muškaraca i žena pokazuje da muškarci imaju tendenciju višeg preuzimanje rizika od žena (Clarke, 2004; Eckel & Grossman, 2008; Harris & Jenkins, 2006; Mishra, Lalumière & Williams, 2010; Secades-Villa et al., 2016). Muškarci percipiraju više pozitivne ishode kockanja u odnosu na žene. Takođe, više su usmereni na ugođaj prilikom kockanja i usredsređeni su na veličinu nagrada i traženje opcija sa najvećim mogućim dobicima. Suprotno tome, žene su usmerene manjim nagradama. S toga, muškarci u odnosu na žene su skloniji da tolerišu različite rastuće nivoe rizika, kako bi postigli nagradu, a žene pokazuju veću osetljivost na učestalost nagrada (Wong et al., 2013). Pored svega navedenog, važno je napomenuti i doprinos interakcije emocija i donošenja odluke. Tako ciklus uzbuđenja ustupa mesto fantazijama o ishodu, generisan u želji za još jednim pokušajem preokreta. Subjektivno uzbuđenje u ovom slučaju biva pojačano uslužnim osobljem, svetlima, zvukovima i bojama dizajniranim da pojačaju čulne percepcije, uzbuđenje i uživanje, a istovremeno i želju za nastavkom kockanja.

Pored sagledavanja rizičnog ponašanja iz individualne perspektive, literatura ukazuje da ne postoji univerzalna individualna predispozicija za određeno rizično ponašanje među kojima je i kockanje, ali individualne razlike u predispoziciji za upuštanje u rizična ponašanja mogu biti rezultat jedinstvenih gena i izloženosti ekološkim faktorima (Stoltenberg, Batien & Birgenheir, 2008). Kulturno specifični uticaji deluju putem normi koje utiču na kockanje kao društveno prihvatljivo ponašanje, dok ekološke faktore najpre čine porodični činoci, dostupnost i pristupačnost kao marketing koji oglašavanjem promoviše kockarske aktivnosti. Primeri izloženosti ekološkim faktorima počevši najpre od porodice odnose se na, porodične odnose, zatim stavove i ponašanja roditelja koja doprinose razvoju rizičnog ponašanja (Darbyshire, Oster, & Carrig, 2001).

Kako se u porodici kroz emocionalnu razmenu stvara klima u kojoj se formira ličnost, preko mehanizama identifikacije izgrađuje identitet i počinje socijalnost (Milojković, Srna i Mićović, 1997). Tokom procesa primarne socijalizacije dete usvaja norme, vrednosti i obrasce ponašanja koje se smatraju karakterističnim za njegov pol i na taj način kao krajnji rezultat nastaje kulturološki produkovana kategorija roda. Identifikacija sa roditeljima trasira obeležja sa kojima će se dete naknadno identifikovati (Bazić i Pešić, 2012). U porodici su muškarci podsticani da učestvuju u takmičarskim aktivnostima, najpre, u sportovima gde se na preuzimanje rizika gleda kao deo muškog rodnog identiteta, dok se devojčice podstiču da ostanu oprezne i izbegavanje rizika postaje deo identiteta ženskog roda. Štaviše, društvena očekivanja od muškaraca su začeta još u porodici, gde se muškarci koji rizikuju vrednuju kao sposobni, uspešni, socijalno poželjniji i privlačniji čak i za žene.

Porodica upoznavanjem kroz sopstveno učešće u kockarskim aktivnostima pokazuje sopstvene stavove o kockanju koji normalizuju kockanje kroz ponašanje kao što je: obezbeđivanje novca za kockanje, kupovina tiketa, aktivno podsticanje. Porodice time postavljaju norme u okviru kojih se kockanje posmatra u pozitivnom svetlu. Međugeneracijski prenos kockanja može biti i kroz prizmu finansijske i druge prednosti kockanja u smislu bezopasne porodične igre ili načina provođenja

slobodnog vremena (Campbell et al., 2011). Tako porodica postaje prihvatljivo okruženje za kockanje i postiže efekat generacijskog multiplikatora kroz reprodukciju normi, ponašanja i stavova o kockanju sa roditelja na decu (Abbott, Romild & Volberg, 2018). Ovakvi stavovi porodice postaju doprinoseći činioci ranog započinjanja kockanja što otvara put ka generisanju i strukturisanju, najpre, problematičnom, a zatim i zavisnosti od kockanja (Dowling et al., 2017). Drugi autori ističu da deca problematičnih kockara imaju četiri puta veći rizik uključivanja u kockarske aktivnosti u odnosu na svoje vršnjake (Abbott et al., 1995 prema Darbyshire, Oster & Carrig, 2001). Ako se ovome doda i rodni način usvajanja kockarskih aktivnosti, postaje uobičajeno prvo iskustvo devojaka sa kockanjem kroz kockanje njihovih majki, dok muškarci to čine preko očeva.

Dostupnost i pristupačnost mesta za kockanje se izdvaja kao značajan faktor kockanja žena. Tehnološki napredak savremenog doba koji oblikuje individualistički životni stil, koji sve to “olakšava” u smislu pristupačnosti i mogućnosti kockanja preko mobilnih telefona, tableta, računara, a sve se može odvijati u dnevnoj sobi, ćaskanje uz igranje on-line pokera (McCormack, Shorter & Griffiths, 2014). Mogućnost kockanja od kuće ne nudi samo dostupnost, lakoću i sigurnost ženama da se oprobaju u različitim igračkim aktivnostima u tajnosti, tj. bez opasnosti od podsmeha drugih. U skladu sa tim, može se reći da je danas moguće kockati u bilo koje doba dana, u različitim zemljama sveta, uz mogućnost on-line plaćanja, što čini da mogućnost za kockanje postaje neograničena.

Da je faktor sigurnosti uvek bio važan za žene, podupire studija bingo igrača. U Engleskoj je još 80-tih godina prošlog veka identifikovano nekoliko faktora koji su uticali na kockanje žena: fleksibilno radno vreme, lokalna raspoloživost, niska cena i sigurnost mesta (Dikei, 1996 prema Volberg, 2003). Iz sadašnje perspektive čini se da su razlozi žena isti, samo su dobili savremeniju varijantu ispunjavanja zahteva. Iako se u prvi mah čini da on-line kockanje ima mnogo „pozitivnih” strana, ne treba zanemariti njegov adiktivni potencijal, posebno postaje opasno za pojedine grupe kao što su žene sa malom decom, starije žene, invalide koji dosta vremena provode u kući i obavljaju poslove vezane za kuću (Håkansson & Widinghoff, 2020). Ovakav “olak” način kockanja otežava apstinenciju i usložnjava problem.

Naposletku, ništa manje važnu treba dodati i kockarsku industriju koja nakon muškaraca svoju pažnju usmeravaju na drugu ciljnu grupu – žene, smatrajući ih veliko a nedovoljno iskorišćeno “tržište” (Corney & Davis, 2010). Veb-lokacije postaju orijentisane ka ženama, sa dizajnom i slikama kao i sadržajem koji imaju za cilj privući što veći broj žena da participiraju u kockarskim igrama (Håkansson & Widinghoff, 2019). Oslanjaju se na već poznatu vulnerabilnost žena i potrebu za socijalnom interakcijom. Kao sredstvo koriste glamur i žene poznate ličnosti da promovišu „svoje proizvode”, i da je kockanje finansijski i emocionalno korisna aktivnost.

RODNE RAZLIKE U MOTIVACIJI I SKLONOSTI KOCKARSKIH AKTIVNOSTI

Imajući u vidu da je za neke pojedince kockanje sporadična aktivnost za zabavu, za druge „strast“ dok za treće može biti „razarajuća“ aktivnost koja izaziva brojne posledice (Sundqvist, Jonsson & Weinberg, 2016). S obzirom, da pojedinci različito reaguju na iste situacije, što sugerise da imaju različite sklonosti u ponašanju (Deci & Ryan, 1985 prema Lamont, Hing & Gainsbury, 2011), odgovor za kockarske aktivnosti koje se kreću ovom linearnom putanjom može se delimično pronaći i u motivaciji. To potvrđuje i definicija motivacije kao unutrašnja i/ili spoljna sila koja pokreće i usmerava, pojačava i vodi na upornost u ponašanju (Lee et al., 2007). Prema teoriji očekivanja, motivacija može biti rezultat privlačnosti cilja, to jeste, pretpostavlja se da izbor ponašanja zavisi od očekivanja privlačnog ishoda koji za pojedinca ima važnost ili potencijal nagrade i verovanju da će ga radnja dovesti do cilja, a nagrada će zadovoljiti važne potrebe koje su dovoljno jake da se uloženi trud čini smislenim (Ibáñez et al., 2003; Lamont & Hing, 2001; Lamont, Hing & Gainsbury, 2011). U skladu sa tim, motivacija odražava različita očekivanja kockara kao što su pozitivni aspekti kockanja s jedne strane, dok s druge strane ima potencijal za ublažavanje negativnih emocija.

Žene su kockanje označile kao želju da pobegnu usamljenosti, depresije, napetosti i stresa koju stvaraju socijalni zahtevi kao što su zahtevi domaćinstva i radnog mesta koji se postavljaju pred žene, zatim dosade i socijalne izolacije. U skladu s tim birale su igre koje bi maksimizirale njihovo vreme (Gavriel-Fried & Ajzenstadt, 2011; Hing & Breen, 2001; Li, 2007; Toneatto & Wang, 2009). U početku se kockanje učini dobrim „rešenjem“, ali ubrzo dobija drugo lice kada kockanje postaje izvor stresa i narušavanje interpesonalnih odnosa, to jeste, nastaje paradoksalna situacija ono što je bilo „rešenje“ postaje izvor psihološke patnje naročito za kompulsivne kockare.

Drugi motiv je iz socijalnih razloga, gde se žene kockaju da bi bile u društvu drugih ljudi. Smatra se da je socijalna izolacija ključni motivator za započinjanje kockanja, ali i jedan od doprinosećih činilaca razvoja problema sa kockanjem. Okruženje poput klubova predstavlja mesta koja olakšavaju socijalnu interakciju. Ljubazno osoblje i menadžeri doprinose da zaborave na usamljenost i izolaciju (Sundqvist, Jonsson & Wennberg, 2016). Međutim, ne treba zanemariti da usamljenost može imati i drugo zaleđe. Naime „usamljenost“ može rasti paralelno sa gubitkom kontrole nad kockanjem kada nemaju kome da se obrate, jer niko ne razume njihove „nevolje“. Tako socijalna izolacija poprima dvostruku ulogu bilo kao pokretač kockanja ili kao posledica kumulativnog problema sa kockanjem (Holdsworth, Hing & Breen, 2012). Potencijani motiv može biti i percepcija dominacije nad muškarcima u nekim sredinama čini kockanje privlačnom aktivnošću za žene.

Nasuprot tome, muškarci kockanjem uglavnom zadovoljavaju potrebu za uzbuđenjem, uživaju u „naletu adrenalina“ povezanim sa igrom, jačanjem ega, potvrdom muškosti, senzacijama, verovanje da mogu uticati na ishod igre kao i pogrešnim naporima da zarade novac (Wenzel & Dahl, 2009). Kada se u obzir uzme

kockanje adolescenata, muški adolescenti u odnosu na devojke više su motivisani da kockaju kako bi pobjegli od problema, zaradili novac, osećali bolje i zabavili (Jackson et al., 2008).

Rodno istraživanje usmereno na izbor kockarskih aktivnosti ukazuje da je preferencija kockarskih aktivnosti žena neretko i varijabilna. Najpre, njihova prva iskustva sa kockanjem još u ranoj mladosti i uglavnom su to loto, greb-greb (Baggio et al., 2018; Elton-Marshall et al., 2016). Sa odrastanjem se nastavljaju aktivnosti zasnovane na sreći i izbegavaju igre veština pravdajući se neretko nedostatkom neophodnog „znanja” za određene igre, odlučuju za manji novčani rizik i praktikuju igre poput automata i binga, sa jedne strane, ali s druge strane, ima podataka da postoje primeri žena koje uz rodno karakteristične nestrateške igre praktikuju i igre zasnovane na veštinama i sve veći udeo žena koje učestvuju u kladenju na konjskim trkama (Holdsworth, Hing & Breen, 2012).

Za razliku od njih, muškarci uglavnom preferiraju akciono orijentisane strateške oblike kockanja koje zahtevaju veći stepen preuzimanja rizika i veština kao što su trke konja, sportsko kladenje, black jack i poker.

Na slične podatke ukazuje i istraživanje sprovedeno u Srbiji na 3111 ispitanika ukazuje da je kockanje pet puta više rasprostranjeno među muškarcima nego devojka, odnosno 54% naspram 11%. Najpre, 28% je posećivalo sportske kladionice, 8% igra poker i 3% kazino. Oko 50% muškaraca između 17 i 35 godina učestvuje u sportskom kladenju naspram 6% devojaka (Jugović, 2004).

Postoje i podaci koji ukazuju da akcione igre kao što su greb-greb, loto, omiljene su igre mladih bez obzira na rod. Istraživanje sprovedeno u Velikoj Britaniji ukazuje da 64% mladih igra loto povremeno, 16% veći deo vremena tokom godine, 14% jednom tokom svake nedelje (Wood & Griffiths, 2002).

STIGMATIZACIJA KOCKANJA- KOMPARATIVNA ANALIZA

Poput drugih poremećaja, i zavisnost od kockanja je praćena stigmom i diskriminacijom. Stigma može biti doživljena, kada predstavlja aktuelno iskustvo diskriminacije ili internalizovana, kada ukazuje na strah od diskriminacije ili osećanje sramote, stida, skrivanja, povlačenja usled toga što se negativni stereotip prihvata (Corrigan, 1998 prema Milačić-Vidojević i Dragojević, 2011). Traženje pomoći pojedinaca koji imaju problem sa kockanjem je odloženo zbog stigme i diskriminacije. Podaci ukazuju da samo 25% ljudi će potražiti pomoć zbog problema sa kockanjem. Kao razlog jeste namera da se izbegne sramota i strah od stigme koja predstavlja važan prediktivni faktor odloženog pružanja pomoći. Literatura ukazuje na postojanje rodne percepcije stigma i traženja pomoći. Muškarci su izveštavali da finansijski gubici stvaraju stigmatu i predstavljaju prepreku u traženju pomoći, dok žene da osećaj sreće i zabavna priroda kockanja predstavlja prepreku. Međutim, presudno je priznavanje pred drugima da je usamljena i priznanje da se kockala da bi se povezala sa drugima. Tako za žene biva sramno priznanje da su ih „zavela” mesta gde se osećaju važnim, poricanje zavisnosti, sramota zbog neiskrenosti i verovanje u sreću odlažu traženje pomoći (Suurvali et al., 2008 prema Baxter et al.,

2016). Žene odlaze pomoć uglavnom jer negiraju problem, strahuju da će izgubiti važnu društvenu vezu koju su stekle kockanjem, ne treba zanemariti i da je društvena percepcija kockanja žena negativnija u odnosu na muškarce (Hing et al., 2015; Potenza et al., 2001). Istraživanje Horhea i Hodžinsa (Horch & Hodgins, 2008) pokazuje da se ljudi žele distancirati od pojedinaca nakon saznanja da imaju problem sa kockanjem i to posebno kada su muškarci u pitanju.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sublimacijom i analizom prikazanih rezultata istraživanja može se zaključiti da žene koje se bore sa ličnim, porodičnim problemima, imaju iskustvo gubitka voljenih osoba su sklonije kockanju. U poređenju sa muškarcima, žene počinju kockati u kasnijoj životnoj dobi, ali i imaju bržu progresiju u zavisnost.

Imajući u vidu sve navedeno, nedvosmisleno se nameće potreba sistematičnijeg istraživanja kako u drugim zemljama tako i u našoj. Posebnu pažnju bi trebalo usmeriti na razumevanje ličnih, porodičnih, socioekonomskih i kulturnih okolnosti koje su povezane sa kockarskim aktivnostima.

Rodni pristup je od suštinske važnosti kako bi se razvile efikasne strategije poboljšanja zdravlja i zadovoljile potrebe ove grupe stanovništva. Ništa manje značajno, društvo bi trebalo da usmeri svoje resurse na promociju javnog zdravlja kroz programe prevencije kako za celu populaciju, tako i za vulnerabilne grupe o opasnosti prelaska iz rekreativnog kockanja u zavisnost od kockanja, politiku smanjenja štete i osmišljavanje rodno specifičnih programa tretmana imajući u vidu da žene imaju kulturne i rodne karakteristike kao što su: deficit samopouzdanja i veština rešavanja problema. Sve ovo nam potvrđuje da se ovim specifičnostima može baviti samo u rodno osetljivom ili rodno specifičnom tretmanu.

Ono što je sasvim jasno jeste da kockanje koliko god popularno bilo u savremenom društvu, još uvek je tema koju karakteriše tajnost i stigma i upućuje na preporuku da bi se izbeglo stereotipno mišljenje i osuđivanje žena, programi lečenja treba da budu usmereni ka deinstitutionalizaciji kroz otvaranje grupa za podršku i iznalaženje rodnih alternativnih aktivnosti.

LITERATURA:

- (1) Abbott, M., Romild, U., & Volberg, R. (2018) The prevalence, incidence, and gender and age specific incidence of problem gambling: Results of the Swedish longitudinal gambling study (Swelogs). *Addiction*, 113(4), 699–707.
<https://doi.org/10.1111/add.14083>
- (2) Ashley, L. L., & Boehlke, K. K. (2012) Pathological Gambling: A General Overview. *Journal of Psychoactive Drugs*, 44(1), 27–37.
<https://doi.org/10.1080/02791072.2012.662078>
- (3) Baggio, S., Gainsbury, S. M., Starcevic, V., Richard, J.-B., Beck, F., & Billieux, J. (2018) Gender differences in gambling preferences and problem gambling: a

- network-level analysis. *International Gambling Studies*, 18(3), 515–525.
<https://doi.org/10.1080/14459795.2018.1495750>
- (4) Baxter, A., Salmon, C., Dufresne, K., Carasco-Lee, A., & Matheson, F. I. (2016) Gender differences in felt stigma and barriers to help-seeking for problem gambling. *Addictive Behaviors Reports*, 3, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.abrep.2015.10.001>
 - (5) Bazić, J. & Pešić, M. (2012) *Sociologija*. Leposavić: Učiteljski fakultet.
 - (6) Binde, P. (2009) Exploring the Impact of Gambling Advertising: *An Interview Study of Problem Gamblers*, 7(4), 541–554. <https://doi.org/10.1007/s11469-008-9186-9>
 - (7) Bjelajac, Ž. (2017) Patološko kockanje i kriminal. *Kultura Polisa*, 14(3-4), 185–201.
 - (8) Boughton, R., & Falenchuk, O. (2007) Vulnerability and comorbidity factors of female problem gambling. *Journal of Gambling Studies*, 23(3), 323–334.
<https://doi.org/10.1007/s10899-007-9056-6>
 - (9) Božović, R. (2013) *Igra ili ništa*. Beograd. Čigoja
 - (10) Campbell, C., Derevensky, J., Meerkamper, E., & Cutajar, J. (2011) Parents Perceptions of Adolescent Gambling: A Canadian National Study. *Journal of Gambling Issues*, 25(25), 36–53. <https://doi.org/10.4309/jgi.2011.25.4>
 - (11) Clarke, D. (2004) Impulsiveness, locus of control, motivation and problem gambling. *Journal of Gambling Studies*, 20(4), 319–345.
<https://doi.org/10.1007/s10899-004-4578-7>
 - (12) Corney, R. & Davis, J. (2010) The attractions and risks of Internet gambling for women: A qualitative study. *Journal of Gambling Issues*, 24, 121–139.
<https://doi.org/10.4309/jgi.2010.24.8>
 - (13) Darbyshire, P., Oster, C., & Carrig, H. (2001) Children of parent(s) who have a gambling problem: a review of the literature and commentary on research approaches. *Health & Social Care in the Community*, 9, 185–193.
<https://doi.org/10.1046/j.0966-0410.2001.00302.x>
 - (14) Delfabbro, P. (2002) Gender differences in Australian Gambling: A critical summary of sociological and psychological research. *Australian Journal of Social Issues*, 35(2), 145–158. <https://doi.org/10.1002/j.1839-4655.2000.tb01091.x>
 - (15) Desai, R.A., & Potenza, M.N. (2008) Gender differences in the associations between past-year gambling problems and psychiatric disorders. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 43(3), 173–183. <https://doi.org/10.1007/s00127-007-0283-z>
 - (16) Dowling, N. A., Jackson, A. C., Suomi, A., Lavis, T., Koziol-McLain, J., & Thomas, S. A. (2014) Problem gambling and family violence: Prevalence and patterns in help-seeking populations. *Addictive Behaviors*, 39, 1713–1717.
<https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2014.07.006>
 - (17) Dowling, N.A., Merkouris, S.S., Greenwood, C.J., Oldenhof, E., Toumbourou, J.W., & Youssef, G.J. (2017) Early risk and protective factors for problem gambling: A systematic review and meta-analysis of longitudinal studies. *Clinical Psychology Review* 51(2), 109–124. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2016.10.008>
 - (18) Eckel C., & Grossman, P. (2008) Forecasting risk attitudes: An experimental study using actual and forecast gamble choice. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 68(1), 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2008.04.006>
 - (19) Ellenbogen, S., Derevensky, J., & Gupta, R. (2007) Gender differences among adolescents with gambling-related problems. *Journal of Gambling Studies*, 23(2), 133–143 <https://doi.org/10.1007/s10899-006-9048-y>
 - (20) Elton-Marshall, T., Leatherdale, S. T., & Turner, N. E. (2016). An examination of internet and land-based gambling among adolescents in three Canadian provinces: results from the youth gambling survey (YGS). *BMC Public Health*, 16(1), 277–278.
<https://doi.org/10.1186/s12889-016-2933-0>

- (21) Farré, J. M., Fernández-Aranda, F., Granero, R., Aragay, N., Mallorquí-Bague, N., Ferrer, V., Jiménez-Murcia, S. (2015) Sex addiction and gambling disorder: similarities and differences. *Comprehensive Psychiatry*, 56, 59–68.
<https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2014.10.002>
- (22) Gavriel-Fried, B., & Ajzenstadt, M. (2011) Pathological Women Gamblers: Gender-Related Aspects of Control. *Sex Roles: A Journal of Research*, 66(1-2), 128–142.
<https://doi.org/10.1007/s11199-011-0071-9>
- (23) Grant, J. E., Desai, R. A., & Potenza, M. N. (2009) Relationship of nicotine dependence, subsyndromal and pathological gambling, and other psychiatric disorders: Data from the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 70(3), 334–343.
<https://doi.org/10.4088/JCP.08mo4211>
- (24) Grant, J. E., Odlaug, B. L., & Mooney, M. E. (2012) Telescoping Phenomenon in Pathological Gambling: Association with Gender and Comorbidities. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 200(11), 996–999.
<https://doi.org/10.1097/NMD.0b013e3182718a4d>
- (25) Grant, J.E., & Kim, S.W. (2002) Gender differences in pathological gamblers seeking medication treatment. *Comprehensive Psychiatry*, 43(1), 56–62.
<https://doi.org/10.1053/comp.2002.29857>
- (26) Gupta, R., & Derevensky, J.L. (2000) Adolescents with gambling problems: From research to treatment. *Journal of Gambling Studies*, 16(2), 315–342.
<https://doi.org/10.1023/A:1009493200768>
- (27) Håkansson, A., & Widinghoff, C. (2019) Television gambling advertisements: Extent and content of gambling advertisements with a focus on potential high-risk commercial messages. *Addictive Behaviors Reports*, 9, 100182.
<https://doi.org/10.1016/j.abrep.2019.100182>
- (28) Håkansson, A., & Widinghoff, C. (2020) Gender Differences in Problem Gamblers in an Online Gambling Setting. *Psychology Research and Behavior Management*, 13, 681–691. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S248540>
- (29) Harris, C.R., & Jenkins, M. (2006) Gender Differences in Risk Assessment: Why do Women Take Fewer Risks than Men? *Judgment and Decision Making*, 1(1), 48–63.
- (30) Hing, N., & Breen, H. (2001) An empirical study of sex differences in gaming machine play amongst club members. *International Gambling Studies*, 1(1), 67–86.
<https://doi.org/10.1080/14459800108732288>
- (31) Hing, N., Russell, A. M. T., Gainsbury, S. M., & Nuske, E. (2015) The Public Stigma of Problem Gambling: Its Nature and Relative Intensity Compared to Other Health Conditions. *Journal of Gambling Studies*, 32(3), 847–864.
<https://doi.org/10.1007/s10899-015-9580-8>
- (32) Holdsworth, L., Hing, N., & Breen, H. (2012) Exploring women's problem gambling: A review of the literature. *International Gambling Studies*, 12(2), 199–213.
<https://doi.org/10.1080/14459795.2012.656317>
- (33) Horsch, J.D., D. C., & Hodgins, D. C. (2008) Public stigma of disordered gambling: Social distance, dangerousness, and familiarity. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 27(5), 505–528. <https://doi.org/10.1521/jscp.2008.27.5.505>
- (34) Hrabá, J., & Lee, G. (1996) Gender, gambling and problem gambling. *Journal of Gambling Studies*, 12(1), 83–101. <https://doi.org/10.1007/BF01533191>
- (35) Ibáñez, A., Blanco, C., Moreryra, P., & Saíz-Ruiz, J. (2003) Gender differences in pathological gambling. *Journal Clinical Psychiatry*, 64(3), 295–301.
<https://doi.org/10.4088/JCP.v64n0311>
- (36) Jackson, A.C., Dowling, N., Thomas, S.A., Bond, A., & Patton, G. (2008) Adolescent Gambling Behaviour and Attitudes: A Prevalence Study and Correlates in an

- Australian Population. *Intenational Journal Mental Health Addiction*, 6(3), 325–352. <https://doi.org/10.1007/s11469-008-9149-1>
- (37) Jasaeri, S., & Bin Habil, M. (2012) Reviewing Two Types of Addiction – Pathological Gambling and Substance Use. *Indian Journal of Psychological Medicine*, 34(1), 5–11. <https://doi.org/10.4103/0253-7176.96147>
- (38) Johnson, J., & Bruce, A. (2008) *Decisions: Risk and Reward*. New York: Routledge.
- (39) Jugović, A. (2004) *Rizična ponašanja omladine*. U: M. Nikolić i S. Mihailović (Ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, str. 177–204. Beograd, Centar za proučavanje alternativa.
- (40) Khanbhai, Y., Smith, D., & Battersby, M. (2017) Gender by Preferred Gambling Activity in Treatment Seeking Problem Gamblers: A Comparison of Subgroup Characteristics and Treatment Outcomes. *Journal of Gambling Studies*, 33(1), 99–113. <https://doi.org/10.1007/s10899-016-9614-x>
- (41) Koić, E., Đorđević, V., Filaković, P., & Nađ, S. (2009) Problem and Pathological Gambling. *Collegium Antropologicum*, 33(3), 961–971.
- (42) Koprek, I. (2013) Sreća i igre na sreću. Etički okvir za razumijevanje jednog fenomena današnjice. Nova prisutnost: *Časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11(3), 367–377.
- (43) Ladd, G. T., & Petry, N. M. (2002) Gender differences among pathological gamblers seeking treatment. *Experimental and Clinical Psychopharmacology*, 10(3), 302–309. <https://doi.org/10.1037/1064-1297.10.3.302>
- (44) Lamont, M., Hing, N., & Gainsbury, S. (2011) Gambling on sport sponsorship: A conceptual framework for research and regulatory review. *Sport Management Review*, 14(3), 246–257. <https://doi.org/10.1016/j.smr.2011.04.004>
- (45) LaPlante, D., Nelson, S., LaBrie, R., & Shaffer, H. (2006) Men and women playing games: Gender and the gambling preferences of Iowa gambling treatment program participants. *Journal of Gambling Studies*, 22(1), 65–80. <https://doi.org/10.1007/s10899-005-9003-3>
- (46) Lee, H. P., Chae Kyuman, P., Lee, H. S. & Kim, Y. (2007) The five-factor gambling motivation model. *Psychiatry Research*, 150(1), 21–32. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2006.04.005>
- (47) Li, J. (2007) Women's ways of gambling and gender-specific research. *Sociological Inquiry*, 77(4), 626–636. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.2007.00211.x>
- (48) Martins, S.S., Lobo, D., Tavares, H., & Gentil, V. (2002) Pathological gambling in Women. *A review Revista do Hospital das Clínicas*, 57(5), 235–242. <https://doi.org/10.1590/S0041-87812002000500008>
- (49) McCormack, A., Shorter, G. & Griffiths, M.D. (2014). An empirical study of gender differences in online gambling. *Journal of Gambling Studies*, 30, 71–88. <https://doi.org/10.1007/s10899-012-9341-x>
- (50) Merkouris, S.S., Thomas, A. C., Shandley, K. A., Rodda, S. N., Oldenhof, E., & Dowling, N.A. (2016) An update on gender differences in the characteristics associated with problem gambling: A systematic review. *Current Addiction Reports*, 3(3), 254–267. <https://doi.org/10.1007/s40429-016-0106-y>
- (51) Milačić-Vidojević, I., i Dragojević, N. (2011) Stigma i diskriminacija prema osobama s mentalnom bolešću i članovima njihovih porodica. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10(2), 319–337.
- (52) Milojković, M., Srna, J., i Mićović, R. (1997) *Porodična terapija*. Beograd: Centar za brak i porodicu.
- (53) Mishra, S., Lalumière, M. L., & Williams, R. J. (2010) Gambling as a form of risk-taking: Individual differences in personality, risk-accepting attitudes, and

- behavioral preferences for risk. *Personality and Individual Differences*, 49(6), 616–621. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.05.032>
- (54) Nower, L., Gupta, R., Blaszczynski, A., & Derevensky, J.L. (2004) Suicidality and depression among youth gamblers: A preliminary examination of three studies. *International Gambling Studies*, 4(1), 69–80. <https://doi.org/10.1080/1445979042000224412>
- (55) Nuske, E., Holdsworth, L., & Breen, H. (2016) Significant life events and social connectedness in Australian women’s gambling experiences. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*, 33(1), 7–13. <https://doi.org/10.1515/nsad-2016-000>
- (56) Petry, N. M. (2002) A comparison of young, middle-aged, and older adult treatment-seeking pathological gamblers. *Gerontologist*, 42(1), 92–99. <https://doi.org/10.1093/geront/42.1.92>
- (57) Petry, N. M., Blanco, C., Stinchfield, R., & Volberg, R. (2013) An empirical evaluation of proposed changes for gambling diagnosis in the DSM-5. *Addiction*, 108(3), 575–581. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2012.04087.x>
- (58) Potenza, M.N., Maciejewski, P. K., & Mazure, C.M. (2006) A gender-based examination of past-year recreational gamblers. *Journal of Gambling Studies*, 22(1), 41–64. <https://doi.org/10.1007/s10899-005-9002-4>
- (59) Potenza, M.N., Steinberg, M.A., McLaughlin, S.D., Wu, R., Rounsaville, B.J., & O’Malley, S.S. (2001) Gender-related differences in the characteristics of problem gamblers using a gambling helpline. *American Journal of Psychiatry*, 158(9), 1500–1505. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.158.9.1500>
- (60) Secades-Villa, R., Martínez-Loredo, V., Grande-Gosende, A., & Fernández-Hermida, J. R. (2016) The Relationship between Impulsivity and Problem Gambling in Adolescence. *Frontiers in Psychology*, 7(3), 1931–1938. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01931>
- (61) Sibley, C. G., & Harré, N. (2009) The impact of different styles of traffic safety advertisement on young drivers’ explicit and implicit self-enhancement biases. *Transportation research part F: traffic psychology and behaviour*, 12(2), 159–167. <https://doi.org/10.1016/j.trf.2008.11.001>
- (62) Sproston, K., Hing, N., & Palankay, C. (2012) *Prevalence of gambling and problem gambling in New South Wales*. Sydney: Ogilvy Illumination.
- (63) Spurrier, M., & Blaszczynski, A. (2013) Risk Perception in Gambling: A Systematic Review. *Journal of Gambling Studies*, 30(2), 253–276. <https://doi.org/10.1007/s10899-013-9371-z>
- (64) Stoltzenberg, S. F., Batien, B. D., & Birgenheir, D. G. (2008) Does gender moderate associations among impulsivity and health-risk behaviors? *Addiction Behaviour*, 33(2), 252–265. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2007.09.004>
- (65) Subramaniam, M., Chong, S. A., Satghare, P., Browning, C. J., & Thomas, S. (2017) Gambling and family: A two-way relationship. *Journal of Behavioral Addictions*, 6(4), 689–698. <https://doi.org/10.1556/2006.6.2017.082>
- (66) Sundqvist, K., Jonsson, J., & Wennberg, P. (2016) Gambling Motives in a Representative Swedish Sample of Risk Gamblers. *Journal of Gambling Studies*, 32(4), 1231–1241. <https://doi.org/10.1007/s10899-016-9607-9>
- (67) Tavares, H., Zilberman, M. L., Beites, F. J., & Gentil, V. (2001). Brief communications: Gender differences in gambling progression. *Journal of gambling studies*, 17(2), 151–159. <https://doi.org/10.1023/a:1016620513381>
- (68) Toneatto, T., & Wang, J.J. (2009) Community treatment for problem gambling: Sex differences in outcome and process. *Community Mental Health Journal*, 45(6), 468–475. <https://doi.org/10.1007/s10597-009-9244-1>

- (69) Tse, S., Hong, S.I., Wang, C.W., & Cunningham-Williams, R.M. (2012) Gambling behavior and problems among older adults: a systematic review of empirical studies. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 67(5), 639–652. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbs068>
- (70) Volberg, R. (2003) Has there been a “feminization” of gambling and problem gambling in the United States? *Journal of Gambling Issues*, 8, 44–52. <http://doi.org/10.4309/jgi.2003.8.7>
- (71) Wenzel, H. G., & Dahl, A. A. (2009) Female pathological gamblers—A critical review of the clinical findings. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 7(1), 190–202. <https://doi.org/10.1007/s11469-008-9174-0>
- (72) Wong, G., Zane, N., Saw, A., & Chan, A. K. K. (2013). Examining gender differences for gambling engagement and gambling problems among emerging adults. *Journal of gambling studies*, 29(2), 171–189. <https://doi.org/10.1007/s10899-012-9305-1>
- (73) Wood, R., & Griffiths, M. (2002) Adolescent perception of the national Lottery and Scratchcards: a qualitative study using group interviews. *Journal Adolescence*, 25(6), 655–668. <https://doi.org/10.1006/jado.2002.0515>

Internet izvor:

- (74) Gambling Comision (2017). Gambling participation in: behaviour, awareness and attitudes, Annual report 2017. <https://www.gamblingcommission.gov.uk/PDF/survey-data/Gambling-participation-in-2017-behaviour-awareness-and-attitudes.pdf> stranici pristupljeno 27.10.2020
- (75) Berry, R.E., Fraehlich, C., & Toderian, S. (2002). Womens Experiences of gambling and problem gambling [https://www.greo.ca/Modules/EvidenceCentre/files/Berry%20et%20al\(2002\)Womens_experiences_of_gambling_and_PG.pdf](https://www.greo.ca/Modules/EvidenceCentre/files/Berry%20et%20al(2002)Womens_experiences_of_gambling_and_PG.pdf) stranici pristupljeno 20.1.2021.

CHARACTERISTICS OF WOMEN'S GAMBLING

The aim of this paper is to consider the results of research on the characteristics of women 's gambling and to explain the gender differences in gambling. Gambling today is a ubiquitous multidimensional social phenomenon involving an increasing number of populations. Precisely because of the impact on the overall rate of braking problems in the general population and, more importantly, on certain risk groups in the population, first of all young people, adults, both men and women, cause great concern. Despite an estimate that one-third of gamblers are women, most of the gambling literature focuses mainly on men's gambling behavior and attitudes. Comparative analyzes between men and women show differences in the characteristics of women, such as: demographic sensitivity, progression of addiction, motivation and choice of gambling activities. Women often postpone seeking professional help due to shame and fear of stigmatization. A better understanding of gender differences in women is necessary to define effective prevention strategies and implement gender-sensitive treatment programs.

*KEY WORDS: gambling addiction / gambling women /
motivation / types of gambling games*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 1 / 103-132
Pregledni naučni rad
Primljeno: 8. februara 2021. godine
Prihvaćeno: 11. maja 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2021016
UDK: 47.172-053.31(497.11)

POTREBA I MOGUĆNOSTI PRAVNOG SAGLEDAVANJA I TRETMANA NESTANKA BEBA

Vladan Joldžić*

Predmet rada, očigledan iz samog naslova, proizašao je iz našeg interesovanja postoji li adekvatna društveno-pravna reakcija na nestanak beba iz porodilišta, a naročito na domaćem terenu. Reč je o pojavi za koju se tvrdi da je decenijama prisutna ne samo u Srbiji već praktično u svim državama. Pri tom je, u Srbiji, duži niz godina, od roditelja koji tvrde da im je beba ukradena iz porodilišta, ali i odlukom Evropskog suda za ljudska prava u slučaju Zorica Jovanović protiv Srbije, traženo da se donese zakon koji bi to tretirao na odgovarajući način. Otuda ne čudi da se u Srbiji na njemu radilo još od 2014. godine. Kada je donet odmah je izazvao kontraverze, pa tako i naše sumnje i želju da ga analiziramo, te da na taj način ukažemo i na moguće puteve, načine i elemente neophodne za korekciju njegovih manjkavosti (ukoliko ih uočimo), što nam i jeste cilj ovoga rada.

KLJUČNE REČI: međunarodno parvo / Ustav / zakoni / institucije / zaštita prava

* Prof. dr Vladan Joldžić, naučni savetnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
E-mail: joldzicvladan2@gmail.com, vladanj@eunet.rs

1. PREDMET, CILJ I METODI RADA

„Potreba i mogućnosti pravnog sagledavanja i tretmana nestanka beba“, kako sam naslov definiše, osnovni je predmet našeg rada, koji Vam ovim tekstom plasiramo. Radi se o pojavi za koju se tvrdi, kako od strane brojnih roditelja, tako i stručne te naučne javnosti, da je decenijama prisutna praktično u svim državama, da ima više oblika ispoljavanja, među kojima i krađe beba iz porodilišta. Takođe i da zahteva adekvatne pravne reakcije, pa i drugačije nego li su unutar nekih država regulisane. Takve tvrdnje su iznete i unutar Republike Srbije. Ovo nas je zainteresovalo. Postavili smo sebi za osnovni cilj da sagledamo pravni pristup dotičnom problemu unutar naše države, kao i da li treba nešto da se učini na planu zaštite prava roditelja i beba, te ako treba, šta bi to bilo logično da se uradi na legislativnom, otuda i praktičkom planu?

Da bi adekvatno obradili predmet svog rada, a u skladu sa postavljenim ciljem, bio nam je neophodan odgovarajući metodološki aparat. U isti ulaze pojedini metodi pravnih i društvenih nauka. Objasnimo.

Iako su pravni odnosi u svojoj ukupnosti određeni pravom kao dogmatskom tvorevinom, to ni u kom slučaju ne znači da pravo ne podleže razvojnoj (dijalektičkoj) logici, paralelno pojavi i razvoju pojedinih problema, pa tako i pod uticajem obaveza preuzetih ratifikovanjem jednog broja međunarodnih konvencija. Samim tim se pravu (i na domaćem terenu) mora priznati razvojna priroda. I to kako normativno-razvojna, tako i normativno-praktička, na polju primene važećih normi usmerenih na zaštitu formalno-pravno uspostavljenih prava, vrednosti i odnosa. Ovo nas orijentiše ka razmatranju par vrsta normativnog metoda, pre svih normativno-pravnog, formalno-normativnog i materijalno-normativnog. Svaki od ovih metoda, upravo zbog svoje specifičnosti, primeren je predmetu našeg rada.

Oslanjajući se na *normativno-pravni metod* mi to činimo polazeći od svesti o tome da pravno sagledavanje problematike obuhvaćene predmetom istraživanja, kako na unutarnje pravnom tako i na međunarodno pravnom području, nije strukturno celovito, niti jasno definisane hijerarhije normi. Otuda se normativno-pravni metod pokazuje kao nužan, upravo da bi smo u ovom mnoštvu normi sagledali njihovu formalnu stranu. Dakle njihovu pravnu snagu i međusobni hijerarhijski odnos. Bez njega bi to bilo nemoguće, a time ni cilj koji smo sebi postavili ne bi bio ostvariv.

Formalno-normativni metod potreban nam je radi utvrđivanja pravne snage akata kojima se stvaraju norme što uređuju elemente posmatranog odnosa. Bolje rečeno, jesu li to:

- 1.) međunarodni, ili
- 2.) originarni tekstovi pozitivnog zakonodavstva države (zakonskim, ili podzakonskim tekstovima).

Dobivši odgovor na ova pitanja stičemo osnovicu za primenu *materijalno-normativnog metoda*. Osnovni zadatak *materijalno-normativnog metoda* jeste sređivanje (stvaranje) slike pravnih normi obzirom na njihovu sadržinu. A ona nam je neophodna za formiranje i naših razmišljanja o pojavi kojoj smo posvetili pažnju, kao i tome šta bi u vezi iste valjalo da se učini na planu dogradnje važećeg zakonodavstva Republike Srbije.

Prihvativši operacionu definiciju predmeta „potreba i mogućnosti pravnog sagledavanja i tretmana nestanka beba“, a koji valja posmatrati polazeći od sa ovom pojavom povezivih unutarnje pravnih kao i usvojenih normi međunarodnog prava, jasno je da ove nestanke moramo da posmatramo pojedinačno, ali i kao skup. To nas vodi ka korišćenju logički formiranih metoda korišćenih u sklopu društvenih nauka.

Kako dostupna materija može da omogući dosta širok uvid u sam predmet, razumljivo je da je pogodna za analitičku obradu. Ovakav metodološki pristup znači neizbežno korišćenje *induktivnog metoda*. Za nas je *induktivni metod* od velikog značaja. „Saznajna uloga... nije samo deskriptivna nego je i eksplikativna” (Šešić, 1974: 109). *Deskripcija*, naročito kvantitativni opis, ne može se oštro i strogo odvojiti od *eksplikacije*, to jest objašnjenja suštine onoga čime se i u ovom radu bavimo.

Iz razloga valjanog saznanja predmeta „potrebe i mogućnosti pravnog sagledavanja i tretmana nestanka beba“ poželjno je ući i u sagledavanje adekvatnog primera posmatrane pojave (tzv: case Study). „Ova metoda je *analitička* i *induktivna*, jer polazi od konkretnih slučajeva. Samo izravno poznavanje procesa dopušta da se o njemu govori” (Gilli, 1974: 103). Tek ovakav metodološki pristup u izučavanju predmeta kakav je naš može dati validan pristup, otuda i rezultate. U svom radu ova pravila i mi očigledno usvajamo obzirom da smo se u svom radu upustili ne samo u analizu konkretnih tekstova međunarodnog prava od značaja za posmatrani predmet istraživanja, kao i elemenata domaćeg zakonodavstva od značaja za tretman istog, već smo pre toga ukazali na analitičke elemente stranih autora a koji nam ukazuju na slučajeve samih pojava nestanka beba iz porodilišta, kao i na onaj koji se odnosi na problem na koji je ukazao Evropski sud za ljudska prava u Predmetu Zorica Jovanović protiv Srbije (European Court for Human Rights, Second Section, Case of Zorica Jovanović v. Serbia, 2013).

2. ULAZ U MATERIJU

U radu koji Vam prezetiramo pažnju nam je privuklo ukazivanje, kako sredstava javnog informisanja tako i stručne te naučne javnosti, na probleme nestanaka beba, kao i potrebe adekvatnog pravnog reagovanja na ista. Reagovanja koja bi valjalo da se baziraju na brojnim važećim elementima prava, uključujući i kaznenog prava.

Krađa novorođenčadi je dugi niz godina tema koju obrađuju stručnjaci različitih profila. Pa je tako dvoje američkih autora, u radu “Sprečavanje otmice novorođenčadi” ukazalo da se radi o rastućoj pojavi (Beachy, Deacon, 1992: 13), i to: deliktu očajnika – ženske osobe koja želi da ima bebu, ili pak o unapred smišljenom aktu često počinjenom i uz saradnju neke druge osobe ili osoba, najčešće medicinskog osoblja iz porodilišta (Beachy, Deacon, 1992: 14). O ovome takođe

govori Viktorija Karol, ukazujući da medicinsko osoblje može da izvrši dotični kriminalni akt, ili, ako postupa ispravno, da ga spreči (Carroll, 1999: 26).

Ulazeći u razmišljanja o krađi beba iz porodilišta na ovom mestu ukazujemo da su SAD, kao država sa velikim brojem stanovnika, na ovu pojavu tokom godina sve više obraćale pažnju, i to ne samo javnosti već i struka. Otuda je, primera radi, prvo 1995. godine, a potom i 2003. godine, izvršeno istraživanje “Analiza krađe novorođenčadi” (Burges, Lanning, 2003), i to u saradnji: National Center for Missing & Exploited Children (NCMEC), iz Njujorka, The National Center for the Analysis of Violent Crime (NCAVC), ustanove u okviru takozvane FBI’s Critical Incident Response Group, i Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, kancelarije Ministarstva pravde USA (U.S. Department of Justice). Već u samom Uvodu ovog teksta (str. VIII) je rečeno da se radi o rastućoj pojavi o kojoj se ne izveštava dovoljno, a da se akt krađe novorođenčeta često izvršava iz razloga kriminalne zarade. Šta više ovo istraživanje je pokazalo da se krađa novorođenčeta najčešće odvija kroz četiri faze:

- praćenje nečije trudnoće (pre odlaska u porodilište i potom, ili pak samo unutar istog),
- planiranje otmice,
- izvršavanje otmice, i
- postupanja posle otmice (Burges, Lanning, 2003: 39).

Kako je istraživanje pokazalo cilj ovog delovanja je ne samo ukrasti bebu već se “izvući od odgovornosti za izvršeni zločin. Ova faza odnosi se na to koliko dobro je osoba planirala da pobegne sa scene odvođenjem bebe, ali i da ponovo uđe u svoj društveni krug, a da niko ne osporava legitimitet odnosa sa detetom (Burges, Lanning, 2003: 42). Zarad toga osoba ili osobe koje žele bebu često ne izvršavaju dotični akt same već sarađuju sa najmanje jednom a često i više osoba, kako to kaže Džon Rebin u svojoj knjizi “Za zdravstvene radnike: Smernice za sprečavanje i odgovor na otmice dojenčadi” (Rabun, 1996). Ovaj autor jasno kaže da otmičar novorođenčeta može biti nepoznata osoba, osoba koja se predstavlja kao medicinska sestra ili pak zaposlen u bolnici” (Rabun, 1996: 4). Ovo isto kaže i Tomas Kolins u svom članku “Kod pink” sačinjenom na bazi istraživanja 230 slučajeva (Case Study) u vremenu 1983-2004.godine (Collins, 2006). Ali to uistinu može biti i neko ko jeste stvarno zaposlen u porodilištu.

Tekstovi koje smo citirali ukazuju nam da se veoma često, upravo u porodilištima, pojavljuje problem da porodilja ne dobija novorođenče, već joj se saopštava da se dete rodilo mrtvo, ili jeste umrlo nakon porođaja, ali da se dotično mrtvorodenče ne predaje roditelju. Pri tom se, mada ne uvek, dešava i da ovakvo postupanje ne prate bilo kakvi za to propisani dokumenti, ili ih prate dokumenti koje bi svaki iole upućeniji pravnik smatrao pravno nevaljanim. Obzirom na to, kao i činjenicu da je ova pojava, izvedena na razne načine, uistinu decenijama prisutna, to je razumljivo da su o njoj pisani ne samo radovi struka, članci, studije i knjige, već i naučni radovi, među kojima, primera radi, i magistarske teze studenata prava. Pa tako Gema Patricia Barenčea Lopez u svom magistarskom radu “Rod u prelaznim kontekstima

pravde: Reproduktivna prava u španskom slučaju ukradenih beba” (Barrenechea López, 2017), jasno kaže da se radi o pojavi ispoljenoj u javnim i privatnim porodištima Španije, pri čemu se krše različita ljudska prava, ne samo krađe beba (doslovce “prisilnog nestanka”) već i formiranja za to neophodne prateće lažne dokumentacije, a da se zanemaruje i rodna ravnopravnost (Barrenechea López, 2017: 34). Pri tome se ovaj kriminalni akt, kako autorka naglašava, ispoljava kao nasilje nad ženama ali i kao zločin protiv čovečnosti (Barrenechea López, 2017: 40–42). Lopez dalje naglašava da je zarad formiranja identiteta bebe kao novorođenčeta žene koja ga uistinu nije rodila, osim delovanja osobe koja izvršava krađu novorođenčeta, neophodna i saradnja sa ljudima koji u tom protivzakonitom delovanju mogu da pomognu. Pa tako pomognu i u protivzakonitom formiranju dokumenata do kojih se inače može da dođe samo saradnjom sa nekim od činovnika lokalne vlasti zaduženim inače za zakonito izdavanje dokumenata u vezi novorođenčeta (Barrenechea López, 2017: 34.).

Ovoj pojavi je posvećena pažnja i u okviru sveukupne teme magistarskog rada Jelene Jovanović pod naslovom „Nadzor Komiteta ministara Saveta Evrope nad izvršavanjem presuda Evropskog suda za ljudska prava” (Jovanović, 2016). U ovom radu, polazeći od “Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda” (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950), jasno se kaže da su države članice Saveta Evrope u obavezi da primene presudu Evropskog suda za ljudska prava i sprovedu mere koje konkretna presuda nalaže državi članici (Jovanović, 2016: 37). Dotične mere mogu biti: 1. pravična satisfakcija (isplata), 2. neko konkretno činjenje, ali i 3. nalažanje usvajanja neke opšte mere (Jovanović, 2016: 33), naročito kada se radom Suda utvrdi da je u konkretnom slučaju došlo do povrede nekog ili nekih prava i zbog kakvog sistemskog nedostatka. “Svrha opštih mera je da se spreče nove ili slične povrede u budućnosti” (Jovanović, 2016: 42).

Citirani magistarski radovi, kao i svi prethodno navedeni tekstovi, jasno ukazuju na neophodnost tretmana krađe beba na bazi seta normi lociranih u važećim tekstovima međunarodnog prava ali i nacionalnih zakonodavstava. To zahteva legislativni razvoj na više pravnih nivoa: međunarodnog prava, ustava država, zakona koji su od značaja za pravilno ostvarivanje prava rađanja i ostvarivanje roditeljstva, ali i sankcionisanje njima suprotnog a pokušanog ili izvršenog kažnjivog delanja. Otuda je to osnov naših razmišljanja plasiranih u sledećoj fazi izlaganja.

3. ELEMENTI PRAVA OD ZNAČAJA ZA PRISTUP SAGLEDAVANJU PROBLEMATIKE NESTALIH BEBA

3.1. Elementi međunarodnog prava od značaja za sagledavanje problematike nestalih beba

U ovom momentu kao jedan od najznačajnijih, a mi smatramo (polazeći od normativnih metoda) i najznačajniji dokument međunarodnog javnog prava od značaja i za našu temu jeste Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (The Universal Declaration of Human Rights, 1948), koja, mada oficijelno nazvana deklaracijom, jeste formirana logikom izgradnje legislativnog akta, a tokom godina kao takav akt je i opšte prihvaćena od gotovo svih suverenih država¹. Koji su to njeni elementi od značaja za problematiku nestanka beba te potreba i mogućnosti pravnog sagledavanja i tretmana iste? Krenimo redom.

U članu 2. stoji da „svakom pripadaju prava proglašena ovom Deklaracijom“. Pri tome član 3. jasno kaže da „svako ima pravo na život, slobodu i bezbednost ličnosti“. Otuda je logično što čl. 5. propisuje da se „niko... ne sme podvrgnuti... nečovečnom ili ponižavajućem postupanju“. Samim tim, po osnovu člana 10., „svako ima potpuno jednako pravo na pravično suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom“. Za našu temu je od značaja i to što Deklaracija, svojim članom 12., jasno propisuje da se „niko... ne sme izložiti proizvoljnom mešanju u privatni život... (te) porodicu“.

Podsećamo da ova, opšte određena, prava dotičnom Deklaracijom, principijelno, a vremenski ili bilo na koji drugi način, nisu ograničena. Ali zato jesu sveobuhvatnije obrađivana i razrađivana potonjim aktima globalno i kontinentalno usmerenih legislativnih akata međunarodnog prava, uz naglašavanje poštovanja same Deklaracije.

Među legislativnim elementima međunarodnog prava od nesumnjivog značaja za sagledavanje problematike nestalih beba je i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966). Već u Preambuli ovog Pakta jasno je rečeno da je „priznavanje dostojanstva... bitno za sve članove ljudske porodice i njihovih jednakih i neotuđivih prava“, te da predstavlja „prema Opštoj deklaraciji o pravima čoveka, ideal slobodnog ljudskog bića koje uživa građanske i političke slobode i koje je oslobođeno od straha i bede“, a da se ovo „može postići samo ako se stvore uslovi koji omogućavaju svakome da uživa svoja građanska... kao i socijalna i kulturna prava“. Iz tog razloga, po osnovu člana 2., stava 1., države članice su se obavezale „da poštuju i garantuju svim licima koja se nalaze na njihovoj teritoriji i koja potpadaju pod njihovu nadležnost, prava priznata ovim Paktom“ i to bez obzira na „nacionalno ili socijalno poreklo, imovno

¹ Interesantno je napomenuti da te, 1948.godine, među 8 država koje je nisu glasale za njeno usvajanje (bile su uzdržane) spada i tadašnja Jugoslavija (FNRJ), čiji je pravni naslednik Republika Srbija. Ali ne sme da se previdi da isti akt sada, obzirom na opštu prihvaćenost, prihvata i sama Srbija.

stanje, rođenje ili svaku drugu okolnost“. Otuda (po osnovu čl. 2., st. 2.) i da „u skladu sa svojim ustavnim postupkom i odredbama ovog Pakta, preduzmu korake koji bi omogućili usvajanje takvih zakonskih ili drugih mera kojima mogu da ostvare prava priznata ovim paktom“. Države Strane ovog akta, što znači i Srbija, po osnovu člana 3., stava 1., u obavezi su da:

„(a) garantuju da se svako lice čija su prava i slobode priznati ovim paktom povređeni, može koristiti pravom žalbe, čak i ako su ih povredila lica u vršenju svojih zvaničnih dužnosti;

(b) garantuju da će nadležne sudske, upravne ili zakonodavne vlasti ili svaka druga nadležna vlast prema propisima države, rešavati o pravima lica koje podnosi žalbu, i da prošire mogućnosti podnošenja žalbe pred sudom; i

(c) garantuju da će nadležne vlasti povoljno rešiti svaku žalbu koja bude smatrana opravdanom“.

„Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima“, posebno članom 5., stavom 2., propisuje da se „ne priznaje... nikakvo ograničenje ili odstupanje od osnovnih prava čoveka koja su priznata ili važe u svakoj državi članici ovog Pakta na osnovu primene zakona, konvencije, propisa ili običaja“. U cilju zaštite ljudskih prava takođe je propisano:

- članom 7., da „niko ne može biti podvrgnut... nehumanim... postupcima“;
- članom 17.,
 - st. 1. da „niko ne može biti predmet samovoljnih ili nezakonitih mešanja u njegov privatni život, u njegovu porodicu“; a
 - st. 2. da „svako lice ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakvih mešanja ili povreda“,

pri čemu je jasno rečeno (članom 23.) da je „porodica... prirodni i osnovni sastavni deo društva i ima pravo na zaštitu društva i države“.

Kako nas u ovom radu posebno interesuje zaštita dece, pre svega novorođenčadi, od značaja nam je i: član 24. koji decidno propisuje da „svako dete, bez diskriminacije zasnovane na rasi, boji, polu, jeziku, veri, nacionalnom ili socijalnom poreklu, imovnom stanju ili rođenju, ima pravo da mu njegova porodica, društvo i država ukazuju zaštitu koju zahteva njegov status maloletnika (st. 1.)“, a da „odmah posle rođenja, svako dete mora biti upisano u matičnu knjigu rođenih i nositi neko ime (st. 2.)“, ali i član 26. koji jasno kaže da su „sva... lica jednaka pred zakonom i imaju pravo bez ikakve diskriminacije na podjednaku zaštitu zakona“.

Kako se u ovom radu bavimo materijom koja se može definisati kao otmica dece jasno je da je za nas od značaja i Konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece (Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, 1980), koju smo ratifikovali (Zakon o ratifikaciji Konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece, *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 7/1991). Konvencija, članom 3., stavom 1.,

jasno propisuje da se odvođenje dece proglašava nezakonitim. Takođe i da se ista primenjuje na dete koje je živelo u državi ugovornici pre bilo kakve povrede na staranje, a do navršenih 16 godina starosti (čl. 4.). Takođe je jasno rečeno, članom 8., da se „bilo koje lice, institucija ili drugo telo koje tvrdi da je odvođenjem ili zadržavanjem deteta povređeno pravo na staranje može... obratiti centralnom izvršnom organu države u kojoj se nalazi mesto stalnog boravka deteta ili centralnom izvršnom organu koje druge države ugovornice za pomoć u obezbeđivanju povratka deteta“.

Za adekvatan pravni tretman nestanka beba od izuzetnog značaja je i Konvencija saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, koju smo ratifikovali (Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 19/2009). Ova Konvencija se primenjuje na sve oblike trgovine ljudima, na nacionalnom kao i nadnacionalnom planu, bez obzira da li je ili nije povezana sa organizovanim kriminalom (čl. 2.), što znači i trgovinom bebama ukradenim iz porodilišta. Konvencija (članom 5., st. 1.) obavezuje sve države Strane na preduzimanje mera putem kojih bi uspostavile i učvrstile koordinaciju različitih nacionalnih tela nadležnih za suzbijanje i sprečavanje trgovine ljudima, a posebno trgovine decom (čl. 5., st. 5.). Iz istog razloga Strane ugovornice ove Konvencije su obavezane (članom 6.) na usvajanje i neophodnih zakonskih mera. Takođe se od država članica zahteva formiranje kadrova sposobnih za sprečavanje trgovine ljudima i identifikaciju žrtava te pružanja pomoći istim (čl. 10.). A da bi se trgovina ljudima adekvatno tretirala Konvencija zahteva (Poglavljem IV, članom 19.) kriminalizaciju trgovine ljudima, zatim kriminalizaciju dela koja se odnose na putne ili lične isprave (čl. 20.), ali (po osnovu čl. 21.) i: 1. pokušaja izvršenja, te 2. pružanja pomoći u izvršenju navedenih delikata, kao i 3. podsticanja na isto, odnosno ista. Obzirom da se često dobar deo radnji u postupku krađe bebe može da izvrši radom unutar pravnog lica to Konvencija (članom 22., stavom 1.) zahteva da svaka država članica donese “zakonodavne ili druge mere koje su potrebne da se obezbedi da pravno lice može biti odgovorno za krivično delo predviđeno ovom Konvencijom, ako ga je izvršilo fizičko lice u korist tog pravnog lica, bilo da je postupalo samostalno ili kao deo nekog organa tog pravnog lica, ako se nalazi na rukovodećem položaju u okviru tog pravnog lica, na osnovu:

- a.) ovlašćenja da zastupa to pravno lice;
- b.) ovlašćenja da donosi odluke u ime tog pravnog lica;
- c.) ovlašćenja da vrši nadzor u okviru tog pravnog lica”.

Šta više, stavom 2. posmatranog člana 22., Konvencija propisuje da će „svaka članica... preduzeti potrebne mere kako bi obezbedila da pravno lice može biti odgovorno kada je odsustvo nadzora ili kontrole od strane fizičkog lica iz stava 1. čl. 22. omogućilo izvršenje krivičnog dela u skladu s ovom Konvencijom, od strane fizičkog lica koje postupi po ovlašćenju tog pravnog lica a u korist tog pravnog lica“. Pri tom Konvencija saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima svojim članom 24., pod (a), predviđa da je otežavajuća okolnost ukoliko se delikt izvrši prema detetu, ili pak u okviru kriminalne organizacije [čl. 24., pod (d)].

Za našu temu takođe su od značaja i elementi globalnog legislativnog dokumenta, „Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima” (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966), koju smo ratifikovali (Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/1971). Dotični Pakt, svojom preambulom, jasno kaže da se ova prava smatraju za neotuđiva za svakog člana ljudske porodice, te da se iz tog razlog, a polazeći i od „Povelje UN” (Charter of the United Nations, San Francisco, 1945), državama nameće obaveza da unapređuju stvarno njihovo poštovanje. A to znači i poštovanje svih socijalnih prava! I to bez ikakve diskriminacije (čl. 2., st. 1.). Pri tom i da države članice, po osnovu člana 10., st. 1., pruže „zaštitu i pomoć porodici”, a ista zaštita da treba da bude posebno pružena „majkama za razumno vreme pre i posle rođenja dece (čl. 10., st. 2.)“.

U razmatranjima elemenata međunarodnog javnog prava od značaja za temu ovog rada značajno mesto zauzima i „Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda” (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950), upravo ona njena varijanta koju smo usvojili ratifikacijom (Zakon o ratifikaciji Evropske Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, *Sl. List SRJ*, 9/2003, *Sl. glasnik RS*, 12/2010 i 10/2015). Ova Konvencija svojim „Čanom 5. Pravo na slobodu i bezbednost” jasno propisuje da svako ima pravo na bezbednost. A to znači i bilo koje novorođenče. Takođe, po osnovu stava 1. „Člana 6. Pravo na pravično suđenje”, svako ima pravo da se tokom odlučivanja o njegovim građanskim, što znači i roditeljskim pravima te pravu bebe na identitet i biološke roditelje, odlučuje kroz „pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom”. Pri tom „svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života (Čl. 8.)”. Samim tim „svako kome su povređena prava i slobode predviđeni u ovoj Konvenciji ima pravo na delotvoran pravni lek pred nacionalnim vlastima, bez obzira jesu li povredu izvršila lica koja su postupala u službenom svojstvu (Član 13. Pravo na delotvorni pravni lek)”.

Za nas je od posebnog značaja i Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta (Convention on the Rights of the Child, 1989). Ova Konvencija obavezuje države Strane na zaštitu svakog deteta (do navršene 18. godine života – čl. 1.) putem rada njenih institucija (čl. 3.), a kroz zakonodavne i administrativne mere (čl. 4.), pri čemu se (po osnovu čl. 7., st. 1.) „dete... prijavljuje odmah nakon rođenja i od rođenja ima pravo na ime, pravo na staranje, državljanstvo i, ako je to moguće, pravo da zna ko su mu roditelji i pravo na njihovo staranje” a države (po osnovu čl. 8.) „obezbeđuju ostvarivanje ovih prava u skladu s nacionalnim zakonom i svojim obavezama u skladu sa odgovarajućim međunarodnim instrumentima iz ove oblasti”. U „slučajevima kada je dete nelegalno lišeno nekih, ili svih, elemenata svog identiteta, države članice pružaju odgovarajuću pomoć i zaštitu kako bi mu što brže bio vraćen identitet (čl. 8., st. 2.)”. U tom cilju (a po osnovu čl. 11., st. 1.) „države članice preduzimaju mere za borbu protiv nelegalnog transfera i nevraćanja dece iz inostranstva”.

Posmatranom setu legislativnih tekstova međunarodnog prava, za koje smatramo da su od značaja za našu temu, pridružujemo i knjigu “Pregovaračka poglavlja: 35 koraka ka Evropskoj uniji” (Negotiation Chapters: 35 Steps towards the European

Union, 2014). Unutar nje, pod “Brojem 23 – Pravosuđe i osnovna uprava” jasno je rečeno da država koja želi da se pridruži Uniji mora da poštuje standarde na kojima se temelji Evropska Unija, te da pravosuđe i osnovna uprava valjano rade. Pri tome i da efikasno štite osnovna ljudska prava. A da bi to uistinu bilo ostvarivo neophodno je da se ispoštuju i zahtevi “Poglavlja 24 – Pitanja pravde, slobode i bezbednosti”, te da se prate pravni zahtevi EU povezani sa ovim vrednostima i pravima. Otuda i zahtevi usmereni na zaštitu prava ljudi uošte, time i novorođenčadi. A za to jeste neophodan adekvatan tekst Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji (*Sl. glasnik RS*, br. 18/2020).

3.2. Ustavno pravni pristup sagledavanju problematike nestalih beba

Ulazeći u problematiku nestanka beba, kao i potreba i mogućnosti njenog pravnog sagledavanja i tretmana, na prvom mestu smo ukazali na one najopštije, istovremeno i najznačajnije, elemente međunarodnog prava od uticaja na ove procese. Da bi dotični elementi uistinu bili primenljivi potrebno je da ih suverene države inkorporiraju u svoj sistem zakona. Ovo zahteva, na prvom mestu, adekvatno ustavno-pravno regulisanje koje to omogućava ali i principijelno reguliše, te, na drugom mestu, postojanje za to neophodnih zakona putem kojih se akti međunarodnog prava uključuju u legislaturu države. Takav zakon imala je i država *predecessor* – Jugoslavija (Zakon o zaključivanju i izvršavanju međunarodnih ugovora, *Sl. listu SFRJ*, br. 55/78, 2/89 i 47/1989) a poseduje ga i Republika Srbija (Zakon o zaključivanju i izvršavanju međunarodnih ugovora, *Sl. glasnik RS*, broj 32/2013). Pri tom za ovo nisu dovoljne samo one norme koje izričito govore o uključivanju dotičnih međunarodno-pravnih elemenata u domaći sistem zakona. Ovo posebno važi za zaštitu ljudskih prava, kako na političkom tako i čisto pravnom nivou. Objasnimo to upravo elementima Ustava (*Službeni glasnik Republike Srbije*, 2006).

Na samom početku Ustava, Članom 3. – Vladavina prava, jasno je propisano da je „vladavina prava... osnovna pretpostavka Ustava i (da) počiva na neotuđivim ljudskim pravima (st. 1.)“ ali i da se ostvaruje, između ostalog, „ustavnim jemstvima ljudskih i manjinskih prava (kao i) podelom vlasti, nezavisnom sudskom vlašću i počinovanjem vlasti Ustavu i zakonu (st. 2.)“.

Ustav jasno definiše normativno-hijerarhijske odnose, na prvom mestu stavljajući svoje norme kao norme osnovnog zakona države, ali locirajući odmah ispod sebe „opšte priznate principe i pravila međunarodnog prava (Član 16.- Međunarodni odnosi, stav 1.). Pri tom jasno propisuje da su „opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni... deo pravnog poretka Republike Srbije i (da se) neposredno... primenjuju (čl. 16., st. 2.)“. Ova pravila su potvrđena i razrađena Članom 194. – Hijerarhija domaćih i međunarodnih opštih pravnih akata, koji (svojim stavom 3.) jasno propisuje da „svi zakoni i drugi opšti akti doneti u Republici Srbiji moraju biti saglasni sa Ustavom“, kao i (po osnovu stava 4. čl. 194.) da su „potvrđeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava deo... pravnog poretka Republike

Srbije“, ali i da, kako to propisuje stav 5. člana 194., „zakoni i drugi opšti akti doneti u Republici Srbiji ne smeju biti u suprotnosti sa potvrđenim međunarodnim ugovorima i opšte prihvaćenim pravilima međunarodnog prava“.

Ustav poseduje, u svom „Drugom delu – Ljudska i manjinska prava“, niz normi od značaja za našu analizu, samim tim i potonja ukazivanja na jedan broj manjkavosti ponajviše pristeklih iz Zakona o postupku utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji. Ustavni Član 18. - Neposredna primena zajemčenih prava, svojim stavom 1., jasno propisuje da se „ljudska i manjinska prava zajemčena Ustavom neposredno... primenjuju“, a da to posebno važi za „ljudska i manjinska prava zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonima (čl. 18., st. 2.)“, a da se „zakonom... može propisati način ostvarivanja ovih prava (ali) samo ako je to Ustavom izričito predviđeno ili ako je to neophodno za ostvarenje pojedinog prava zbog njegove prirode, pri čemu zakon ni u kom slučaju ne sme da utiče na suštinu zajemčenog prava (čl. 18., st. 2.)“. Pri tom se „odredbe o ljudskim i manjinskim pravima tumače... saglasno važećim međunarodnim standardima ljudskih i manjinskih prava, kao i praksi međunarodnih institucija koje nadziru njihovo sprovođenje (čl. 18., st. 3.)“. Za našu temu je izuzetno značajan i stav 2. „Člana 26. - Zabrana ropstva, položaja sličnog ropstvu i prinudnog rada“, jer se njime jasno propisuje da je „svaki oblik trgovine ljudima zabranjen“, a praksa je pokazala da je nestanak beba često posledica ovakve trgovine.

Treba imati u vidu i da Ustav jasno zabranjuje bilo kakvu diskriminaciju Članom 36. - Pravo na jednaku zaštitu sloboda i prava, jer propisuje (stavom 1.) da se „jemči... jednaka zaštita prava pred sudovima i drugim državnim organima, imaocima javnih ovlašćenja i organima autonomne pokrajine i jedinica lokalne samouprave“, te da (po osnovu stava 2. čl. 36.) „svako ima pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se odlučuje o njegovom pravu“. Zarad ostvarivanja prava na jednaku zaštitu i na jednakost u korišćenju pravnih sredstava formiran je i Član 56. – Pravo na peticiju, kojim je jasno propisano da „svako ima pravo da, sam ili zajedno sa drugima, upućuje peticije i druge predloge državnim organima, organizacijama kojima su poverena javna ovlašćenja, organima autonomne pokrajine i organima jedinica lokalne samouprave i da od njih dobije odgovor kada ga traži (st. 1.)“. Jasno je da ovo važi i kada se postavljaju pitanja u vezi beba i sumnji u njihov nestanak, ali i zahteva zaštite njihovih i prava roditelja za koja se misli da su povređena nestankom novorođenčadi. Iz tog razloga je posebno značajan Član 64. – Prava deteta, koji jasno propisuje da „deca uživaju ljudska prava (st. 1.)“, pri čemu i „pravo na lično ime, upis u matičnu knjigu rođenih, pravo da sazna svoje poreklo i pravo da očuva svoj identitet (st. 2.)“, kao i da „su zaštićena od... svakog... iskorišćavanja ili zloupotrebljavanja (st. 3.)“. A da bi se ovo valjano ostvarivalo Ustav jasno, članom 64., stavom 5., propisuje, da se „prava deteta i njihova zaštita uređuju... zakonom“.

Kako se prava i dužnosti ljudi ne mogu da ostvare bez uspostavljanja nadležnosti, obaveza i odgovornosti državnog aparata, to je razumljivo da je za našu temu od značaja i Član 97. – Nadležnost Republike Srbije. Ovaj član, svojim stavom 1., tačkom 2., jasno propisuje da Republika obezbeđuje „ostvarivanje i zaštitu sloboda i

prava građana; ustavnost i zakonitost; postupak pred sudovima i drugim državnim organima; odgovornost i sankcije za povredu sloboda i prava građana utvrđenih Ustavom i za povredu zakona, drugih propisa i opštih akata“, a stavom 4. da obezbeđuje i njihovu bezbednost. Takođe i brigu o deci (čl. 97., st. 1., t. 10.).

Za našu temu je od značaja i Član 138. – Zaštitnik građana, njegov stav 1., koji propisuje da je „Zaštitnik građana... nezavisan državni organ koji štiti prava građana i kontroliše rad organa državne uprave... kao i drugih organa i organizacija, preduzeća i ustanova kojima su poverena javna ovlašćenja“. A to znači da bi trebalo da može da kontroli podvrgne i rad onih organa i/ili organizacija za koje postoje osnovi sumnje da je unutar njihove strukture došlo do ponašanja koje je rezultovalo nestankom beba.

Razume se, da bi se prava ljudi ostvarivala i efikasno štitila neophodan je rad sudova. Ali rad koji se može da uredi samo u skladu sa Ustavom, njegovim Članom 142. – Načela sudstva (st. 3.). Ovo važi i za rad Ustavnog suda, koji je regulisan Članom 168. – Ocena ustavnosti i zakonitosti. Njime je jasno propisano da „postupak za ocenu ustavnosti i zakonitosti mogu da pokrenu državni organi, organi teritorijalne autonomije ili lokalne samouprave, kao i najmanje 25 narodnih poslanika. (kao i da) postupak može pokrenuti i sam Ustavni sud (st. 1.)“. Takođe i da „svako pravno ili fizičko lice ima pravo na inicijativu za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti (st. 2.)“. Ustavni sud svojom odlukom može da utvrdi da „zakon ili drugi opšti akt... nije saglasan Ustavu ili (hijerarhijski višem) zakonu (st. 3.) te da zato isti „prestaje da važi danom objavljivanja odluke Ustavnog suda u službenom glasilu (st. 3.)“.

4. UOČENI PROBLEMI ZAKONSKOG I PRAKTIČKOG PRISTUPA NESTANKU BEBA

4.1. Šta je i kako otvorilo procese sagledavanja problema nestalih beba u Republici Srbiji i zakonskog pristupa istom?

Objašnjavajući, na prethodnim stranicama, predmet i cilj rada, kao i sam ulaz u materiju, sve to bazirajući na podacima iznetim unutar tekstova sa kojima smo se susreli, a odnose se na međunarodno-pravne odnose kao i prostore stranih država, orijentisali smo se i na domaći teren. Na njemu smo se još poodavno susreli sa činjenicom da jedan broj roditelja unutar Republike Srbije smatra da su im novorođenčad krađena iz porodilišta, iako su obaveštavani, najčešće usmeno, da su dotične bebe ili mrtvorodne ili pak umrle posle porođaja. Ovakav stav imali su najčešće zbog činjenice da im „mrtvorodenčad“ ili pak „naknadno umrla novorođenčad“, nisu po „događaju“ predavana, ali im nije data ni adekvatna dokumentacija koja bi im rečeno potvrdila. Otuda su smatrali da se radi o specifičnom kriminalnom aktu nezakonitog oduzimanja deteta od roditelja, te da isti imaju pravo da se formirani problem razreši, a da se svako ono lice koje je u ovom kriminalnom aktu sudelovalo podvrgne adekvatnom kažnjavanju. Upravo zato što se takvim aktom povređuje ne samo njihovo pravo

roditeljstva, jedno od osnovnih ljudskih prava, već i ista ta prava njihovih beba. Iz tih razloga, a zbog većeg broja roditeljskih prijava sa sumnjom da im je beba ukradena u porodilištu, startovao je i rad državnih institucija i ustanova. Pa je tako 20. jula 2005.g. formiran Anketni odbor Narodne skupštine sa zadatkom da utvrdi osnovanost ukazivanja Skupštini od strane više stotina roditelja da su im novorođenčad ukradena po porodilištima. Nakon sprovedenog postupka, Anketni odbor je došao do zaključka da su u radu opserviranih ustanova i službi često činjeni propusti. Iz tog razloga je formirao sledeće predloge, i to da se:

- (1) izvrši deblokada rada MUP-a i pravosudnih organa;
- (2) formira specijalizovana jedinica MUP-a sa zadatkom da istražuje slučajeve u vezi sumnje roditelja da su im deca nestala iz porodilišta;
- (3) legislativnom rekonstrukcijom ukloni institut zastarelosti krivičnog gonjenja;
- (4) uspostavi nadležnost specijalnog tužilaštva i specijalnog suda za borbu protiv organizovanog kriminala (i) u ovim slučajevima;
- (5) ustali vršenje redovnog nadzora nad vođenjem, čuvanjem i arhiviranjem medicinske dokumentacije;
- (6) jasno definišu procedure u slučaju smrti novorođenog deteta;
- (7) uspostavi redovan nadzor nad radom matičnih službi, i
- (8) usvoji zakon o DNK registru.

Narodna skupština Republike Srbije usvojila je Izveštaj o radu Anketnog odbora na sednici svog trećeg vanrednog zasedanja 14.07.2006. g. (Rakić Vodinelić, Ćurčić, 2014: 45).

Osim toga, 2006. g. je Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, u okviru Direkcije policije – Uprave kriminalističke policije, Rešenjem ministra unutrašnjih poslova, Odlukom br. 3252/2006-2, od 5 aprila 2006.g., formiralo Radnu grupu za istraživanje i proveru slučajeva nestanka dece iz porodilišta u Republici Srbiji, koja se potom i bavila ovim problemima. Obzirom na ozbiljnost materije kao i činjenicu da je moguće da su novorođenčad zaista krađena, čime se povređuju ljudska prava, istim problemom se bavio i Zaštitnik građana, koji o tome 2010.g. podnosi poseban izveštaj (Izveštaj zaštitnika građana o slučajevima tzv. „nestalih beba“ sa preporukama, 2010), jasno preporučujući da se za razrešavanje posmatranog problema, a zbog manjkavosti postojećeg zakonodavstva, formira poseban tome namenjen zakon.

O pojavi nestanka novorođenčadi, kao i potrebi adekvatnog pravnog pristupa razrešavanju dotičnog problema, na domaćem terenu, pored napred navedenih izvora, na specifičan način svedoči, primera radi, i članak autora Glavonjića (2020), u kome se tvrdi da je pred sudom u Strazburu 2013.g. bilo oko 100 tužbi roditelja iz Srbije koji sumnjaju da su im bebe ukradene u bolnicama i prodate imućnim parovima u Evropi i svetu nakon što su bez obrazloženja i medicinskih dokaza proglašene umrlim. Na moguću učestalost krađe novorođenčadi ukazuje i članak koji su objavile *Novosti* (2020). Takođe Vas upućujemo i na intervju Frederika

Sundberga, koji je takođe obavio Zoran Glavonjić, u kome ovaj Šef Odeljenja za izvršavanje presuda Evropskog suda za ljudska prava iznosi činjenicu da je pred sudom u postupcima, započetim tokom 2019.g., čak 15 predmeta koji se odnose na krađu novorođenčadi u Srbiji, te da se sam problem uistinu može da reši samo usvajanjem posebnog zakona, tome namenjenog, od strane Republike Srbije (Sundberg, 2019).

O ozbiljnosti napred iznetih tvrdnji govore i neke neposredno utvrđive a neoborive činjenice. Primera radi da je samo iz Centra za socijalni rad Aleksinca nestalo čak 29 dosijea o usvajanju beba u vremenu 1976. - 1985 godina, kako to navodi Milutinović u tekstu za dnevni list *Blic* (Milutinović, 2019). U vezi ovog slučaja, u istom tekstu, Radiša Pavlović, član Vladine “Komisije za prikupljanje činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji” i predsednik “Udruženja za istinu i pravdu o bebama” rekao je novinaru Milutinoviću da smatra da su u aferu “očigledno umešani pojedinci zaposleni u bolnici, ali i u policiji i centru za socijalni rad”. Kako Pavlović kaže “jedan slučaj (je) počeo da odmotava klupko. Ovaj konkretan slučaj korene vuče još od 3. marta 1981.g., kada se na ginekološko-akušerskom odeljenju Opšte bolnice u Kruševcu porodila majka rodnom iz okoline Aleksinca, koja ipak po svim dostupnim dokumentima i podacima uopšte ne postoji. Ubrzo nakon početka istraživanja shvatili smo da žena koja se vodi kao majka usvojenika uopšte ne postoji, ni pod devojačkim, ni pod venčanim prezimenom. Proveravali smo sva dostupna dokumenta uključujući i matičnu knjigu rođenih i došli do zaključka da majka koja se odrekla svog deteta i dala ga na usvajanje nikad nije ni postojala”. Slični prethodno uočenim problemima sa područja Aleksinca su i oni navedeni tokom emisije koju je vodio Martinović (2018.)”, gde jedna od majki (navedena samo kao Mirjana) jasno kaže da je dete rodila u Višegradskoj ulici (Beograd) 1978. g., a da su joj lekari rekli da je dete umrlo ali njoj i suprugu nisu dozvolili da ga vidi, te da su nju otpustili iz bolnice sa dokumentacijom u kojoj se uopšte ne navodi porođaj ali ni novorođenče.

O utemeljenosti napred iznetih tvrdnji svedoči i činjenica da je u obrazloženju predloga zakona koji se odnosi na utvrđivanje statusa novorođene, a za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta (Predlog Zakona o postupku utvrđivanja statusa novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji, 2016), jasno rečeno da se smatra da je u vremenu od 1. januara 1970. godine pa do 9. septembra 2013. godine, zavisno od organa kojima su se roditelji obraćali, procenjavano da se broj ukradenih beba kreće od 350 do 650. Otuda ne čudi da su roditelji koji tvrde da im je beba ukradena iz porodilišta tražili da se donese zakon koji bi to tretirao na odgovarajući način. Šta više to je traženo i odlukom Evropskog suda za ljudska prava u slučaju Zorica Jovanović protiv Srbije (European Court for Human Rights, Second Section, Case of Zorica Jovanović v. Serbia, 2013). Iz tog razloga je već 2014. godine urađen tekst nacrtu takvog zakona, mada ne od oficijelnih državnih organa već pripadnika pravne nauke i struke. I to prilično obiman tekst koji je za regulisanje nekih pitanja pružao i različite varijante tome namenjenih normi (Rakić Vodinelić, Čurčić, 2014). Šta više, obzirom da sama Država nije pokrenula adekvatan postupak formiranja takvog zakona to je i od Komiteta ministara Saveta Evrope, tačnije njegovog Sekretarijata, više puta traženo

njegovo formiranje. Na primer na njegovom 1250 skupu (8-10. 03. 2016), kada je od Republike Srbije ponovo zahtevano da formira specijalni zakon kojim može da se uspostavi poseban istražni mehanizam za rešavanje slučajeva nestalih beba (Committee of Ministers, Secretariat Genral,). Jasno, ovaj zahtev je baziran na principijelnim elementima presude Evropskog suda za ljudska prava u slučaju Zorica Jovanović protiv Srbije. Samim tim smatramo da je ova presuda, kao svojevrsan case-study tekst, od velikog značaja i za naš pristup problemu potrebe i mogućnosti pravnog sagledavanja i tretmana nestanka beba u Republici Srbiji, te bi o njoj, koliko je to moguće sažeto, izložili pre nego li predemo na sam proces sagledavanja uočenih problema zakonskog i praktičkog pristupa nestanku beba.

4.1.1. Slučaj Zorica Jovanović protiv Srbije

Predmet Zorica Jovanović protiv Srbije (European Court for Human Rights, Second Section, Case of Zorica Jovanović v. Serbia, 2013) je, kako se to vidi iz dostupne presude, formiran “na osnovu predstavke (broj 21794/08) protiv Republike Srbije koju je Sudu (Zorica Jovanović) podnela “prema članu 34. Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda... dana 22. aprila 2008. godine (str. 2.)”. U okviru postupka sud je, obrađujući “Okolnosti predmeta” utvrdio i naveo posebne činjenice:

“Podnositeljka predstavke... 28. oktobra 1983. godine (je), u Medicinskom centru u Čupriji (MCC), državnoj ustanovi, rodila zdravog dečaka”.

“U periodu od 28. do 30. oktobra 1983. godine, dok je još bila u MCC, podnositeljka predstavke (je)... redovno viđala svog sina”.

“Lekari su podnositeljku predstavke 30. oktobra 1983. godine obavestili da će i ona i njen sin sutradan biti otpušteni iz bolnice.”

“Dežurni lekar je 31. oktobra 1983. godine, oko 6.30 časova, obavestio (je) podnositeljku predstavke da je „njena beba preminula“. Pošto je to čula, podnositeljka predstavke je odmah otrčala niz hodnik, ka prostoriji gde je njen sin proveo noć. Nju su, međutim, fizički sprečila dva dežurna lica... Članovima njene porodice je kasnije rečeno da će obdukcija novorođenčeta biti obavljena u Beogradu, zbog čega njegovo telo još ne može da se preda roditeljima. Podnositeljka predstavke i njena porodica ostali su zbunjeni zbog čega obdukcija mora da se obavi u Beogradu, jer je bilo jasno odstupanje od uobičajene prakse MCC”.

“Počev od 2001. godine, a posebno od 2002. godine, srpski mediji su počeli da izveštavaju o brojnim slučajevima kao što je slučaj podnositeljke predstavke (vidi, na primer, na <http://www.kradjabeba.org>, infomacija od 29. januara 2013. godine)”.

“Podnositeljka predstavke je 24. oktobra 2002. godine uputila zahtev MCC, tražeći svu relevantnu dokumentaciju u vezi sa smrću njenog sina”.

“Podnositeljka predstavke je 12. novembra 2002. godine obavestena od strane MCC da je njen sin preminuo 31. oktobra 1983. godine, u 7.15 časova, i da je

njegova smrt svrstana kao “exitus non sigmata”, tj. kao smrt bez naznake uzroka. MCC je ostao pri stavu da nema drugih informacija pošto je njegova arhiva u međuvremenu poplavljena i mnoga dokumenta su uništena”.

“Opština Čuprija je 22. novembra 2002. godine obavestila podnositeljku predstavke, kao odgovor na njen zahtev, da je rođenje njenog sina registrovano u opštinskoj evidenciji, a da smrt nije”.

“Suprug podnositeljke predstavke, a otac deteta, je 10. januara 2003. godine podneo krivičnu prijavu Opštinskom javnom tužilaštvu u Čupriji. Prijava je podneta protiv medicinskog osoblja MCC, koje je podnositeljka predstavke smatrala odgovornim za „otmicu njenog sina”“.

“Pomenuto tužilaštvo je 15. oktobra 2003.g. odbacilo prijavu podnositeljke predstavke (uistinu ne njenog supruga, stvarnog podnosioca, prim. V. J.) kao nepotkrepljenu dokazima, pošto „nije bilo dokaza da je njen sin preminuo 31. oktobra 1983. godine“. Dalje obrazloženje nije dato i nije bilo naznake da li je obavljena prethodna istraga”.

“Opština Čuprija je 19. septembra 2007. godine potvrdila da smrt sina podnositeljke predstavke nije nikada zvanično registrovana”.

“Kao odgovor na njen raniji zahtev, Opština Čuprija je 28. decembra 2007. godine dostavila podnositeljki predstavke kopije izvoda iz matične knjige rođenih njenog sina, kao i zahtev MCC za njegovu prijavu”.

“Telo podnositeljinog sina nikada nije preneto podnositeljki predstavke niti njenoj porodici. Oni nikada nisu dobili ni izveštaj o obdukciji niti su obavesteni kada i gde je on navodno sahranjen”.

Na dalje Sud za ljudska prava u Predmetu Zorica Jovanović protiv Srbije je konstatovao:

“(Da su se) Stotine roditelja u situaciji kao što je podnositeljčina, tj. čije su bebe „nestale“, posle navodne smrti u bolničkim odeljenjima, uglavnom sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka, obratile 2005. godine Skupštini Srbije tražeći obeštećenje”.

“(Da je) Skupština... 14. jula 2006. godine zvanično usvojila izveštaj koji je pripremio Anketni odbor. Nalazi ovog izveštaja uključivali su, između ostalog, da: (a) je bilo ozbiljnih nedostataka u važećem zakonodavstvu u relevantnom trenutku, kao i u postupcima pred državnim organima i zdravstvenim ustanovama; (b) ova situacija... opravdava sumnje/brige roditelja oko toga šta se stvarno desilo sa njihovom decom; (c) nikakva krivično-pravna zaštita sada ne bi bila delotvorna zbog važećih odredbi o zastarelosti; i (d) (da su) istovremeni naponi svih Vladinih tela, kao i izmene relevantnog zakonodavstva... neophodni kako bi roditelji dobili odgovarajuće obeštećenje”.

Potom Sud, pod brojem 35, jasno navodi koje su norme važećeg Krivičnog zakonika Republike Srbije povređene u vreme donošenja presude, to jest članovi: 191, 192, 388. i 389 (Krivični zakonik, Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/05, 107/05, 72/09 i 111/2009). A takođe, pod brojem 36, naglašava da, po osnovu

Zakona o obligacionim odnosima (*Sl. glasnik RS*, br. 128/2020), njegovim članovima 199. i 200, “svako ko je pretrpeo strah, fizički bol ili zapravo duševnu patnju kao posledicu kršenja njegovog ili njenog „prava ličnosti” ima pravo, u zavisnosti od njihovog trajanja i jačine, da pokrene postupak za finansijsku naknadu pred parničnim sudovima i, osim toga, da traži druge oblike obeštećenja „koja bi mogla” da pruže odgovarajuće nematerijalno zadovoljenje”. Na dalje, a pod brojem 38, i da član 377. navedenog zakona (u stavu 1.) “propisuje da ako je do predmetne štete došlo kao posledica učinjenog krivičnog dela, rok zastarelosti za parnični postupak može se produžiti tako da odgovara važećem roku zastarelosti za krivični postupak”.

Šta više, a pod br. 42., Sud za ljudska prava ukazuje da “Tužena država kontinuirano nije pružala bilo kakve informacije o sudbini (tužiteljkinog) sina, zbog čega, pod brojem 43, jasno kaže da “Sud smatra da bi ovu pritužbu trebalo razmatrati prema članu 8. Konvencije, koja odredba, u relevantnom delu, glasi kako sledi: „Svako ima pravo na poštovanje svog ... porodičnog života...”; “Javne vlasti neće se mešati u vršenje ovog prava sem ako to nije u skladu sa zakonom i neophodno u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.”

Sud, pod brojem 48 presude, jasno kaže da “Ako se vratimo na predmetni slučaj, Sud primećuje da je sin podnositeljke predstavke navodno umro/nestao 31. oktobra 1983. godine, dok je Konvencija stupila na snagu u odnosu na Srbiju 3. marta 2004. godine. Međutim, navodni propust Tužene države da podnositeljki predstavke pruži bilo kakve konačne i/ili pouzdane informacije o sudbini njenog sina nastavio se do danas. U takvim okolnostima Sud smatra da se pritužba podnositeljke predstavke odnosi na trajnu situaciju”. Otuda, pod brojem 49, i da se primedba Vlade Republike Srbije “da ne postoji nadležnost Suda *ratione temporis* mora odbiti”.

Pod brojem 62 Sud konstatuje da je suprug podneo relevantnu krivičnu prijavu, ali da je “ovu prijavu..., međutim, odbacilo Javno tužilaštvo, bez naznake da li je sprovedena prethodna istraga”.

Otuda, u okviru “Zaključka”, pod br. 65, “Sud konstatuje da pritužba podnositeljke predstavke nije očigledno neosnovana u okviru značenja člana 35. stava 3, pod (a) Konvencije (te da) ona takođe nije nedopuštena ni po kom drugom osnovu, i zbog toga (da) se mora proglasiti dopuštenom”, a pod brojem 66 da je “Podnositeljka predstavke... ponovo potvrdila svoju pritužbu zbog toga što joj Tužena država nije u kontinuitetu pružala informacije o stvarnoj sudbini njenog sina (kao i da)”.... ako je njen sin umro kao što je tvrdio MCC, da je njegova smrt trebalo da bude prijavljena nadležnim opštinskim organima, da telo bude pokazano roditeljima, i da bude izdat izveštaj o obdukciji”.

Uzimajući sve prethodno izrečeno u obzir Sud je, pod brojem 92, jasno kazao da “obzirom na gore navedeno, kao i na značajan broj potencijalnih podnosilaca predstavki, Tužena država mora, u roku od godinu dana od datuma kada ova presuda postane pravnosnažna, u skladu sa članom 44. stav 2. Konvencije, preduzeti sve odgovarajuće mere, po mogućstvu putem *lex specialis*-a... da osigura

uspostavljanje mehanizma sa ciljem obezbeđenja pojedinačnog obeštećenja svim roditeljima u situaciji kao što je ili koja je dovoljno slična situaciji podnositeljke predstavke... Ovaj mehanizam bi trebalo da nadzire nezavisno telo, sa odgovarajućim ovlašćenjima, koje će moći da pruži pouzdane odgovore u vezi sa sudbinom svakog deteta i pruži odgovarajuću naknadu, prema slučaju”.

“Iz svih navedenih razloga Sud je jednoglasno (na str. 18)”, pod brojem:

1. proglasio predstvak u dopuštenom,
2. utvrdio da je došlo do povrede člana 8. Konvencije,

Te pod brojem 4 utvrđuje:

(a) da Tužena država treba da plati podnositeljki predstavke, u roku od tri meseca od datuma kada presuda postane pravosnažna, u skladu sa članom 44. stav 2. Konvencije, sledeće iznose, koji će se pretvoriti u srpske dinare po stopi važećoj na dan izmirenja: (i) 10.000 evra (deset hiljada evra), plus svaki porez koji se može naplatiti, na ime nematerijalne štete; (ii) 1.800 evra (hiljadu osam stotina evra), plus svaki porez koji se može naplatiti podnositeljki predstavke, na ime troškova;

(b) da po isteku gore navedena tri meseca do isplate, treba platiti običnu kamatu na gore navedene iznose po stopi koja je jednaka najnižoj kamatnoj stopi Evropske centrale banke u zakonskom periodu uz dodatak od tri procentna poena.

6. utvrđuje da Tužena država mora, u roku od godinu dana od datuma kada ova presuda postane pravosnažna, u skladu sa članom 44., stavom 2. Konvencije, preduzeti sve odgovarajuće mere sa ciljem uspostavljanja mehanizma za obezbeđenje pojedinačnog obeštećenja svim roditeljima u situaciji kao što je ili koja je dovoljno slična situaciji podnositeljke predstavke (pozivajući se na stav br 92. Presude)”.

No, kako se to moglo iz našeg izlaganja na prethodnim stranicama da vidi, iako smo bili u obavezi da već 2014. godine formiramo zakon neophodan za adekvatan tretman slučajeva nestalih beba, u suštini njihovih otmica, te da isti tada stupi na snagu, rad na zahtevanom legislativnom aktu se odvijao veoma sporo i sa puno grešaka. Smatramo da smo ih utvrdili i u sada aktuelnom tekstu Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji.

4.2. Procene sagledavanja problema nestalih beba i Zakon o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece

Problem nestajanja beba je decenijama prisutan unutar brojnih država sveta, ne samo Republike Srbije. Ali na našem prostoru dugo vremena nije adekvatno posmatran, iako su brojni roditelji ukazivali na to da su njihove bebe nestajale iz porodilišta, uz obrazloženja, često samo usmena, da su novorođenčad umrla. A pri tom u mnogo slučajeva ista roditeljima nisu predavana. Otuda je tek „Predmet Zorica Jovanović protiv Srbije“ i na našem terenu pokrenuo ozbiljnija razmatranja o potrebi ispunjenja obaveza iz Evropske Konvencije o zaštiti ljudskih sloboda i

osnovnih prava, ali i drugih konvencija od značaja za zaštitu ovih prava. To je dovelo i do formiranja oficijelnog Predloga Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, što je 2020. godine rezultovalo i njegovim donošenjem (Zakon o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, *Sl. glasnik RS*, br. 18/2020). Primarni cilj ovoga Zakona, po osnovu njegovog člana 2., stava 1., je „utvrđivanje činjenica pogodnih da se utvrdi istina o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, na osnovu dokaza koji se izvedu i podataka koji se prikupe u sudskom postupku od državnih i drugih organa, roditelja i drugih lica“. Dotični zakon je, iako relativno kratak, dosta složene i kvalitetne strukture. Ali, mišljenja smo, i opterećen izvesnim manjkavostima, pa čak i greškama koje su u suprotnosti sa osnovnim elementima po našem Ustavu usvojenih legislativnih akata međunarodnog prava. Upravo onih na koje smo ukazali na prethodnim stranicama. Iako se radi o malom broju članova posledice nisu ni malobrojne, ali ni male niti jednostavne. Pogađaju, pre svega, prava roditelja i novorođenčadi te dece, ali i mogućnosti zakonitog rada državnih organa koji bi trebalo da im pruže adekvatnu zaštitu, uključujući, u finalu, ako to zatreba, i krivično-pravnu.

Problemi koje smo uočili unutar ovog Zakona proizilaze iz njegovih članova 17. i 29. u ukazivanju na njih krenimo od Člana 17. – Rok za podnošenje predloga, koja norma propisuje da se „predlog za utvrđivanje činjenica o statusu novorođenog deteta za koje se sumnja da je nestalo iz porodilišta u Republici Srbiji podnosi „sudu u roku od šest meseci od dana stupanja na snagu ovog zakona². Ovo vremensko ograničavanje mogućnosti zaštite ljudskih i građanskih prava je u suprotnosti sa principima Povelje Ujedinjenih nacija, ali i normama Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, te Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta kao i Konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece, o čemu je u logičkom bloku ovog teksta, pod br. 3.1.1., detaljno izlagano. Šta više, odredba iz čl. 17. Zakona je očigledno neustavna jer je svojom logičkom konstrukcijom (ne samo vremenskim ograničenjem) protivna odredbama iz članova: 3., 16., 18., 26., 36., 56., 64. i 194. Ustava Republike Srbije, ali i normama Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece kao i Međunarodne konvencije za zaštitu svih lica od prisilnih nestanaka, a koji su legislativni tekstovi sada deo zakonodavstva Republike Srbije normativno-hijerarhijski ispod Ustava ali iznad Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji. I to tekstovi koji ni jednom svojom normom vremenski ne ograničavaju zaštitu prava dece i njihovih roditelja. Samim tim je uvođenje vremenskog ograničenja, putem Člana 17. – Rok za podnošenje predloga, jasno neustavano ali i protivno navedenim konvencijama kao gradivnim elementima mozaika važećeg zakonodavstva

² Vidi: Zakon o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, „Deo 2. – Pokretanje postupka“, „Član. 15. – Predlagač“, st. 1., a posebno „Član 17.- Rok za podnošenje predloga“.

Republike Srbije. Otuda i pravno nevaljano te ga valja, kao takav, izbaciti iz dotičnog Zakona. Ali ukoliko bi dotični član opstao to automatski vremenski ograničava, šta više, blokira mogućnost njihove praktične primene. Time se uistinu vrši dalja, i to teška, povreda ljudskih građanskih i socijalnih prava! I to kako roditelja tako i dece. Ali i krivično-pravna povreda, mada ne i samo ona.

Na ovom mestu ukazujemo da nas u našoj analizi navedene konvencije takođe obavezuju i da prava koja iste štite zaštićujemo normama kaznenog prava. Uistinu povređivanje njihovih normi može da se iskaže kao neko od krivičnih dela iz Krivičnog zakonika Republike Srbije. I to kao krivično delo iz: „Čl. 191. – Oduzimanje maloletnog lica“, „Čl. 192. – Promena porodičnog stanja“, „Čl. 388.- Trgovina ljudima (st. 7.)“ te „Čl. 389. – Trgovina maloletnim licima radi usvojenja“.

Svaki od navedenih delikata pripada kategoriji trajnih krivičnih dela. Kao takvo smatra se da je adekvatno tretirano ukoliko se otkrije izvršilac, ili izvršioci, te podvrgne krivičnom postupku. Otuda je jasno da se ni pravo na krivični progon počinilaca navedenih krivičnih dela ne može uopšte ograničiti, pa ni vremenski, kako je to učinjeno članom 17. Zakona o postupku utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji.

Na šta na ovom mestu takođe ukazujemo? Sam akt nezakonitog oduzimanja novorođenčeta, iako može biti izvršen samo od jedne osobe, u stvarnosti je gotovo uvek ne jedno krivično delo i ne izvršeno od samo jednog lica već od više osoba, putem niza posebno inkriminiranih radnji. Kao takvo karakterišu ga, bilo samostalno ili u kombinaciji, radnje sledećih krivičnih dela iz važećeg Krivičnog zakonika Republike Srbije: „Člana 33. – Saizvršilaštvo“, jer se oduzimanje novorođenčeta najčešće izvršava od strane više osoba, ne samo one koja ga fizički oduzima već i onih koje istu pomažu na različite načine, „Člana 34. – Podstrekavanje“, obzirom da osoba koja želi da na nezakonit način dođe do novorođenčeta podstrekava druga lica da joj u tome, u različitim fazama izvršenja delikta, pomognu, „Člana 35. – Pomaganje“, obzirom da se za izvršavanje delikata iz članova: 191., 192., 388. i 389. traži pomoć, najčešće više od jedne osobe, od kojih su neke osobe na službenim funkcijama, „Člana 355. – Falsifikovanje isprave“, službenog akta neophodnog za uspostavljanje lažnog roditeljskog statusa u odnosu na uistinu nezakonito oduzeto novorođenče, ali i „Člana 356. – Posebni slučajevi falsifikovanja isprave“, „Člana 357. - Falsifikovanje službene isprave“, „Člana 358. - Navođenje na overavanje neistinitog sadržaja“, „Člana 359. - Zloupotreba službenog položaja“, te „Člana 361. – Nesavestan rad u skužbi“.

Nezakonito oduzimanje novorođenčeta je uistinu protivzakoniti, krivično-pravno jasno definisani a složeni akt. Akt koji karakteriše sticaj više prethodno navedenih krivičnih dela. Otuda je logično da se ista podvrgnu adekvatnom tretmanu, što znači ne samo navedenim normama već i za to upotrebljivoj metodologiji. Ali da li je to po osnovu člana 17. Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji izvodljivo? Njegovim formiranjem dotični legislativni akt svojom logikom i sadržinom nije usklađen sa metodologijom: Međunarodne organizacije za migracije (International Organization for Migration - IOM), na čije metode i ciljeve rada je ukazano još 1952. u tzv.

„Tajnom izveštaju” (Confidential Report on the Conference on Migration, Held at Brussels, December, 5 1951), Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbeglice (United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR, kancelarija UN kreirana 1950.g.), formirane Rezolucijom Generalne skupštine UN 319 (IV, 1950) [General Assembly Resolution 319 (IV): Provisions for the functioning of the High Commissioner's Office for Refugees, August 16, 1950], i Kancelarije Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za ljudska prava (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, UN GA Res. 48/141, 1993), organizacija čiji je član i Republika Srbija: Otuda i u obavezi primene njihovih metodologija. Metodologija koje ne omogućavaju vremensko ograničenje pristupanju podnošenja predloga za utvrđivanje činjenica o statusu novorođenog deteta za koje se sumnja da je nestalo iz porodilišta.

Odredba člana 17. Zakona takođe ne ispunjava ni standarde Programa prekograničnih mehanizama upućivanja za žrtve trgovine ljudima (European Commission: Transnational Referral Mechanism Model – TRM, 2017), a povređeni su i ne primenjuju se ni TRM standardi koji podržavaju osnovne principe na kojima počiva Konvencija o pravima deteta. Posebno je reč je o sledećim principima uočivim unutar ove Konvencije: prava deteta na život, opstanak i razvoj (čl. 7., st. 2.); nediskriminacije (očigledna iz člana 8.); i najboljih interes deteta (očuvanje interesa deteta je očit iz članova 8. i 9.); i participacije (čl. 9., st. 2.).

Da pojasnimo. Zakon mora da tretira ravnopravno svu decu, živo rođenu i onu rođenu pod nerasvetljenim okolnostima, bez bilo kog oblika diskriminacije.

Zakon, ni u obliku u kom je stupio na snagu, ne zadovoljava zahtev principa pridržavanja najboljeg interesa deteta, samim tim što propisuje vremensko ograničenje (iz člana 17.) u okviru koga se može da pristupi radnjama koje bi dovele do zadovoljenja najboljeg interesa deteta. U slučaju kada položaj deteta nije rasvetljen, interes je deteta da se utvrdi da li je živo i ako jeste živo kod koga se nalazi!

Zakon takođe ne zadovoljava ni princip participacije iz čl. 9., st. 2. Konvencije o pravima deteta, kojim je jasno propisano da će „u svakom postupku, u skladu sa njegovom tačkom 1., sve zainteresovane strane dobiti priliku da učestvuju u postupku i da iznesu svoje mišljenje“. A pod pojam „svaka zainteresovana strana“ ulaze ne samo roditelji deteta već i samo dete, ali i najbliži srodnici.

Ima li još propusta unutar Zakona o postupku utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji?

Republika Srbija je 2019.g. donela Akcioni plan za sprovođenje Strategije prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava za 2019. i 2020. Godinu (*Sl. glasnik RS*, br. 50/2019). Ovaj akt obavezuje, pod brojem:

- 7., na poboljšanje identifikacije i samoidentifikacije žrtava,
- 8.1. na dosledno poštovanje ljudskih prava žrtava i primene međunarodnih standarda zaštite ljudskih prava žrtava trgovine ljudima, u borbi protiv trgovine ljudima, te

- 8.2. na unapređivanje propisa u svrhu efikasnije zaštite žrtve i omogućavanja otkrivanja, procesuiranja i sankcionisanja izvršilaca krivičnog dela trgovine ljudima.

I ovi napred navedeni elementi nas upućuju na neophodnost poštovanja obaveza formiranih u okviru Fakultativnog Protokola uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece (Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, 2000), inače preuzetih ratifikacijom (Zakon o potvrđivanju Fakultativnog protokola o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji, uz Konvenciju o pravima deteta, *Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 7/2002), koji Protokol, članom 2., stavom 1., pod (a), jasno propisuje da se pod „prodajom dece“ podrazumeva bilo koja radnja kojom bilo koje lice, ili grupa lica, prebaciju neko dete nekom drugom, za novčanu ili bilo koju drugu naknadu. Kao što vidimo i ovaj međunarodno pravni legislativni akt obavezuje na podizanje kvaliteta zakonodavstva, ali i kvaliteta njegove primene, u cilju zaštite od nezakonitog oduzimanja novorođenčadi.

U našoj analizi ukazujemo Vam i da Zakon o postupku utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji, svojim „Delom 5. – Komisija“, njegovim članom 29., stavom 1., obavezuje Vladu Republike Srbije da u roku od 30 dana od početka primene ovog Zakona obrazuje Komisiju za prikupljanje činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji (u daljem tekstu: Komisija). Po osnovu stava 2. člana 29. Zakon jasno propisuje da je „zadatak Komisije... da prikuplja i obrađuje sve činjenice i podatke koji se nalaze u posedu:

- 1) pravosudnih organa pred kojima su vođeni ili se još uvek vode pretkrivični i krivični postupci pokrenuti po krivičnim prijavama roditelja ili drugih osoba, a koja sadrže navode o oduzimanju i trgovini sa novorođenom decom;
- 2) organa unutrašnjih poslova koji su ili kroz primenu policijskih ovlašćenja ili postupajući po nalogima pravosudnih organa zaduženih za vođenje pretkrivičnih i krivičnih postupaka, ili na drugi način, došli u posed činjenica, podataka i saznanja koji se odnose na oduzimanje i trgovinu novorođenom decom;
- 3) svih medicinskih ustanova koje su u svom radu ili na bilo koji drugi način došle ili su mogle da dođu u kontakt sa trudnicama, novorođenom decom ili decom koja su mrtvorodena, ili decom koja su ubrzo nakon porođaja preminula u medicinskim ustanovama;
- 4) matičnih službi jedinica lokalne samouprave u koje su upisivane činjenice rođenja i smrti sve dece za koje postoji sumnja da su oduzeta i da se sa njima trgovalo;
- 5) svih javnokomunalnih preduzeća kojima je bilo ili još uvek jeste delegirano javno ovlašćenje sahranjivanja pogrebnih ostataka mrtvorodene dece ili dece koja su preminula ubrzo nakon porođaja u nekoj od medicinskih ustanova;
- 6) svih centara za socijalni rad koji bi u svom posedu mogli da imaju činjenice, podatke i saznanja koja se odnose na oduzimanje i trgovinu novorođenom decom;

7) svih drugih državnih, pokrajinskih organa, kao i organa jedinica lokalne samouprave, i svih javnih preduzeća i ustanova koje bi u svom posedu mogle da imaju činjenice, podatke i saznanja koji se odnose na oduzimanje i trgovinu novorođenom decom“.

Dakle, zadatak i ovlašćenje Komisije je samo da prikuplja i obrađuje ove podatke, a jedina obaveza je, kako to propisuje član 29. stavom 9., da „podnosi godišnji izveštaj o svom radu Vladi i nadležnom odboru Narodne skupštine“. I ništa više od toga! Jasnije rečeno, Komisiji uopšte nisu data bilo kakva regulatorna ovlašćenja prema državnim organima, ustanovama, službama, javnim preuzećima i centrima (npr. za socijalni rad), koji bi subjekti prava u svom posedu mogli da imaju činjenice koje se odnose na oduzimanje i trgovinu novorođenom decom, a koji su podaci potrebni da bi se zaista, i to vremenski neograničeno, zaštitila prava dece za koju se sumnja da su oduzeta od porodilja! To jednostavno znači da, formalno-pravno i praktički gledano, ova Komisija, po osnovu člana 29., jeste svojevrsno debatno telo i ništa više! Ono što nas zaista začuđuje, Komisiji nije dato ovlašćenje da, ukoliko oficijelno dobije podatke koji upućuju na mogući protivzakoniti nestanak deteta, zahteva nastavljane potrage za istim, i nakon prethodno ostvarenog sudskog epiloga. Time je njen rad, kao formalnog, zakonom osnovanog tela, a uspostavljenog u cilju zaštite ljudskih prava novorođenčadi i njihovih roditelja, tela na čije formiranje, zaduživanje i rad pozivaju napred analizirani legislativni akti međunarodnog prava, ograničen suprotno njihovim normama, i to da o događajima mogu jedino da ostvare saznanje i ništa više! Dake, Komisiji je onemogućena i po elementima ratifikovanih konencija obavezna proaktivna uloga, kao od Skupštine, putem zakona, osnovanog tela. A ista proaktivna uloga bi, po osnovu čl. 29., st., 2., t. 7., ali i dogradnje člana 29. adekvatnim stavom koji bi to omogućavao, morala da bude pravno moguća i da se uistinu ostvaruje. To znači da ima zakonsku mogućnost da, po osnovu svoje odluke povezane sa konkretnim slučajem, upućuje zahteve za adekvatno postupanje. Odluka bi mogla da se iskaže na tri načina, kao odluka da: je postupak konkretnog subjekta bio u skladu sa zakonom; je postupak konkretnog subjekta bio delimično u skladu sa zakonom, ili postupanje konkretnog subjekta nije bilo u skladu sa zakonom.

Jasno je da ukoliko Komisija donese odluke navedene pod brojevima 2 i 3 treba da ima ovlašćenje da zahteva adekvatno postupanje od subjekata, a naročito svih onih pobrojanih unutar člana 29., stava 2., t. 7. Zakona, a posebno ukoliko saznato ukazuje na moguće izvršenje nekog ili nekih od krivičnih dela, o kojima smo izlagali u ovom logičkom delu teksta.

Pored u članu 29., stavu 2. navedenih državnih organa, ustanova, službi, javnih preuzeća i centara, te pokrajinskih i lokalnih organa, smatramo da bi dogradnjom člana 29. valjalo da se na pružanje podataka od značaja za postupak utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji obavežu i druge institucije. Objasnimo.

Nedovoljna izgrađenost, ali i neusklađenost sa normama višeg ranga, od strane čl. 29. Zakona o postupku utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se

sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji, proizvodi i svojevrsne blokade drugih, a ne samo pobrojanih institucija. Koliko vidimo:

- Propušteno je da se Zakonom omogući da Komisija ostvari uticaj na postupanje Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o личности. Isti inače jeste ovlašćen, po zakonu (Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, *Sl. glasnik RS*, br. 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010), da utvrdi da li su informacije koje traže roditelji od značaja za postupak utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji. Ali Zakon o postupku utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji ne ovlašćuje Komisiju da Povereniku uputi zahtev u vezi podataka od značaja za utvrđivanje statusa novorođene dece, ali ni njegovog daljeg postupanja od značaja za dotični postupak.
- Propušteno je da se Komisiji omogući da ostvari uticaj na postupanje Zaštitnika građana. Zaštitnik građana je, između ostalog, ovlašćen i da pruža zaštitu pravima deteta. Postupa po sopstvenoj inicijativi kao i po pritužbi građana (usmenoj ili pismenoj). A trebalo bi da može da se u vezi konkretnog slučaja aktivira i po pritužbi Komisije za prikupljanje činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji. Zakon u sadašnjem obliku to ne omogućava. Zaštitnik građana treba da svojim postupanjem doprinese utvrđivanju činjenica o propisnom ili nepropisnom radu konkretnih organa i organizacija i da ukoliko utvrdi elemente nepropisnog postupanja upozori na uočene povrede i zatraži njihovu ispravku. Šta više, i da, ukoliko se ne postupi po njegovom zahtevu, na isti problem upozori Skupštinu ali i Vladu Republike Srbije.
- Propušteno je da se Zakonom omogući da Komisija ostvari uticaj na postupanje Nacionalnog kordinatora za borbu protiv trgovine ljudima, iako je logično da je, po osnovu Strategije za borbu protiv trgovine ljudima i Akcionog plana (tač. 7.1.1.) Nacionalni kordinator (prvi put imenovan 6. oktobra 2017.g.) nadležan i da daje mišljenje o postupanju državnih organa, pa tako i onih činjenja od značaja za utvrđivanje trgovine ljudima, i identifikaciju žrtava ove trgovine, pa tako i novorođenčadi kao takvih žrtava. Takođe je nadležan i da kontaktira: ministarstva, među njima i ministarstvo: zdravlja, pravde, socijale, spoljnih poslova, unutrašnjih poslova, ali i Službu za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, I Posebnu radnu grupu za sprovođenje i praćenje Strategije prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava 2017-2022 (formirane 2017), koja je obrazovana posebnim rešenjem (Rešenje ministra unutrašnjih poslova o obrazovanju Posebne radne grupe za sprovođenje i praćenje Strategije prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava, 2018. godine), Kancelariju za koordinaciju aktivnosti u borbi protiv trgovine ljudima (unutar Direkcije policije), čije je, inače, Nacionalni kordinator za borbu protiv trgovine ljudima rukovodilac, i Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog (Zakon o ministarstvima, *Sl. glasnik RS*, br. 128/2020, čl. 12.), čiji rad na ovom polju dopunjava i rad Sektora za

ljudska i manjinska prava i slobode Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave (Zakon o ministarstvima, čl. 11.), i Savet za borbu protiv trgovine ljudima, osnovan posebnom odlukom kao Savet Vlade (Odluka o obrazovanju Saveta za borbu protiv trgovine ljudima, 2017.g).

- Propušteno je da se Zakonom omogući da Komisija ostvari uticaj na uspostavljanje i upravljanje bazom genetičkih podataka od značaja za utvrđivanje statusa dece.

Ukoliko se u rekonstrukciji Zakona usvoje izmene kojima bi se ispravili uočeni nedostaci koji se tiču mogućnosti prokativnog rada Komisije tada bi posmatrani Zakon o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji bio daleko višeg kvaliteta, te omogućio stvarno utvrđivanje šta se i kako dešavalo sa novorođenčadi u brojnim slučajevima, slučajevima koji su se dešavali ali se odigravaju i u aktuelnom vremenu.

ZAKLJUČCI – ŠTA ČINITI?

Da bi se bebe zaštitile od nezakonitog nestajanja iz porodilišta Republike Srbije, kao i omogućilo njihovo zakonito vraćanje roditeljima, neophodno je da se izvrše izvesne izmene unutar Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji. Takve koje će uistinu omogućiti da se praktički angažuju za to sve potrebne institucije i organi. A samim tim i omogućila primena normi Krivičnog zakonika iz članova: 33, 34, 35, 191, 192, 356, 357, 358, 359, 361, 388. i 389.

Prva izmena koju predlažemo izvršila bi se ukidanjem vremenskog ograničenje za podnošenje Predloga za utvrđivanje činjenica o statusu novorođenog deteta za koje se sumnja da je nestalo iz porodilišta u Republici Srbiji, to jest ukidanjem Člana 17. – Rok za podnošenje predloga.

Druga izmena za koju se zalažemo, a jeste od značaja za stvarno zaživljavanje Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji tiče se prerade njenog člana 29., stava 1. Tačnije njegovog dopunjavanja u okviru spiska institucija, organa i ustanova od značaja za zaista potpuno sagledavanje i razrešavanje slučajeva prema kojima postoji pretpostavka da su deca nezakonito nestala iz porodilišta. Pored postojećih sedam tačaka stava 2. člana 29. Zakona valjalo bi u ovaj stav uneti i tačke kojima bi kao izvor ovih informacija bili određeni i: Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Zaštitnik građana, Nacionalni kordinator za borbu protiv trgovine ljudima, ministarstva, među njima posebno ministarstvo: zdravlja, pravde, socijale, spoljnih poslova, i unutrašnjih poslova, Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, posebna radna grupa za sprovođenje i praćenje Strategije prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava 2017-2022.g., Kancelarija za koordinaciju aktivnosti u borbi protiv trgovine ljudima, Sektor za ljudska prava Ministarstva Ministarstva za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog (utvrđen čl. 12. Zakona o ministarstvima, 2020.), koji je zamenio nekadašnju Kancelariju za ljudska i

manjinska prava (osnovanu Uredbom o Kancelariji za ljudska i manjinska prava, *Sl. glasnik RS*, broj 75/2012), te Baza genetičkih podataka od značaja za utvrđivanje statusa dece³.

Treća izmena koju predlažemo, a jeste od značaja za stvarno zaživljavanje Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, tiče se dodavanja novog stava, između sadašnjih 8. i 9., člana 29. Stava kojim bi se ovlašćenja Komisije proširila u skladu sa u logičkom bloku 5. ovog teksta objašnjenim videnjima. Dotičnim stavom valjalo bi da se Komisija ovlasti da po dobijanju podataka iste obradi, ali i na bazi istih donese odluku a kojom utvrđuje da je: postupak konkretnog subjekta bio u skladu sa zakonom; postupak konkretnog subjekta bio delimično u skladu sa zakonom, ili postupanje konkretnog subjekta bilo u suprotnosti sa zakonom.

Četvrta izmena za koju se zalažemo ticala bi se unošenja stava kojim bi se Komisija ovlastila da, ukoliko donese odluke navedene pod brojevima 2. i 3., zahteva adekvatno postupanje od subjekta pobrojanih unutar člana 29., stava 2., t. 7., kao i onih za čije angažovanje se zalažemo, postupanje unutar inače za svakog od ovih subjekata zakonima i pravilnicima jasno određenih obaveza.

Kako je ovaj Zakon donet 2020.g., a već je pokazao očigledne manjkavosti, šta više i da poseduje protivustavne elemente kao i elemente u direktnoj suprotnosti sa oficijelno potvrđenim legislativnim elementima međunarodnog prava, to je jasno da sve što smo u tekstu izložili upućuje na potrebu da se na njegovoj rekonstrukciji angažuje Ustavni sud Republike Srbije, što je naš peti predlog.

LITERATURA

- (1) Akcioni plan za sprovođenje Strategije prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava za 2019. i 2020. godinu, *Sl. glasnik RS*, br. 50/2019.
- (2) Barrenechea López, G. P. (2017) *Gender in Transitional Justice Contexts: Reproductive Rights in the Spanish Case of Stolen Babies* (Master Thesis). Faculty of Law, Lund University. Dostupno na <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/8919469>, stranici pristupljeno 21.1.2021.
- (3) Beachy, P., Deacon, J. (1992) Preventing neonatal kidnapping. *Journal of Obstetric, Gynecologic, & Neonatal Nursing*, 21(1), 12-16. <https://doi.org/10.1111/j.1552-6909.1992.tb01716.x>
- (4) Burgess, A. W., Lanning, K. V. (Eds.). (1995) *An analysis of infant abductions*. National Center for Missing & Exploited Children. New York: National Center for Missing & Exploited Children.
- (5) Carroll, V. (1999) Infant abduction: Lowering the risk. *Nursing for Women's Health*, 3(6), 25-27. <https://doi.org/10.1111/j.1552-6356.1999.tb01145.x>
- (6) Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols No. 11 and 14, Rome, 4. XI 1950, European Treaty Series, No. 5, known as the European Convention on Human Rights (ECHR).

³ Utvrdi po osnovu: čl. 4., st. 1. t. 1 i 14, te čl 17., st. 1. i čl. 18, st. 1. Zakona o zaštiti podataka o ličnosti, *Sl. glasnik Republike Srbije*, br. 87/2018.g.

- (7) European Commission (2017) *Transnational Referral Mechanism Model – TRM*. https://ec.europa.eu/anti-trafficking/eu-policy/transnational-referral-mechanism-model-%E2%80%93-trm_en, stranici pristupljeno 20.11.2020.
- (8) EU Information Centre in Belgrade (2014) *Negotiation Chapters. 35 Steps towards the European Union*.
- (9) General Assembly Resolution 319 (IV): Provisions for the functioning of the High Commissioner's Office for Refugees, 16 August 1950.
- (10) Gilli, G.A. (1974) *Kako se istražuje - vodič u društvenim istraživanjima*. Zagreb: Školska knjiga.
- (11) Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction (Hague Abduction Convention), Hague, 25 October 1980.
- (12) International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, UN General Assembly resolution 2200A (XXI), of 16th December 1966.
- (13) Odluka o obrazovanju komisije za prikupljanje činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, *Sl. glasnik RS*, Del.br. 12443, 29.7.2010.
- (14) Jovanović, J. (2016) *Nadzor Komiteta ministara Saveta Evrope nad izvršavanjem presuda Evropskog suda za ljudska prava* (magistarska teza). Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- (15) Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, *Sl. list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 9/2003.
- (16) Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09 i 111/2009.
- (17) Odluka o obrazovanju komisije za prikupljanje činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, *Sl. glasnik RS*, br. 98/2020.
- (18) Predlog zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji - tekst propisa od 28.10.2016.
- (19) Rabun, J. B. (2009) *For healthcare professionals: Guidelines on prevention of and response to infant abductions*. National Center for Missing & Exploited Children. Washington: National Criminal Justice Reference Service (NCJRS).
- (20) Rešenje ministra unutrašnjih poslova o obrazovanju Posebne radne grupe za sprovođenje i praćenje Strategije prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava, broj 1860/18-8, od 29.5.2018. godine.
- (21) Strategija prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava 2017-2022, *Sl. glasnik RS*, br. 77/2017.
- (22) UNICEF (1989) *The United Nations Convention on the Rights of the Child* (UNCRC). Dostupno na https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-11&chapter=4, stranici pristupljeno 20.8.2019.
- (23) United Nations. (1945) Charter of the United Nations.
- (24) United Nations. (1948) The Universal Declaration of Human Rights (United Nations General Assembly Resolution 217 A, Paris on 10 December 1948).
- (25) Uredba o Kancelariji za ljudska i manjinska prava, *Sl. glasnik RS*, br. 75/2012.
- (26) Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 98/2006.
- (27) Šešić, B. (1974) *Osnovi metodologije društvenih nauka*. Beograd: Naučna knjiga.
- (28) Zakon o ministarstvima, *Sl. glasnik RS*, br. 128/2020.
- (29) Zakon o obligacionim odnosima, *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89, 57/89 i 31/1993.
- (30) Zakon o postupku utvrđivanja činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala u porodilištima u Republici Srbiji, *Sl. glasnik RS*, br. 18/2020.
- (31) Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 19/2009.

- (32) Zakon o potvrđivanju Fakultativnog protokola o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji, uz Konvenciju o pravima deteta, *Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 7/2002.
- (33) Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmenjene u skladu sa Protokolom broj 11, Protokola uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola broj 4 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda kojim se obezbeđuju izvesna prava i slobode koji nisu uključeni u konvenciju i prvi protokol uz nju, Protokola broj 6 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne, Protokola broj 7 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola broj 12 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i Protokola broj 13 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne u svim okolnostima, *Sl. list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 - ispr. i *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 12/2010 i 10/2015.
- (34) Zakon o ratifikaciji Konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece, *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 7/1991.
- (35) Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/1971.
- (36) Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, *Sl. glasnik RS*, br. 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010.
- (37) Zakon o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, *Sl. glasnik RS*, br. 18/2020.
- (38) Zakon o zaključivanju i izvršavanju međunarodnih ugovora, *Sl. listu SFRJ*, br. 55/78, 2/89 i 47/1989.
- (39) Zakon o zaključivanju i izvršavanju međunarodnih ugovora, *Sl. glasnik RS*, broj 32/2013.
- (40) Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Sl. glasnik RS*, br. 87/2018.

Internet izvori

- (41) Collins, T.R. (2006) *Code Pink*. The Hospitalist. Dostupno na <https://www.the-hospitalist.org/hospitalist/article/123116/code-pink>, stranici pristupljeno 10.10.2020.
- (42) Committee of Ministers, Secretariat Genral, DH-DD (2016)254, Meeting: 1250 (8-10 March 2016) (DH). Dostupno na <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016805acecc>, stranici pristupljeno 5.10.2020.
- (43) Confidential Report on the Conference on Migration Held at Brussels, Belgium From November 26 Through December 5, 1951 and the Session of the Provisional Intergovernmental Committee for the Movement of Migrants From Europe Held at Brussels From December 6 Through December 8, 1951. Washington, January 17, 1952. Memorandum by George L. Warren of the Refugees and Displaced Persons Staff of the Bureau of United Nations Affairs. Dostupno na <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1951v04p1/d83>, stranici pristupljeno 10.10.2020.
- (44) European Court for Human Rights, Second Section, Case of Zorica Jovanović v. Serbia (Application No. 21794/08), Judgment, Strasbourg, 26 March 2013, Final 09/09/2013. Dostupno na <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-118276%22%5D%7D>, stranici pristupljeno 10.10.2020.

- (45) Glavonjić, Z. (2020) *Nestale bebe u Srbiji: Činjenice i njihove posledice*. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/nestale-bebe-u-srbiji-%C4%8Dinjenice-i-njihove-posledice/30466633.html>, stranici pristupljeno 22.1.2020.
- (46) International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), United Nations General Assembly Resolution No 2200A (XXI), 19 December 1966. Dostupno na <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>, stranici pristupljeno 20.6.2018.
- (47) Martinović, I. (2018) *Decenija i po portage za nestalim bebama*. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/nestale-bebe-decenija-i-po-borba-srbija/29236151.html>, stranici pristupljeno 20.1.2020.
- (48) Milutinović, A. (2019) *NOVI PODACI U AFERI VEKA - "NESTALE BEBE" Slučaj mladića iz Srbije koji je hteo da sazna ko su mu pravi roditelji dobila je ŠOKANTNI NASTAVAK*. Dostupno na <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/novi-podaci-u-aferi-veka-nestale-bebe-slucaj-mladica-iz-srbije-koji-je-hteo-da-sazna/npohwfy>, stranici pristupljeno 20.1.2021.
- (49) Novosti. (2020) *684 sumnji na nestanak beba u porodilištima*. Dostupno na <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/684-sumnji-na-nestanak-beba-u-porodilistima-ovoliko-prijava-dobili-su-sudovi-sirom/3cmfn6>, stranici pristupljeno 20.1.2021.
- (50) Odluka o obrazovanju Saveta za borbu protiv trgovine ljudima, *Sl. glasnik RS*, br. 92/2017.
- (51) Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR) or the United Nations Human Rights Office), UN General Assembly Resolution 48/141, December 1993. Dostupno na <http://www.un-documents.net/a48r141.htm>, stranici pristupljeno 15.1.2021.
- (52) Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, UN General Assembly resolution A/RES/54/263 of 25 May 2000. Dostupno na <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/opscrc.aspx>, stranici pristupljeno 20.12.2020.
- (53) Rakić Vodinelić, V., Čurčić, D (2014) Zakon o istraživanju položaja nestale novorođenčadi. Alternativa: Zakon o izvršenju obaveza Republike Srbije iz presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Zorica Jovanović protiv Srbije (br. 21794/08). Dostupno na <https://pescanik.net/wp-content/PDF/zakononestalimbebama.pdf>, stranici pristupljeno 9.1.2021.
- (54) Sundberg, F. (2019) *U Strazburu petnaest tužbi za nestale bebe*. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-fredrik-sundberg/30316493.html>, stranici pristupljeno 20.1.2021.

THE NEED AND POSSIBILITIES OF LEGAL CONSIDERATION AND TREATMENT OF THE DISAPPEARANCE OF BABIES

The subject of the paper, obvious from the title itself, arose from our interest in whether there is an adequate socio-legal reaction to the disappearance of babies from the maternity hospital, especially at domestic terrain. It is a phenomenon that is claimed to have been present for decades not only in Serbia but in practically all countries. In Serbia, for many years, parents who claim that their baby was stolen from the maternity hospital were asked to pass a law that would treat it appropriately. The same requires a decision of the European Court of Human Rights in the case of Zorica Jovanovic v. Serbia. Therefore, it is not surprising that it has been worked on in Serbia since 2014. When it was passed, it immediately caused controversy, and so did our suspicions. Hence our desire to analyze it, and in this way to point out the possible ways, means and elements necessary for the correction of its shortcomings, if we notice them.

KEY WORDS: international law / Constitution / laws / institutions / protection of rights

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 1 / 133-135
Prikaz monografije
Primljeno: 12. maja 2021. godine
Prihvaćeno: 13. maja 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2021017

LEKSIČKI MODEL SOCIJALNIH STAVOVA - STUDIJA NA SRPSKOM JEZIKU

Autor: Boban D. Petrović

Monografija pod nazivom *Leksički model socijalnih stavova - studija na srpskom jeziku* izašla je iz štampe u januaru 2020. godine kao izdanje Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. Monografija je integralni tekst doktorske disertacije našeg prijatelja, kolege i veoma darovitog istraživača Bobana Petrovića, koji nas je prerano napustio. Monografsko delo predstavlja prikaz kvalitetne empirijske građe usmerene na konstrukciju i validaciju leksičkog modela socijalnih stavova nastalih analizom korpusa srpskog jezika.

Potreba i nastojanje istraživača koji dolaze iz različitih naučnih disciplina da razumeju složene društvene fenomene i posledice ideologija poput fašizma, antisemitizma ili nacizma dovela je do toga da oblast socijalnih stavova bude jedna od plodnijih oblasti u psihologiji. Uprkos tome što oblast izučavanja socijalnih stavova ima dugačku istoriju i bogate nalaze, brojna pitanja u ovoj oblasti ostaju i dalje istraživački izazovna. Šta su leksički socijalni stavovi? Da li je iz rečničkog korpusa (srpskog jezika) moguće ekstrahovati obuhvatne i stabilne leksičke socijalne stavove? Da li je struktura leksičkih socijalnih stavova univerzalna ili kulturno specifična? Knjiga koja se nalazi pred čitaocima predstavlja prikaz kvalitetne empirijske građe usmerene na konstrukciju i validaciju leksičkog modela socijalnih stavova nastalih analizom korpusa srpskog jezika.

Prikazana studija se sastoji iz dva dela. U prvom delu autor se fokusira na kreiranje leksičkog modela socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika. Naime, primenjujući jedan od standardnih validiranih metoda psihologije individualnih razlika u ličnosti, pristup baziran na leksičkoj hipotezi, autor postavlja osnove leksičkog modela socijalnih stavova izvedenih iz srpskog jezika. Leksički pristup istraživanju individualnih razlika počiva na pretpostavci da su svi značajni aspekti ljudskog funkcionisanja kodirani, odnosno reprezentovani u jeziku, a da je stepen reprezentacije nekog konstrukta u jeziku u korespondenciji sa njegovom opštom važnošću. Primenjen na stavove, leksički pristup postulira da će oni stavovi koji imaju poseban uticaj na socijalno ponašanje i ljudsko funkcionisanje, nužno biti

kodirani u jezičkoj supstanci. Naučni značaj ove monografije ogleda se u tome što delo predstavlja prvu obuhvatnu i iscrpnu analizu strukture leksičkih socijalnih stavova, kao i kreiranje empirijski utemeljenog modela u nekom od postkomunističkih društava. Koliko je komplikovan poduhvat pravljenje leksičkog modela socijalnih stavova, govori i činjenica da je do danas, osim na srpskom, kreirano još samo tri leksička modela socijalnih stavova: na engleskom (Saucier, 2000, 2013), na rumunskom (Krauss, 2006) i na kineskom (Chen et al., 2018).

Prvi deo monografije uključuje i konstrukciju instrumenta za merenje leksičkih socijalnih stavova. Kreirani instrument odlikuje visok kvalitet u pogledu složenosti i prefinjenosti primenjene metodologije, kao i vrlo temeljno i precizno proveravanje njegovih psihometrijskih svojstava. Naime, autor polazi od korpusa jezičkih deskriptora iz koje je vršena ekstrakcija svih socijalno relevantnih termina koji sadrže sufiks *-izam*, a zatim na osnovu procene više nezavisnih procenjivača pravi selekciju termina koji predstavljaju bazične socijalne stavove. Na taj način je obezbeđeno da irelevantni deksriptori, kao što su albinizam, motociklizam i slično, budu isključeni iz daljih faza istraživanja. Konverzijom izdvojenih deskriptora u stavke napravljena je preliminarna lista od 264 stavke koje su zadate velikom uzorku ispitanika opšte populacije, a zatim je daljim analizama utvrđeno da adekvatan opis strukture socijalnih stavova baziranoj na leksičkoj analizi srpskog jezika nudi šestofaktorska struktura. Ti stavovi su tradicionalni/religiozni izvori autoriteta, lični interesi, humanizam, spiritualnost, egalitarizam i nacionalizam. Osim ovih širokih šest dimenzija, autor ekstrahuje i socijalne stavove nižeg reda, po dva za svaki od ovih šest stavova: religioznost, tradicionalizam, sebični hedonizam, socijalnu dominaciju, demokratske vrednosti, veru u dobru stranu ljudske prirode, misticizam, filozofski idealizam, komunizam, anomiju, etatizam i nacionalnu vezanost. Dodatno, u cilju utvrđivanja kros-kulturne univerzalnosti modela leksičkih socijalnih stavova, autor u prvom delu sprovodi i komparaciju srpskog modela leksičkih socijalnih stavova i izvornog američkog modela. Razlika između rezultata leksičke analize na srpskom jeziku u odnosu na Saucierove faktore je, pre svega u izdvajanju faktora nacionalizma. Osim toga, i priroda faktora egalitarizam je donekle drugačija. Dodatno, autor daje dokaze u prilog validnosti strukture stavova zasnovanoj na analizi srpskog jezika, u odnosu na engleski, jer ispituje i valjanost modela u predikciji širokog spektra stavova ispitanika, kao što su stavovi prema pridruživanju Evropskoj uniji, preferenciji političke partije iskazane glasanjem na poslednjim izborima, stavovima prema Kosovu, imigrantima i slično.

U drugom delu studije, dolazi do izražaja autorovo dugogodišnje teorijsko i empirijsko bavljenje problematikom psihologije individualnih razlika i posebno temom socijalnih stavova. Autor izuzetno kompetentnom primenom sofisticiranih istraživačkih alata „plete“ nomološku mrežu socijalnih stavova dovodećih ih u vezu sa praktično svim relevantnim konstruktima psihologije individualnih razlika, kao što su bazične crte ličnosti, sistem vrednosti, i moralne osnove. Dodatno, autor analizira i odnose između leksički deriviranih stavova i dva empirijska konstrukta od ključnog značaja za razumevanje dinamike post-konfliktnih društava: konfliktni etos, odnosno sistem socijetalnih uverenja koja determinišu orijentaciju društva tokom i nakon produženih međugrupnih konflikata, i militantno-ekstremistički

mentalni sklop, odnosno specifičan sistem ekstremnih i radikalnih uverenja i stavova povezanih sa nasiljem.

Tematika obrađena u knjizi je izuzetno aktuelna, imajući u vidu dugogodišnju turbulentnost ovdašnjih društvenih prilika. S tim u vezi, doprinos studije je u tome što nam na jedan metodološki rigorozan i izuzetno savremen način, omogućava bolje razumevanje individualnih, ali i kontekstualnih, i to pre svega socijalnih i političkih događaja društva u tranziciji. Monografija Bobana Petrovića je izuzetno vredno naučno delo, kako u saznavnom, tako i u praktičnom smislu. Osim kreiranja modela socijalnih stavova na korpusu srpskog jezika, teorijski doprinos istraživanja je i u veoma studioznoj analizi i komparaciji leksičkih struktura ekstrahovanih u dva različita priroda jezika, engleskom i srpskom. U praktičnom smislu, autor iza sebe ostavlja skale odličnih metrijskih karakteristika, koje će biti osnovna istraživačka alatka u svakom budućem ispitivanju socijalnih stavova.

Zbog načina na koji je pisana, a i zbog bogatstva sadržaja, knjiga je najpre namenjena stručnoj publici, psiholozima i drugim profesionalcima koji se bave individualnim razlikama u ponašanju. Takođe, knjiga će biti od velike koristi za sve studente psihologije, kao i druge studente koji izučavaju ljudsko ponašanje u socijalno-političkom domenu. Međutim, posebna čar ove monografije je u tome što je autor uspeo da približi ovu izrazito kompleksnu temu i svim drugim radoznalim pojedincima koji su zainteresovani za oblast izučavanja socijalnih stavova, bez pravljenja kompromisa sa tačnošću i bez neopravdanog pojednostavljivanja.

U Beogradu, 12.05.2021.

Ljiljana Lazarević

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

REFERENCE

- (1) Chen, Z. J., Hsu, K. Y., Zhou, X., & Saucier, G. (2018). Chinese isms dimensions in mainland China and Taiwan: Convergence and extension of American isms dimensions. *Journal of Personality*, 86(3), 555-571. <https://doi.org/10.1111/jopy.12336>
- (2) Krauss, S. W. (2002). Romanian authoritarianism 10 years after communism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(9), 1255-1264. <https://doi.org/10.1177/01461672022812010>
- (3) Saucier, G. (2000). Isms and the structure of social attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(2), 366-385. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.2.366>
- (4) Saucier, G. (2009). What are the most important dimensions of personality? Evidence from studies of descriptors in diverse languages. *Social and Personality Psychology Compass*, 3(4), 620-637. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2009.00188.x>
- (5) Saucier, G. (2013). Isms dimensions: Toward a more comprehensive and integrative model of belief-system components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104(5), 921-939. <https://doi.org/10.1037/a0031968>.

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Italic)

Primer: **1. Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. Kategorije korisnika

1.1.1. *Žene i deca*

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

6. Obavezno priložiti popis literature na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Ukoliko je za referencu dostupan DOI broj, neophodno je navesti u formatu linka (npr. <https://doi.org/10.47152/127442> ili <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>).

Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N. & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i web strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

TECHNICAL INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CRIMINOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL RESEARCH

1. The article should be up to 20 pages-long with double space. The authors should use Times New Roman font size 12.

2. The first page should include: the title of the paper, the name and surname of the author, abstract (up to 150 words) and 4-5 keywords.

2.1. Right after the surname of the author (on the first page) there should be a footnote with the name of the institution the author is employed at, the title of the author and E-mail address. In the event that the paper is written in collaboration with other authors, these data should be provided for each of the authors.

Example: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2. The abstract should include a clearly stated subject, research goals and the main topics which will be covered in the paper.

3. Headings should be written in the following style:

1. The title of the chapter (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Subtitle 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. *Subtitle 2* (Times New Roman, 12, Italic)

Example: **1. Services Supporting Victims**

1.1. Categories of Users

1.1.1. *Women and Children*

4. Authors should use the **Harvard Citation Style**. The quotation should be followed by the reference in the brackets containing author's surname, the year of publication and the page number.

Example: (Stevanović, 2009: 152).

If there are two or three authors, the surnames should be divided with a comma (example: Knežić, Savić, 2012).

If there are more than three authors, there should be only first author's surname followed by the "et. al" (example: Hawley i dr., 2013).

If two authors have the same surname, name initials should also be included (example: I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

When referencing a secondary source, the reference should include "according to" (example: Ćopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If a single reference contains several books or papers, they should be separated with a point comma. (example: Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). In this case surnames of different authors should be in alphabetical order.

4.1. Footnotes should include only following comments, articles of laws and official gazettes.

4.2. Foreign names should be written with original spelling.

5. If the paper includes images or charts, they should also be referenced. For example (Chart 2).

Captions should be written above the images or charts.

* Dr Jovan Jovanović is assistant professor at the University in Belgrade. E-mail: jovan@primer.net

Example: **Chart 1.** Gender structure of victimisation

6. It is obligatory to supply a list of references or bibliography at the end of the paper. It should include all the quoted references in the alphabetical order of surnames. If a DOI number is available, this information should be provided as a link (e.g. <https://doi.org/10.47152/127442> or <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>).

A bibliography unit should include:

For books: author's surname, the name initial, the year of publication in the brackets, the title of the book (in italics), the location of publishing, the name of the publisher.

Example: Milutinović, M. (1977) *Penology*. Belgrade: Savremena administracija.

For book chapters: author's surname, the name initial, year of publication in the brackets, the name of the chapter, in: editor's name initial, editor's surname, eds. (in the brackets), the book title (in italics), the location of the publication, the name of the publisher, first and last page of the chapter.

Example: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

For articles in magazines: author's surname, name initial, year of publication in the brackets, the name of the article (in italics), volume (in italics), the number of the magazine in the brackets and first and last page number.

Example: Ivanović, M. (2015) Drugs, Art, Crime. *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research*, 34(4), pp. 193-202.

For documents downloaded from the internet: web page, date of access.

Example: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, accessed on 5.10.2012

The name of the author and the title of the article can be written before copy/pasting the web page. In this case before the web address there should be added: "available at:"

For laws: the source or publication where the law was published should be added after the name of the law.

Example: Law on Criminal Proceedings, Official Gazette RS, No.58/04.

For reports from scientific conferences: surname, name initial, year in the brackets, the title, the title of the conference (in italics), page number in the book of abstracts in the brackets, the location of publication, publisher.

Example: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Legal Protection of Children in Serbia. *First Annual Conference of the Victimology Society of Serbia – The Rights of Victims and EU* (pp. 87-102). Belgrade: Victimology Society of Serbia.

For newspaper articles: surname, name initial, year of publication and the date in the brackets, the title of the article, the name of the newspaper, page number.

Example: Jovanović, A. (2012, December 5th) Plagiarising Scientific Papers, Blic, p. 5.

The author can also reference a web edition of a newspaper and in this case the reference should include "available at" followed by the web address and the access date.

Additional remark: The list of references must not contain units which are not quoted in the paper and must contain all the units which are quotes including laws, reports and web pages (web pages should be under the section *Online Sources* within bibliography).

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za
kriminološkai sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306